

АҲРОР МУХТОРОВ

PDF Compressor Free Version

МЕРОСИ НИЁҒОН

Душанбе - 1999

PDF Compressor Free Version

Ахрор МУХТОРОВ

МЕРОСИ НИЁГОН

Шарқи озод

Бозёфту дарёфти баъзе асарҳои таърихи дево-
ну дафтарҳои классикони адабиётмон таърихи печ
дар пече доранд, ки саҳеҳ омӯхтану донишмандони он-
ҳо барои илм зарур аст. «Мероси ниёгон» аз ҳамаи
хусус ба хонанда маълумотҳои тоза медиҳад.

Муаллиф ба директори нашриёти «Шарқи озод»
Додохонов Манзурхон барои чопи китоби мазкур
миннатдорӣ изҳор менамояд.

Муҳаррир Одина МИРАҚ

© Мухторов Ахрор, 1998

Мухторов Ахрор. Мероси ниёгон. Маҷмӯаи мақолаҳо
Душанбе, «Шарқи озод», 1999.

АЗ ПАИ МЕРОСИ НИЁГОН

Моҳи апрели соли 1985 аз сафари илмӣ семоҳа аз Афғонистон баргаштам, соли 1986 ба сафари илмӣ ду моҳа ба Ҳиндустон рафтам. Мақсади ин сафарҳо, ба мисли сафари солҳои 1981—1982, омӯхтани сарчашмаҳои таърихӣ адабӣ роҷеъ ба таърихи тамаддуни халқи тоҷик дар ин мамлакатҳо буд.

Баъди инқилоби Савр дар Афғонистон аз сабаби нооромии мулк дастнависҳоро аз китобхона ва музейҳои маҳалҳо ба як ҷой — дар Архиви милли гирд оварданд. Ғайр аз ин, дар китобхонаи университети Кобул низ миқдори ками дастхатҳо нигоҳ дошта мешавад.

Дар Архиви милли Афғонистон 8 ҳазор дастнавис мавҷуд аст. Вале таъдоди дастнависҳои ин фонд ҳар сол зиёд мешавад. Ба қавли китобдорон Ҳанифа ва Муштарӣ чанд ҳазор дастнависро онҳо имрӯз ба рӯйхат дохил накардаанд. Аз ҷумлаи дастнависони нодиру ноёби соҳаи таърихӣ ҷуғрофияи асри X, асари вазирӣ Сомониён Ҷайҳонӣ «Ашқол-ул-олам» ва «Таърихи мутафарриқа»-и муаллифаш номаълум мебошад. Ҳамчунин дар Архиви милли Кобул мероси Камоли Ҳуҷандӣ, Умар, Туғрали Ахрорӣ ва дигарон нигоҳдорӣ мешавад.

Дар дэяраи сафари семоҳаи худ (ноябри 1981—январӣ 1982) ба Ҳиндустон мо бо ганҷинаи дастнависҳои шаҳрҳои Дехлӣ, Олиҳарх, Патна, Ҳайдаробод ва Рампур шинос шуда, хонандагони тоҷикро бо баъзеи онҳо шинос намуда будем (ниг. Мухторов А. «Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон», «Ирфон», 1984).

Дар давоми сафари думоҳаи илмӣ худ (август-сентябри соли 1986) ба ин мамлакат фонди дастнависҳои китобхонаи университети Кашмир (дар шаҳри Сринагар), Академияи ҳунар ва фарҳангу забони Остони Ҷаму ва

Кашмир, музеи шаҳри Сринагарро аз назар гузаронидем.

Бо кӯмаки собиқ директори Институти Осиеи Марказӣ ҷаноби Пандито ва директори музеи Осиеи Марказӣ ҷаноби Бхан, маводи гирдовардаамро рӯйнавис ва микрофильм кардам.

Дар китобхонаи университети Кашмир дастнависҳои зиёд роҷеъ ба мусиқии классикии форсу тоҷик, даврони шуарои Кашмир, Мовароуннаҳр, сафарномаҳои сайёҳони Ҳинд, ки дар қарни XIX ба Тоҷикистон сафар карда буданд, мавҷуданд. Навиштаҳои онҳо барои омӯзиши таърихи халқҳои Осиеи Миёна сернашман ноқид аст.

Дар фонди китобхонаи номбурда миниатюраҳои зиёде мавҷуд аст, ки аксари онҳо ҳанӯз ҷоп нашудаанд. Масалан, ду нусхаи «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавӣ бо миниатюраашон маҳфуз аст, ки яки он соли 1017 х. (1608—1609) ва дигараш баъди панҷоҳ соли он китобат шудааст. Дар фонди китобхонаи университети Кашмир мураққаъ ва қитъаҳо низ нигоҳ дошта мешаванд. Яке аз мураққаъи ҷолиби диққат ва ҳайратангези зарҳалқарда бо хати зебои настълиқ навишта шуда, ки онро «хати ноҳуни меномиданд. Аз ин наъв хат дар ганҷинаи китобҳои қалами Тоҷикистон намунае нест. Ин наъв хатро ман дар фонди китобхонаи шаҳрҳои Калкатта ва Ҳайдарабод низ дидаам. Фарқи ин хат аз хатҳои дигар дар он аст, ки ба ҷои қалам хаттот бо ноҳуни ба шакли маҳсус тез кардаи худ ҳарфҳо аз тарафи дигари варақ тақрор мекунад. Баъд аз он ду варақи коғазро ширеш мекунад. Ба назари бинанда ҷуни ме намояд, ки гӯё хатро аз ҳар ду тарафи варақ навишта бошанд. Пас аз анҷоми ин эмалҳо, хаттотон ба хат зарҳалқ давонда, онро зинат медеданд.

Ходимони Академияи ҳунар ва фарҳанги забони Остони Чаму ва Кашмир нақл карданд, ки дар Кашмир намояндагони 11 миллат мезистаанд. Ҳоло онҳо нақшдоранд, ки луғати тафсирии забонҳои вилояти Кашмирро дар 7 ҷилд, луғати урдукашмирро дар 12 ҷилд ва энциклопедияи Кашмирро дар 25 ҷилд ба ҷоп ҳозир кунанд.

Дар китобхонаи Академия 552 адад дастхат нигоҳ дошта мешавад, ки 400 адади он ба форсӣ-тоҷикӣ не

вишта шудааст (боқимондаи онҳо ба забонҳои кашмирӣ, арабӣ ва урду).

Қадимтарин дастнавис ба забони форсӣ-тоҷикӣ тарҷумай таҳтуллафзи Куръон мебошад, ки онро соли 658 х. (1259) **PDF Compressor Free Version** китобат намудааст.

Дар ҳамин фонд қадимтарин нусхаи девони Ғании Кашмирӣ, ки дар санаи 1083 (1672—1673) китобатшуда мавҷуд аст. Умуман, фонди дастнависҳои Академияи номбурда барои омӯхтани таърихи санъати хат ва миниатюра аҳамияти калон дорад.

Дар яке аз бонуфузтарин марказҳои вилоятии Ҳиндустон шаҳри Калкатта (пойтахти Банғолаи Ғарбӣ) якчанд муассисаҳои илмӣ-маданӣ мавҷуд аст. Дар китобхонаи Университет тақрибан 100 адад дастнависи форсӣ-тоҷикӣ нигоҳ дошта мешавад. Дар ин фонди наҷандон калон китобҳои нодир низ ҳастанд; аз ҷумла девони Алиқулихони Доғистонӣ (с. т. 1157 х. 1744—1745), «Матлаъ-ул анвор»-и Хусрави Деҳлавӣ, ки соли 976 х. (1568—1569) китобат шудааст, «Муноҷот»-и Хоҷа Абдуллои Ансорӣ, «Фарҳанги Юсуф ва Зулайҳо», «Фарҳанги Гулистон»; «Фарҳанги Дабистон». Муассисаи дигари илмӣ — Ҷамъияти Осиеӣ ва Китобхонаи Осиеӣ мебошад, ки дорои якчанд ҳазор дастнавис ба забонҳои форсӣ-тоҷикӣ, арабӣ, урду, ҳинду, санскрит ва ғайраҳо мебошанд. Дар асари Алиқулихони Доғистонӣ «Риёз уш-шуаро», ки 29 моҳи раҷаби соли 1171 х. (10 апрели 1758) китобат шудааст, мо маълумотҳои нодирро доир ба ҳасби ҳол, мартабаю мақоми Рӯдакӣ дар Ҳиндустону Эрон ва ашъори шоираҳои номмаълумро пайдо намудем. Дар ин асар аз ашъори Рӯдакӣ 51 байт ва дар «Маҷмӯаи ашъор» ном китоби дигари ҳаҷман калон, 71 баит зикр ёфтааст.

Зиёда аз 400 адад дастнависи форсӣ-тоҷикӣ дар китобхонаи миллии шаҳри Калкатта маҳфуз аст. Яке аз китобҳои нодир асари Муҳаммад Содиқ «Ҳафт рисолаи тақдим ул-булдон» мебошад, ки қисмҳои зерини он барои муаррихон ҷолиби диққат аст: 1. Маҳмили таворихи хавоқини Мовароуннаҳр; 2. Таърихи Чингизхон ва Темур; 3. Тазкират-ул-умаро. Дар ин рисола, ки соли 1188 ҳиҷрӣ (1783—1784) китобат шудааст, муаллиф мансабдорони замони Бобур ва писари ӯ Ҳумоюнро номбар кардааст. Аксари онҳо аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон

муҳоҷират намуда, дар ин мамлакат вазифаҳои гуногуни мулкдориро дар ӯҳда доштанд. Дастанвисҳо боз дар китобхонаи музеи Мемориали Виктория, ки қасри бошукӯҳ буда, дар маркази шаҳр, дар ихтоси боғи сабзу дилрабо ҷойгир аст, нигоҳ дошта мешавад. Ҳангоми сафари солҳои 1981—1982 ба Ҳиндустон мо дар китобхонаҳои шаҳри Ҳайдаробод кор карда будем. Аз ҳамин сабаб, танҳо даҳ рӯз дар ин шаҳр буданро кифоя донистем.

Дар фонди дастанвисҳои музеи Солорчанги Ҳайдаробод нӯсхаи дигари асари Алиқулихони Доғистонӣ «Рӯёз-уш-шуаро» маҳфуз аст, ки китобати он 16 моҳи рамазони соли 1164 ҳ. (10 августи соли 1751) ба итмом расида. Ҳангоми сафари нахустин аз рӯи дастанвисҳои «Меҷмӯаи ашъори шуарои мутақаддимин» ашъори Рӯдакиро рӯйнавис карда ба таърифи расонидем. Ин дефъа ин порчаҳои шеърро микрофилм кардем, барои барқарор намудани шубҳаҳо аз онҳо истифода барем.

Дар ҳонаи кори кормандони ин музей чуқури маълумотҳоро пайдо кардан мумкин: дастанвисҳо ба забони арабӣ — 2620 асад, форсӣ — 4780 асад, урду — 1272 асад, маратӣ, телегу, санскрит—1322, туркӣ ва пушту—25 асад ва ғайра. Ҷамъан 8920 асад.

Дар китобхона ва маркази тадқиқотии дастхатҳои форсӣ, арабӣ ва урдуи шаҳри Ҳайдаробод қариб 15 ҳазор дастанвис нигоҳ дошта мешавад, ки аз нисфи зиёди он ба забони форсӣ-тоҷикӣ аст. Ғайр аз инҳо, дар шаҳри Ҳайдаробод дастхатҳо дар Архиви милли, китобхонаи университети мусулмонии Усмония, дар музеи бостоншиносӣ ва дар китобхонаи шахсӣ — Саидия нигоҳ дошта мешаванд. Масалан, дар китобхонаи Саидия бар байни панҷ ҳазор дастхат девони Алишер Навоӣ маҳфуз аст, ки соли 948 ҳ. (1541—1542), баъди 41 соли вафоти шоир мураттаб кардаанд. Дар ҳамин фонд «Шаҳри қасида»-и Абӯалӣ ибни Сино ҳаст, ки соли 967 ҳ. (1559—1560) китобат шуда.

Шаҳри Чэйпур, маркази вилояти Роҷистон, яке аз шаҳрҳои калону сернуфузи Ҳиндустон ба шумор меравад. Ин шаҳр аз Дехлӣ чандон дур нест. Чэйпур бо биноҳои зебомензари кушкҳои боҳашамат диққати ҳазорҳо сайёҳонро ба худ ҷалб менамояд. Баъди ҷой гирифтани дар меҳмонхонаи университети Роҷистон, ки аз мар-

кази шаҳр 3—4 км. дур буд, мебоист мугссисаҳоеро пайдо менамудам, ки дар онҳо дастхатҳо маҳфуз бошанд. Гарчанде, ки ман бори дуввум ба ин шаҳр омада бошам ҳам, (бори аввал соли 1964), китобхонаҳои онро намедаростам. Ҳамроҳи мутарҷими худ, доценти кафедраи забони русии университети Роҷистон Гопал Прасад ба хонаи корманди китобхонаи университет ҷаноби Шарма рафтем. У ба мо фаҳмонд, ки дар китобхонаи университет умуман дастхат нест. Китобҳои ба меҳмон дархорӣ дар Архиви миллӣ ва китобхонаи шахсии Потихона мебошанд.

Дар маркази шаҳри Ҷайпур қасри бошукӯҳ манзилгоҳи сайёҳони сершумор аст. Дар наздикии ин қаср бинои дигари душӯна, ки меъморӣ он бо забони ғуб қасро ба ҳайрат меорад, Потихона ном дорад, (ба забони ҳиндӣ «Хонаи дастхатҳо»). Дар ошӯнаи якуми ин бино китобхона, дар ошӯнаи дуввуми он музей китобу китобҳои зебу зинат ҷойгир аст. Аз рӯи каталог дар Потихона наздик ба 100 адад дастхати форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ нигоҳ дошта мешавад. Дастхатҳои ҷолиби диққате, ки мо онҳоро аз назар гузаронидем, инҳоянд: 1. Девони Мавлоно Ҷомӣ, соли китобаташ 977 ҳ. (1569—1570). 2. Девони Камоли Хуҷандӣ, соли китобаташ 1124 ҳ. (1712—1713). 3. «Муш ва гурба»-и Убайди Зоконӣ, бо тасвири мушу гурбаҳои мусаллаҳ, ҷанги тан ба тан онҳо, филсаворӣ мушҳо ва ҳоказо, хело хандавар ва дилҷасп акс ёфтаанд. 4. Рисолаи миръот-ул-ашбоҳи салотини Осмонҷох, аҷдои Сироҷиддин Муҳаммад Баҳодуршоҳ-и Муҳаммад Фаҳриддин Хусайн. Соли китобаташ — 1268 ҳ. (1852). Аз матни саҳифаи охир (саҳ. III) бармеояд, ки ин асарро бзори чоп дар матбааи Султони, воқеъи Арки Ҳоконӣ пешбинӣ карда будаанд. Дар ин асар воқеаҳои сиёсии дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар хоки Мозароуннаҳр Афғонистон ва Хиндустон рух дода, тасвир ёфтааст. Вале мусаввараҳои ин китоб ҷолиби диққатанд. Мусаввирон Ғуломалихон ва Бабралихон аз Темури ланг то Баҳодуршоҳ, Мироншоҳ, султон Муҳаммад Мирзо, султон Абӯсайд Мирзо, Умаршайх, Бобур, Ҳумоюн ва ҳоказо, ҷамъан акси 30 подшоҳ, 11 бина ва 13 тасвири санги мазорҳои хело устакорона ва бо рангҳои мухталиф оро додаанд. Яъне дар III саҳифаи китоб 54 миниатюра ҷо дода шудааст.

муҳоҷират намуда, дар ин мамлакат вазифаҳои гуногуни мулкдориро дар ӯҳда доштанд. Дастнависҳои боз дар китобхонаи музеи Мемориали Викториа, ки қасри бошукӯҳ буда, дар маркази шаҳр, дар ихтоси боғи сабзу дилрабо ҷойгир аст, нигоҳ дошта мешавад. Ҳангоми сафари солҳои 1981—1982 ба Ҳиндустон мо дар китобхонаҳои Хайдаробод кор карда будем. Аз ҳамин сабаб, танҳо даҳ рӯз дар ин шаҳр буданро кифоя донистем.

Дар фонди дастнависҳои музеи Солорчанги Ҳайдаробод нӯсхаи дигари асари Алиқулихони Доғистонӣ «Рӯёз-уш-шуаро» маҳфуз аст, ки китобати он 16 моҳи рамазони соли 1164 ҳ. (10 августи соли 1751) ба итмом расида. Ҳангоми сафари нахустин аз рӯи дастнависҳои «Меҷмӯаи ашъори шуарои мутақаддимин» ашъори Рӯдакиро рӯйнавис карда ба таърифи расонидем. Ин дафъа ин порчаҳои шеърро микрофилм кардем, барои бартараф намудани шубҳаҳо аз онҳо истифода барем.

Дар хонаи кӯрии кормендони ин музей чунки маълумотхоро пайдо кардан мумкин: дастнависҳои ба забони арабӣ — 2620 ҷадд, форсӣ — 4780 ҷадд, урду — 1372 ҷадд, маратӣ, телегу, санскрит—1322, туркӣ ва пушту—25 ҷадд ва ғайра. Ҷамъан 8920 ҷадд.

Дар китобхона ва маркази тадқиқотии дастхатҳои форсӣ, арабӣ ва урдуи шаҳри Ҳайдаробод қариб 15 ҳазор дастнавис нигоҳ дошта мешавад, ки аз нисфи зиёди он ба забони форсӣ-тоҷикӣ аст. Ғайр аз инҳо, дар шаҳри Ҳайдаробод дастхатҳои дар Архиви миллии китобхонаи университети мусулмони Усмоғия, дар музӣи бостоншиносӣ ва дар китобхонаи шахсӣ — Сағдия нигоҳ дошта мешаванд. Масалан, дар китобхонаи Сағдия бар байни панҷ ҳазор дастхат делони Алишер Навоӣ маҳфуз аст, ки соли 948 ҳ. (1541—1542), баъди 41 соли вафоти шоир мураттаб кардаанд. Дар ҳамин фонд «Шаҳри қасида»-и Абӯалӣ ибни Сино ҳаст, ки соли 967 ҳ. (1559—1560) китобат шуда.

Шаҳри Ҷайпур, маркази вилояти Роҷистон, яке аз шаҳрҳои калону сернуфузи Ҳиндустон ба шумор меравад. Ин шаҳр аз Деҳлӣ чандон дур нест. Ҷайпур бо биноҳои зебоманзару кушкҳои боҳашамат диққати ҳазорҳо сайёҳонро ба худ ҷалб менамояд. Баъди ҷой гирифтани дар меҳмонхонаи университети Роҷистон, ки аз мар-

кази шаҳр 3—4 км. дур буд, мебоист муассисаҳоеро пайдо менамудам, ки дар онҳо дастхатҳо маҳфуз бошанд. Гарчанде, ки ман бори дуввум ба ин шаҳр омада бошам ҳам, (бори аввал соли 1964), китобхонаҳои онро намедонистам. Ҳамроҳи мутарҷими худ, доценти кафедраи забони русии университети Роҷистон Гопал Прасад ба хонаи корманди китобхонаи университет ҷаноби Шарма рафтем. Ӯ ба мо фаҳмонд, ки дар китобхонаи университет умуман дастхат нест. Китобҳои ба меҳмон дархорӣ дар Архиви миллӣ ва китобхонаи шахсии Потихона мебошанд.

Дар маркази шаҳри Чайпур қасри бошукӯҳ, манзилгоҳи сайёҳони сершумор аст. Дар наздикии ин қаср бинои дигари дуошёна, ки меъмории он бо зебоии хуб қасро ба ҳайрат меорад, Потихона ном дорад, (ба забони ҳиндӣ «Хонаи дастхатҳо»). Дар ошёнаи якуми ин бино китобхона, дар ошёнаи дуввуми он музей китобу асбобҳои зебу зинат ҷойгир аст. Аз рӯи каталог дар Потихона наздик ба 100 адад дастхати форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ нигоҳ дошта мешавад. Дастхатҳои ҷолиби диққате, ки мо онҳоро аз назар гузаронидем, инҳоянд: 1. Девони Мавлоно Ҷомӣ, соли китобаташ 977 ҳ. (1569—1570). 2. Девони Камоли Хуҷандӣ, соли китобаташ 1124 ҳ. (1712—1713). 3. «Муш ва гурба»-и Убайди Зоконӣ, бо тасвири мушу гурбаҳои мусаллаҳ, ҷанги тан ба тан онҳо, филсавории мушҳо ва ҳоказо, хело хандаовар ва дилчасп акс ёфтаанд. 4. Рисолаи миръот-ул-ашбоҳи салотини Осмонҷоҳ, аҷдоди Сироҷиддин Муҳаммад Баҳодуршоҳ-и Муҳаммад Фаҳриддин Хусайн. Соли китобаташ — 1268 ҳ. (1852). Аз матни саҳифаи охир (саҳ. III) бармеояд, ки ин асаро барои чоп дар матбааи Султонӣ, воқеъи Арки Хоқонӣ пешбинӣ карда будаанд. Дар ин асар воқеаҳои сиёсии дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар хоки Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндустон рух дода, тасвир ёфтааст. Вале мусаввараҳои ин китоб ҷолиби диққатанд. Мусаввирон Ғуломалихон ва Бабралихон аз Темуриланг то Баҳодуршоҳ, Мироншоҳ, султон Муҳаммад Мирзо, султон Абӯсаид Мирзо, Умаршайх, Бобур, Ҳумоюн ва ҳоказо, ҷамъан акси 30 подшоҳ, 11 бинӣ ва 13 тасвири санги мазорҳоро хело устоқорона ва бо рангҳои мухталиф оро додаанд. Яъне дар III саҳифаи китоб 54 миниатюра ҷо дода шудааст.

Дар Потихона китъаҳои мутааллиқ ба қалам хаттотони машҳур нигоҳ дошта мешаванд. Якчанд қитъа ба қалами Миралии Ҳирави тааллуқ дорад. Дар рӯи яке аз онҳо омадааст:

Маро зи гоиби ман як хабар ки меорад?
Дар китъаи Миралии мӯст, ҳар кӣ меорад.
Ҳадиси Юсуфу Яъқуб мухтасар кардем,
Зи гоибе ба рафиқе хабар кӣ меорад?

Катабаҳу ал-фақир Миралӣ, баладаи Бухоро.

Як адад мураққаъ бо се қитъаи ниҳоят рангу борнок низ ба қалами хаттоти мумтоз, устоди хати настаълиқ Миралӣ тааллуқ доранд:

Наққоши азал кушод чун чашмаи меҳр,
Орост мураққаъ зи авроқи сипеҳр.
Тасвир дар он намуд бе рангу қалам
Чандин санами қилвағари равшанчеҳр.

Ҳама соғар, ҳама мино, ҳама ҷом аст ин ҷо,
Ҳар ки дорад хабар аз хеш, кадом аст ин ҷо?
По ниҳад ҳар ки дар ин кӯча, ба сар меғалтад,
Боз пурсид худоро «чи мақом аст ин ҷо»?

Саҳарам хотифи майхона ба давлатгоҳе,
Гуфт, бозой, ки деринаи ин даргоҳӣ.
Бо гадоёни дари майкада, эй солики роҳ,
Бо адаб бош, гар аз сирӣ худо огоҳӣ.

Фақир ул-музанниб Миралӣ ал-котиб.

Дар зери қитъаҳои дигар номи хаттот Абулҳасан хонда шуд.

Аз Бухоро ба Ҷайпур бурдани қитъаҳои ба забони тоҷикӣ иншошуда шоҳиди ривоҷи ин забон дар мулки Ҳинд мебошад. Вале ин ҳолат то кай давом кард? Ба ин савол лавҳҳои пештоқи бинои зебоманзари музейи шаҳри Ҷайпур ҷавоб медиҳанд. Ин иморати боҳашамати сеошӯна дар услуби ҳиндӣ аз санги сафеди мрамор соли 1850 сохта шудааст. Дар пештоқи бино, дар рӯи санги мрамори сафед ба ҳиндӣ ва форсӣ-тоҷикӣ навиштаҷоти зерин бо хати ниҳоят хуш сабт гаштааст:

Бо душману дӯст феъли некӯ некӯст,
Бад кай кунад он, ки некиаш одати ӯст.
Бо дӯст чу бад кунӣ, шавад душмани ту,
Бо душман агар нек кунӣ, гардад дӯст.

Гар руи замин ба ҷумла обод куни,
Чандон набувад, ки хотире шод куни,
Гар банди куш ба лутф озодед,
Беҳтар, ки ҳазор банди озои куни,

PDF Compressor Free Version

Идм чандон, ки бештар хонд,
Чун амал дар ту нест, подонд,

Ин байтҳои панду ахлоқӣ гувоҳи онанд, ки то нимаи дуввуми асри XIX забони форсӣ-тоҷикӣ дар Ҷайпур, баробари забони ҳиндӣ хонандагони худро дошт. Забони форсӣ-тоҷикӣ дар ин аср ва асрҳои пешина на танҳо дар шаҳрҳои марказӣ, балки дар маҳалҳо низ «хукм-фермо» буд. Хуҷҷатҳо ва дастхатҳои китобхонаи шаҳри Тонк далели ин гуфтаҳо мебошанд. Ин шаҳр нисбат ба Ҷайпур хело хурд буда, аҳолиаш тақрибан сад ҳазор аст. 100 км. роҳи мошингарди Ҷайпур—Тонк аз байни шаҳру деҳот, қалъаҳои қадима, ҷангалу ҳамвориҳои кендарахт ё худ боғҳои сарзабз мегузарад. Гоҳ-гоҳ говуҳои хушхиром ва маймунҳо роҳро бурида аз як тараф ба тарафи дигар мегузаранд. Пештар ман товусро танҳо дар боғи ҳайзонот дида будам. Товуси озоди сахрой бо ҷўҷаҳояш на танҳо аҷаб зебогӣ дорад, балки ин сарзаминро назаррабатар мегардонед.

Баъди тай намудани тақрибан 70 км, роҳи мошини мо ба дасти рост, ба сӯи шаҳрчаи Ниму гашт. Биноҳои як-ва душӯнаи университети ин шаҳрча дар ду тарафи роҳи мумфарш ҷой гирифтаанд. Дар ин донишгоҳ духтари хурдии ҷаноби Гопал таҳсил мекарду духтари калониаш як моҳ пеш муаллима таъин шуда буд. Мутаассифона, ӯ духтари хурдиашро дида тавоништу калониашро не. Аз рӯи қоидаи дар ин донишгоҳ ҷорӣ буда, мардҳо, ҳатто падари духтарон ҳуқуқи вуруд ба хобгоҳ ё ҷои таҳсили духтаронро надоштаанд. Дар ошӯнаи якуми хобгоҳи муаллимон хонаи махсус буд, ки барои нафарони дидорбинӣ омада, пешбинӣ шуда буд. Университетро замини қораишуда ихота мекард. Дар он донишҷӯён қор қарда, маҳсули меҳнати онҳо барои хӯрокиашон истифода мешуд. Мо қарор додем, ки дар бозгашт духтари Гопалро мебинем. Соати 8 нагоҳӣ аз Ҷайпур баромада, соати 10 беғоҳӣ дохили шаҳри Тонк шудем. Дар меҳмонхона ҷой набуд. Дар соати 12 ҷойи хоб холӣ шуд. Меҳмонхонаи аз ин беҳтар дар шаҳр

набуд. Мо ба Назарбоғ — қасри бошукӯҳи собиқ наз-
вобҳои Тонк омадем. Дар саҳни васеи сароймонанд
якҷанд бино қомат рост карда буд. Мо ба иморати ка-
лонтарини ин ҳавлӣ, ки дар ошонаи дуввум авони гу-
шагардон дошт, наздик расида аз мошин фаромадем.
Аз зинаҳои паҳни сангӣ ба ошонаи дуввум баромада,
аз айвон гузошта дохили хонаи васеи мураббаъ шудем.
Шахсе паси миз нишаста буд. Ба ӯ худро шиносонида,
мақсади омаданамонро фаҳмондем. Ӯ ба рӯзномаи руи
мизи худ нигоҳе карда гуфт, ки мо ҷаноби Мухторовро
5 октябр интизор будем, имрӯз 9 октябр аст. Даре
нагузашта марди миёнақади ришдори дар тан камзули
нимча, дар сар кулоҳи қароқулии пилоткамонанду дар
чашм айнак дошта, дар остона пайдо шуд. Ӯ аввал бо
дастхатҳои дар намоишгоҳ гузошташуда моро шинос
намуд. Ин шахс директори Институти забонҳои ғрбӣ
ва форсӣ, профессор Шавкаталихон буд.

Ҳар як дастхат лавҳе дошт, ки дар он номи асар,
муаллифи он ва соли китобат навишта шуда буд. Вале
як маълумоти ҷолиби диққат дар қатори ин маълумот-
ҳо он буд, ки ғайр аз соли рӯйнависшавии нусхаи маз-
кур соли таълифро низ оварда буданд. Ин наваъ маълум-
отнома дар китобхонаҳои дигер мушоҳида нашудааст.
Масалан, номи асар «Қавоид ул-мутораҳа», асари Абду-
муҳаммад Ҷалолиддин Ҳусайн бинни Бадр бинни Абз
ан-Наҳавӣ. Соли китобат 681 ҳ. (1282), нусхаи мазкур
дар соли 711 ҳ. (1311) аз тарафи котиб Абутолиб бинни
Иброҳим рӯйнавис шудааст». Ин наваъ дастхатҳо дар
фонди институти мазкур зиёданд. Масалан: 1. Асари
Шайх Абулфазли Файзӣ ба соли 1002 ҳ. (1593) мансуб
аст. «Эъҷоз ул-баён», соли китобаташ 658 ҳ. (1259). Ко-
тиб Абдуллоҳ бинни Муҳаммад бинни Муҳаммад ат-
Тирмизӣ. «Китоби шатранҷ», (забони арабӣ), асари
Абубақр Муҳаммад бинни Яҳё бинни Абдуллоҳ ас-Сулай-
ш-Шатранҷӣ. Нусхаи асри V ҳиҷрӣ (асри X—XI).

Асари Бузургмеҳр «Зафарномаи Нӯшервон», соли
таълиф 580 ҳиҷрӣ (1184), аз тарафи котиби хушхати
маъруф Абдурашиди Дайламі соли 1085 ҳ. (1674) кито-
бат шуда. Китоби «Таҳрири Уқлидус», асари Хоҷа Не-
сируддини Тӯсӣ, соли китобат 692 ҳ. (1292), соли рӯйна-
виси дастхат 771 ҳ. (1330). Котиб Алӣ бинни Ҳусайн бин-
ни Алӣ ас-Сиҷистонӣ. Китоби ниҳоят аҷибу нодир аса-

ри Шарафуддин бинни Исмоил ал-Яманӣ (с. вафот 1433) — «Унвон аш-Шараф», дар соҳаи фикҳ мебошад. Нусхаи мазкур соли 1279 ҳ. (1882) аз тарафи котиб Мавлавӣ Фазлиҳақи Тонкӣ рӯйнавис шудааст. Дар ҳар саҳифа се сутун матн ҷойгир аст. Котиби хат чунон ҳунарнамоӣ кардааст, ки ҳананда ҳар сутуни матни китобро аз тарафи чап ба рост, аз рост ба чап, аз поён ба боло ё аз боло ба поён хонад, маънӣ медиҳанд. Бояд гуфт, ки дар шаҳри Тонк хаттотони моҳир дар гузашта ҳам зиёд буданд ва ҳоло ҳам кам нестанд. Намунаи хати онҳо дар намоишгоҳ гузошта шудааст. Аз ҷумла дар деворҳои даруни якчанд шишаи даҳантанги оддӣ, бо ранҳои сурху сиёҳ ва сабз порчаҳои манзумӣ бо хати зебои настаълиқ нигошта шудаанд.

Директори институт Шавқаталихон, ин шахси пурдону кордон, дар сӯҳбат ба мо доир ба фонди дастхатҳо, аснод ва корҳои илмии институт, маълумоти муфассал дода, ҳама имконро барои бомуваффақият анҷомидани корҳои кофтукобии ман, муҳайё намуд. Маълум шуд, ки дар фонди Институт 5,5 ҳазор дастхат ва 54 ҳазор санад нигоҳ дошта мешавад. Барои омӯхтани аснод вақт надоштем. Мо онҳоро интихобан аз назар гузаронидем. Як адад шаҷараи асри XVII-ро Шавқаталихон ба мо нишон доданд, ки дарозии он 15 метр буд. Танҳо унвонҳо як метри коғазро ташкил меоданд.

Дар ду рӯзи кории худ ба мо муяссар гардид, ки дастхатҳои зеринро аз назар гузаронида, баъзе маълумотҳои таърихӣ ва адабиро ёддошт намоем:

Соли китобати «Маҷмӯаи рубоиёт» ва номи муаллифи асар маълум нест. Дастхат саҳифабандӣ ҳам нашудааст. Аз ин китоб мо шеърҳои Оишаи Самарқандӣ, Маҳастӣ, Наргис ва дигаронро пайдо намудем.

Тазкираи «Наштари ишқ», ки соли китобаташ 1233 ҳ. (1817) аст, иборат аз 886 саҳифа мебошад. Аз ин асар баъзе маълумотҳо доир ба ҳаёт ва намунаи шеърҳои сокинони Мовароуннаҳрро пайдо намудем. Чунончӣ, ашъори Тафсили Ҳисорӣ, Ғарибии Ҳисорӣ ва якчанд шоираҳо — Ҳадича-бегим, Лола-хотун ва дигарон. «Сафарномаи» Ҷалолиддини Бухорӣ дар як ҷилд бо китобҳои дигар муқоабандӣ шудааст. Санаи таълифаш маълум нест. Муаллиф навиштааст, ки баъди аз Бухоро

баромадан (шояд дар асри XIX бошад) ў 14 сол «сафар дар бару баҳр карда зиёрати ҳаҷ карда дар Байтулмуқаддас, Шому Миср шудааст». Вале ҳамаи нақлҳои дар 18 саҳифаи дастнавис ҷой дода, мазмуни дини дошта, муаллиф бештар ҳаёти сӯфиёро тасвир намудааст.

PDF Compressor Free Version

Дар ду рӯзи дар шаҳри Тонк гузаронидаи худ (чунки рӯзҳои дигар иди миллӣ буда, институт ва китобхона кор намекард) ба мо муяссар гардид, ки ба қисмиҳои дигари қори мизбонон шинос шавем. Ин институт бо номи «Журнал» маҷмӯаеро ба таъби мерасонидааст. Дар нусхаи ба ман тӯҳфаи шуда мақолаи Шавкатолихон оиди ҳаёт ва эҷодиёти шоира Зебуннисо ҷоп шуда буд. Дар ҳамин ҷо бо номи «Қаломии Соиб» девони бузург-ҳаҷми шоири маъруф Соиб нашр шудааст. Қорҳои тадқиқоти кормандони институт, китобҳои аз тарафи онҳо ба ҷоп ҳозир намуда ва махсусан хоҳишу меҳрубони директори Институт Шавкатолихон, моро водор менамояд, ки бо ин институт равобити илмӣ барқарор-намоем.

Дар як муддати ниҳоят кӯтоҳи шиносӣ бо Тонк, Институти забонҳои арабӣ ва форсӣ, фонди китобҳои қаламӣ ва ғайра, кормандони институт аз ман хоҳиш намуданд, ки доир ба фонди китобҳои қаламӣ собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, ҷопи каталогҳо, катибаи Бобур Мирзо ва Тоҷикистони имрӯза ба онҳо маълумот диҳам. Кормандони институт, зану мард дар зерӣ айвони гӯшадори як-ошёна, ки девору сутунҳои гаҷқоришудаи онро гулҳои зебо оро медоданд, ҷамъ омаданд. Минбар дар гӯшаи айвон гузошта шуда буд. Дар қисмати дасти рост занҳои мазҳабашон мусулмон бо пӯшоки сиеҳ, дар қисмати дасти чап мардон ва занони ҳиндумазҳаб бо либосҳои ранга (ҷамъан зиёда аз 120 нафар одам) дар курсиҳо нишаста буданд. Ҳаво гарм буд. Дар дасти ростӣ ман, дар сақфи айвон ҷӯбходае оварта буданд. Дар рӯи он ба мисли тори арӯсон матои сурхро партофта бо хати хуби настаълиқ, ба забони ҳиндӣ чизе навишта буданд. Дар як нӯги ин ҷӯбхода (ё тори арӯсона), банд басте нӯги дигари бандро духтараки чаҳмсиёҳи зебоандом нигоҳ дошта, сари чанд вақт алвонҷ меод. Ҳода пешу оқиб рафта, матои сурхи рӯи он ҳозиринро бод меод. Ман бо таъҷуб ба ин ҳунари қадима зеҳн монда, ба

хулосае омадам, ки дар мамлакатҳои минтақаи гарм ин кор пеш аз пайдо шудани бодбезакии электрикӣ мебояд хело маъмул бошад.

Ҳозирон аввало нутқи Шавкатолихонро бо диққат гӯш доданд. У дар бораи ман суҳан ронда илова намуд, ки «Мухторов дӯсти устодони ман Саид Нурул Ҳасан, собиқ сафири Ҳиндустон дар СССР ва профессори университети Дехлӣ—Обидӣ мебошад. Онҳо аз ман (яъне Шавкатолихон) хоҳиш кардаанд, ки барои меҳмони мо ҳамагуна шароитро ҳозир намуда, кӯмаки худро дарез надорам».

Ҳозирон суҳанрони маро хело самимона пазиroy карда, саволҳои зиёде доданд. Аз саволҳо маълум мешуд, ки онҳо бештар қорҳои илмӣ олимони мо, зисту зиндагонии халқи тоҷикро фаҳмидан мехостанд.

Муҳаббати мо бо супоридани тӯҳфаҳо хотима ёфт. Ман ба ғайр аз китобу тӯҳфаҳои муқаррарӣ, акси катибаи Бобурро ба Шавкатолихон супоридам. Ба назарам ҳамин акси санг барои ҳозирон тӯҳфаи нодиртарин намуд. Чунки Бобур Мирзо дар Ҳиндустон, алалхусус дар Тонк, ҳамчун асосгузори давлати Темуриёни Ҳинд мавқеи хос дорад.

Шавкатолихон маро барои дидани санъати аксбардорӣ ва ксерокопикунӣ дастнависҳо бурд. Дастгоҳи дар ин соҳа истифодашудаи институти номбурда хело хуб буда, барои бо тезӣ муҳайё намудани нусхаи дастхатҳои барои қори тадқиқотӣ зарур, имконият медиҳад.

Дар давоми кор дар ин институт маро бо ҳунари хаттотон шинос намуданд. Онҳо бо ҳусни хати гуногун, аз ҷумла намунаи хатҳои ҳоло аз миён рафта (кӯфӣ, туғро, девонӣ ва ғайра) ба рӯи қоғаз, шиф, матоъҳои пашмин, пластика, чӯб ва ғайра чунон устодона хат менависанд, ки аз ҳусни хати хаттотони маъруфи асри миёнагӣ кам фарқ доранд. Якчанд намунаи хатро Шавкатолихон бо як варақ қоғаз дигар ба ман тӯҳфа кард. Дар рӯи ин варақ бо хатҳои хурду калони настаълиқ, туғро, кӯфӣ ва шикаста чунин навишта шуда буд: «Ба профессори Тоҷикистон Аҳрор Мухторов. Аз тарафи Соҳибзода Шавкатолихон. Котиби хат Қамари Тонкӣ».

Ҳунармандии сокинони шаҳри Тонк аз зебу орои қасри собиқ навобҳои ин ҷой маълум аст. Як иморати дуошёна, ки дар мобайни ҳавлии институт қомат рост кар-

дааст, «Хонаи Зарнигор» ном дорад. Дар ошонаи дуввуми ин бино айвони сатарафа гушақдор — хонаи нгоб бо зебу ороиш боқӣ мондааст. Дари ин хона ҳоло танҳо барои тамошобинҳои хоса воз мешавад. Ба шаҳри Тонк сайёҳони хориҷа кам мерзванд, чунки роҳ дур ва меҳмонхонаи обод надорад. Тамошои ин хонаи зарнигор ба онҳо мувофиқ аст. Дар ҳақиқат, хона бо зароби тилло ороиш ёфта, бинандаро бо гулу қандақориҳои худ ба ҳайрат меғузорад. Ин хели биноро ман дар Гозаргоҳ ном мақзили қанори шаҳри Хирот дида будам. Ҳар дуи ин бино «Хонаи Зарнигор» ном дошта, услуби зарнигории онҳо ба ороиши дохили мадрасаи Тиллоқории Самарқанд монандӣ дорад. Соати 5 бегоҳ, 10 октябри соли 1986 бо Шавкатолихон ва кормандони ӯ хайру хуш намудем.

Баъди тай намудани 30 км. роҳ ба Ниму, барои боздиди духтари калони Гопал омадем. Рӯз бегоҳ шуда буд. Бинобар ин, мебоист зудтар ба роҳ дароём. Вақте ки ба роҳи марказии Тонк-Чайпур баромадем, ронанда хабар дод, ки қим-қадом қисми мошин шикастагаст ва бо даҳолати усто идора намудани мошин илоҷ надорад. Ин вақти говгум буд. Ронанда барои пайдо намудани усто ба наздиктарин шаҳрча, ки наз Ниму ном дошт, рафт. Баъди тақрибан якуним соат, ӯ бо усто бозгашт, вале усто наметонист, ки қадом қисми мошин қилет аст. Барои зудтар муеян ва пайдо намудани қисми эҳтиётии мошин барқ набуд. Дар шаби тор, барқи мошин ба мотори он равшании кофӣ наметод. Баъди ҷумбуҷули зиёд, дар торикии шаб усто ҷои қилетшударо пайдо намуд. Ӯ ҳамроҳи ронанда боз ғайб зеда рафт. Баъди соати дигар усто бо қисмҳои эҳтиётии пайдо шуда, мошинро ба қор даровард. Вале усто ба қори худ бо варӣ нақарда мошинро ронда ба устохонаи худ бурд. Дар назди чароғи электрикӣ бори дигар мошинро аз назар гузаронида, моро ба сафар иҷозат дод.

Вале надониста будем, ки ин хурсандии пешакӣ дар давом намекунад. Баъди тай намудани 50 км. роҳ мошини сабуқрави мо боз шикаст. Ин дафъа касе ба имдодамон расида наметавонист, чунки дар қангал монда будем, ҳеҷ як ободие дар масофаи наздик ба чашм ва овозе ба гӯш намерасид. Мо дар зери хавфи хучуми ҳайвонҳои ваҳшӣ будем. Илоҷи ягона—тезтар ба ягон

манзил расидан буд. Ба ҳамин иқдом даст бардошта, мошини роҳро Гопал дошт. Ронандаи мошини боркаш аҳволи моро дида маҷбур розӣ шуд, ки ба кабинаи мошин бароем. Ғайр аз ронанда дар кабина ду нафар ҳамкори ӯ менишастанд. Мо чор нафар бо ҷомадонҳои худ ба онҳо шарикҷой шудем. Дар дохили кабинаи ронанда 7 нафар бо «бору бутӣ» худ ҷойгир шуда тақрибан 10 км. роҳро тай намудем. Ронанда аз мо киреи роҳ нагирифт.

Мебоист боз 10—12 км. роҳро то меҳмонхона тай намоем. Оқибат як такси, ки ба мотороллерҳои мо монанд аст, пайдо шуда, моро бо мушкилиҳо ба манзиламон расонид. Соати 12 шаб буд. 100 км. роҳи байни шаҳрҳои Чайпур-Тонкро мо дар 7 соат тай намудем.

Баъди ба меҳмонхона расидан маълум шуд, ки тӯҳфаҳои аз Шавкаталихон гирифтаам, дафтари қайдҳо аз китобхонаи «Потихона»-и Чайпур ва Институти шаҳри Тонк дар мошин мондааст. Ронандаи мо ҳамроҳи Гопал аз гаражи университет мошинеро бо ду нафари дигар ҳамроҳ гирифта ба ҷангал баргаштанд. Дар Ҳиндустон пайдо намудани мошин аз гараж, махсусан дар бевақтии шаб ё рӯзи истироҳат, кори сахл нест. Ронанда бо як рафиқи худ то рӯз дар ҷангал, даруни мошин хоб мекунад. Гопал бошад, соати 3 шаб ба шаҳри Чайпур баргашт. Бо ҳамин сафари мо ба Тонк анҷом ёфт.

Кашмир магар рашқи парихонаи Чин аст.
Азқисса, бихиштест, ки бар рӯи замин аст.

СОИБ

ДАР КАШМИР

Табиати Кашмир, манзараҳои дилрабои ин кишвар ба иқлиму кӯҳҳои сарбафалаки Тоҷикистон монандӣ дорад. Бесабаб нест, ки як нафар ҳамсӯҳбати ман, мӯйсафеди кашмирий, воҳӯриашро бо академик Бобоҷон Ғафуров (соли 1973) аз ҳамин хусус ба хотир овард. Дар ин сӯҳбат сӯҳан аз Кашмиру Тоҷикистон мерафтаву донишманди маъруфи тоҷик гуфтааст, ки ин ду сарзамин ба мис-

ли ду чашми як одам аст. «Бинии одам» кӯҳҳои Помир мебошад, ки ин «ду чашмо», яъне Кашмиру Тоҷикистонро, аз ҳам ҷудо кардааст.

Мутаассифона, дар Тоҷикистон доир ба Кашмир ва кашмириён ва дар навбати худ, кашмириён доир ба ватани мо, маълумоти начандон пурра доранд. Аз ин лиҳоз, зарур донистем, ки хонандаи имрӯзаи тоҷикро мухтасар бо обу ҳаво, табиату мардуми ин кишвари афсонавӣ шинос намоем.

Исми Кашмир қадимист. Таҳлили ин калима ҳанӯз ҳам мавриди баҳси забоншиносон қарор гирифтааст. Вариантҳои гуногуни мафҳуми калима дар асари доктор Риезаҳмади Шервонӣ «Ғании Кашмирӣ. Аҳволу осор ва сабки ашъори ӯ» инъикос ёфтааст. Аксари баҳс дар атрофи он аст, ки истилоҳи «Кашмир» аз санскрит гирифта шудааст. Сокинони Кашмир ҳақиқатан «Кашмир» ва мардум забони худро «кошур» ё «кушур» мегӯянд. Зоҳиран ҳар ду калима бо тағйири мухтасаре аз решаи ҳамон калимаи Кашмир гирифта шудааст. Гоҳе шоирон калимаи «Кашмир»-ро ба сурати «Кашмар» таҳфиз ҳам кардаанд.

Кашмир як қисми Ҳинд буда, минтақаи паҳновар аст. Ба васфи табиаташ қалам очизӣ мекунад.

Водии Кашмир бо дарозии 128 км. ва паҳноии тақрибан 40 км. дар пои кӯҳҳои пурбарфи осмонбӯс қарор дорад. Ба қавли Риезаҳмади Шервонӣ, он кӯҳҳо чун посбони сафедпӯши кӯҳансол, ҳамеша ўро ниғаҳбонӣ мекунанд.

Кашмир бо манзараҳои сарзоб, заминҳои шолӣ, чангалҳои гнбӯх, дарёчаҳои оромӣ шӯх, бозҳои хушобу ҳаво, чанорҳои бошукӯх, обшорҳои хурӯшон ва чашмаҳои мусавфӣ илҳомбахши сокинони он ва сайёҳон шудааст.

Кашмир бо киштзорҳои заъфарон маъруф аст. Моҳи сентябри соли 1986, ҳамроҳи директори Институти Осиеи Марказии шаҳри Сринагар ҷаноби Пандито барои тамошо ба қисмати ҷанубии ин шаҳр раҳсипор шудем. Роҳ аз байни себзори палҳои шолӣ, аз назди масҷиду ибодатхонаҳои буддӣ қадима, аз назди дӯконҳои хунардон мегузашт. Ибодатхонаи ниҳоят зебои асри IX, ки Авантира ном дошта, тамошоғоҳи сайёҳон буд, диққати моро ҷалб намуд. Ин бинои боҳашамати сангиро, ки

ли ду чашми як одам аст. «Бинии одам» кӯҳҳои Помир мебошад, ки ин «ду чашро», яъне Кашмиру Тоҷикистонро, аз ҳам ҷудо кардааст.

Мутаассифона, дар Тоҷикистон доир ба Кашмир ва кашмириён ва дар навбати худ, кашмириён доир ба ас-тани **PDF Compressor Free Version** ондон пурра доранд. Аз ин лиҳоз, зарур донистем, ки хонандаи имрӯзаи тоҷикро мухтасар бо обу ҳаво, табиату мардуми ин кишвери афсонавӣ шинос намоем.

Исми Кашмир қадимист. Таҳлили ин калима ҳанӯз ҳам мавриди баҳси забоншиносон қарор гирифтааст. Вариантҳои гуногуни мафҳуми калима дар асари доктор Риёзаҳмади Шервонӣ «Ғании Кашмирӣ. Аҳволу осор ва сабки ашъори ӯ» инъикос ёфтааст. Аксари баҳс дар атрофи он аст, ки истилоҳи «Кашмир» аз санскрит гирифта шудааст. Сокинони Кашмир хоки худро «Кашмир» ва мардум забони худро «кошур» ё «кушур» мегӯянд. Зоҳиран ҳар ду калима бо тағйири мухтасаре аз решаи ҳамон калимаи Кашмир гирифта шудааст. Гоҳе шоирон калимаи «Кашмир»-ро ба сурати «Кашмар» таҳфиз ҳам кардаанд.

Кашмир як қисми Ҳинд буда, минтақаи паҳновар аст. Ба васфи табиаташ қалам очизӣ мекунад.

Водии Кашмир бо дарозии 128 км. ва паҳноии тақрибан 40 км. дар пой кӯҳҳои пурбарфи осмонбӯс қарор дорад. Ба қавли Риёзаҳмади Шервонӣ, он кӯҳҳо чун посбони сафедпӯши кӯҳансол, ҳамеша ӯро ниғаҳбонӣ мекунанд.

Кашмир бо манзараҳои сарзабз, заминҳои шоликорӣ, ҷангалҳои енбӯх, дарёчаҳои оромӣ шӯх, боғҳои хушобу ҳаво, ҷанорҳои бошукӯх, обшорҳои хурӯшон ва чашмаҳои мусалфаю илҳомбахши сокинони он ва сайёҳон шудааст.

Кашмир бо киштзорҳои заъфарон маъруф аст. Моҳи сентябри соли 1986, ҳамроҳи директори Институти Осиеи Марказии шаҳри Сринагар ҷаноби Пандито барои тамошо ба қисмати ҷанубии ин шаҳр раҳсипор шудем. Роҳ аз байни себзори палҳои шолӣ, аз назди масҷиду ибодатхонаҳои буддоии қадима, аз назди дӯконҳои хунармандон мегузашт. Ибодатхонаи ниҳоят зебои асри IX, ки Авантира ном дошта, тамошогоҳи сайёҳон буд. диққати моро ҷалб намуд. Ин бинии боҳашамати сангиرو, ки

лашкарони араб вайрон карда буданд, акнун таъмир мекарданд.

Баъди тамошои ибодатхона ба сӯи кӯхистони хушманзараи Раҳалдом ҳаракат кардем. Доктор Пандито гуфт, ки дар ин ҷойҳо бештар заъфарон мекоранд. Мо ба назди деҳқонони Ҷуғули кор омадем. Дар ин ҷо аҳли як оила (бо зану фарзандонаш ва келинаш) бо асбоби дасткӯтоҳи ба тешаи мо монанд, замин меканданд ва аз зери хок решаи заъфаронро берун меоварданд. Деҳқонон нақл карданд, ки заъфарон тухм надорад. Тухми он ба мисли сирпиёз буда, даҳ сол ҳосил медеҳад. Баъди ин муддат мебояд заминро кофта пиёзҳои заъфаронро аз хок берун кард. Чунки «сирпиёз» мисли картошка якчанд маротиба зиёд мешавад. Баъди нарма намудани замин пиёзҳои заъфаронро дон-дон карда аз нав ба хок мешинонанд. Замини барои шинондани заъфарон тайёр ба ҷӯякҳои бодиринг монанд аст. Ҷӯякҳо чандон васеъ набошанд ҳам, пуштаи он нисбат ба чуқурии ҷӯякҳо ду-се маротиба васеътар аст. Ба қавли деҳқонони кашмирӣ, заъфарон чандон обталаб нест. Моҳи сентябр пиёзҳоро ба замин шинонда, моҳи ноябри соли оянда ҳосил мегиранд. Ҳосили заъфарон монанди гулҳои лолашакл аст. Дар меҳмонхонаи Кашмир ва баъзе шаҳрҳои Ҳиндустон лавҳаи рангаи заъфарони Кашмирро гузошта, зери он навиштаанд, ки аз 75 ҳазор гули заъфарон 400 грамм ҳосил ғундошта мешавад.

Деҳқонон як килограмм заъфаронро 1000 рупия, дукондорон дар дӯконҳои Кашмир ин миқдорро 1400 рупия мефурушанд. Савдогарон ба заъфарони тозаи аз деҳқонҳо ба нархи нисбати арзон харида, ҳар навъ алаф, барги гул ва кадом як рағванеро барои афзудани вази растанӣ илова мекунанд.

Мардуми Кашмир хунермандон ва санъаткорони некӯ буда, дар умури кишоварзӣ ва боғдорӣ маҳорат доранд. Кашмириён дар корҳои дастӣ, махсусан қаламзани рӯи ҷӯб (кандакорӣ), нақшбандии зарфҳои нуқра, мису биринҷ ва ғайра тевоно ва моҳиранд. Намунаи ин ҳунарҳоро дар музейи шаҳри Сринагар дар бозору дӯконҳои шаҳри деҳоти Ҳиндустон дидан мумкин аст. Ғайр аз ин ҳунарҳо маъруфтарин маҳсули дастӣ бофандагонии ин мулк шоли кашмирӣ мебошад. Ин матоъ машҳури ҷаҳон гаштааст. Талабгору харидори он сол аз сол ме-

афзоёд. Аз ҳамин сабаб, истехсоли шoли кашмиро
васеъ ба роҳ мондаанд. Бофтани шoл кори сахл нест.
Нақл мекунанд, ки шoл (бо андозаи 2 м × 90 см) дар
муддати 7 моҳ, ё як сол бофта мешавад. Ҳоло дар ду-
конҳои Ҳиндустон шoли кашмиро фаровон буда, аз 8 то
14 ҳазор рупияи ҳиндӣ қимат дорад. Бояд қайд намуд,
ки санъати бофтани шoли кашмиро дар асри XV Заи-
нулобиддин (1430—1470) ном шахси мовароуннаҳро
ҷорӣ кардааст. Дар ин бора рӯзномаи The Statesman
21 августи соли 1986 ахборе ҷоп кард. Олимони Дехлӣ
ва Сринагар, ки бо мо ҳамроҳ буданд, низ тасдиқ кар-
данд, ки як марди мовароуннаҳро асосгузори санъати
бофандагии шoли кашмирист.

Ба ифодаи Риёзаҳмади Шервонӣ, занони Кашмир аз
зеботарин занҳои дунё ба шумор мераванд. Ҳусну ҷа-
моли кашмириён илҳомбахши шуаро шудааст. Чуноне
ки Ҳоҷа Ҳофиз фармудааст:

Ба шеъри Ҳофиз Шеро мегӯянду мерақсанд,
Сияҳчашмони кашмириву туркони самарқандӣ.

Ин байт дар байни сокинони Кашмир маъруф аст. Ҳатто
онҳое, ки ба забони форсӣ-тоҷикӣ ҳарф зада наметаво-
нанд, дар мавриди мувофиқи сӯҳбат ифтихормандона
ба шумо ин байтро қироат мекунанд. Дар баъзе хона-
ҳои истиқоматӣ ва идораҳои давлатӣ ин байтро дар
рӯйи коғаз сабт намуда ба девор кашол кардаанд.

Ҳар кас ба водии сарсабзу хуррами Кашмир қадам
ниҳад, аз кедом табақа ё гурӯҳе набошад—ориф ё
омӣ, султон ё фақир, суфӣ ё фақеҳ, шоир ё файла-
суф, бегона ё ошно, ҳама дар тавсифу таърифи он
якдилу якзабонанд.

Масалан, Шайх Саъдӣ гуфтааст:

Он киест, ки меравад ба нахчир,
Поя дила дӯстон ба занҷор.
Ҳамшеваи ҷодувони Бобул,
Ҳашираи гулруҳони Кашмир.

«Ҷодуи Кашмир» аз каломи Шайх Аттор машҳур шу-
дааст:

Наргисен чодут дили ман рабуа,
Гуфт, ки ин чодун Кашмир кард.

Низоми Ганҷавӣ гӯяд:

Ике гуфто, ки дар ақсон Кашмир,
Нисоми аз датофат ҳеч таҷсир.
Мақоми хубруён он амин аст,
Ба хубӣ раинки Фирдаусӣ барин аст.

Рӯзҳои дар Кашмир буданам дар шаҳри Сринагар маҷлиси шуаро баргузор гардид. Аз ҳамаи гӯшаву кенори мамлакат шоирон ба ин шаҳр омода буданд ва чанд нафари онҳо дар меҳмонхонаи университетии Кашмир, ки ман сукунат доштем, қой гирифтанд. Аз ҷумла, шоирони маъруфи Ҳиндустон Алӣ Сардор ва Қайфӣ (Бомбай), Хумор (Лакнава), Фуломнабӣ ва Ҷозиҳилол (Кашмир) ва дигарон гупи сабади маҳфилҳо буданд. Бегоҳирӯзиҳо барои баҳра бурдан аз файзу тамошои манзараи боғи ёрофи меҳмонхона ва соҳили сабзӣ дарён Челама бо номбурдагон дар айвони меҳмонхона нишаста сӯҳбат мекардем. Мавзӯи асосию нақлу сӯҳбат муқоисаи манзараҳои дилрабои Кашмиру Тоҷикистон, урфу одат ва тарзи либоспӯшии мардуми ин ду кишвар буд. Алӣ Сардор Қайфӣ, ки Тоҷикистонро дидааст, ба ҳамзатанонаш аз истгоҳи барқи Норақ, аз шоирону олимони тоҷик нақлҳо мекард.

Рӯзе ин се номбурда ба рӯи откритка, ки дарён Челама бо заврақнаҳои зиёд тасвир ёфта буд, чунин матнро навиште, ба ман тӯҳфа карданд. «Тақдим ба устод Мухторов!».

Рахт ба Кашмир куню, кӯху талу даман нигар,
Сабад қаҳон-қаҳон бубин, дола чаман-чаман нигар.
Духтарани бараҳманӣ, доларухи еуманбаре,
Чашм ба рӯи ӯ куню, боз ба хештан нигар.

Алӣ Сардор Қайфӣ
(Ин ду байт аз Ҷаҳол аст).

Аз каф намедихад дили осон рабударо,
Дилем азру боғуи нисомударо.

Қайфӣ АЗИМИ (байт аз Ҷаҳол)

Мағу, ки нести гунаҳгор ба тарзи маи Урфӣ,
Ки ин ҳадиси гаранмои мо дофи гуноҳест.

ХУМОР (шеър аз Урфии Шерван).

Ин се намунаи шеъри шоирони муосири Ҳиндустон
шоҳиди он аст, ки онҳо урдузабон бошанд ҳам, мероси
шуарои форсу тоҷикро хуб медонанд ва пайравӣ меку-
нанд.

Муносибатҳои тиҷоратӣ, ҳунари ва фарҳанги марду-
ми Мовароуннаҳр бо Қашмир аз даврони қадим то
ҳол маълуми маъруф аст.

Баъди қабули дини ислом дар асри XIV шахсони
алоҳида, донишмандони Қашмир ба Марв, Ҳирот, Са-
марқанду Бухоро мусофират намуда, илму ирфон ме-
омӯхтанд. Бзрои мустаҳкам намудани дини наз ва таъ-
лими илм дар Қашмир якчанд мадрасаҳо бино ме-
банд. Қисми зиёди мударрисони ин мадрасаҳо аз Мо-
вароуннаҳр буданд. Риёзаҳмади Шервонӣ номи як сил-
сила мударрисони мадрасаҳои Қашмирро ба қалам
овардааст: Мулло Муҳаммад Афзали Бухороӣ, Мулло
Ҷамолиддини Хоразмӣ, Мир Алии Бухороӣ ва дигарон.
Мутахассисони мовароуннаҳрӣ дар ривоҷи савъати меъ-
мории Қашмир, дар фанни коғазбарорӣ, таъсиқи бемо-
ристон ва ғайра ҳиссаи худро гузоштаанд.

Яке аз сабабҳои ин навъ робитаҳо умумияти забон
буд. Забони форсӣ дар асрҳои миёна барои умуми ил-
мӣ ва давлатӣ ба қор мерафт ва мақоми байналмила-
лӣ дошт. Беҳуда нест, ки Шоҳҷаҳон (1628—1657) барои
таълими иҷбории забони форсӣ дастур дод ва мадорис
дар саросари Ҳинд барои таълими ин забон дар байни
ҳиндувон доир гардид. Ба қавли Риёзаҳмади Шерван-
«изофа бар ин» бисёр аз кутуби илмӣ ва адабӣ ба
забони форсӣ таълиф шуд. Вуруди форсизабонӣ бо
илм ва завқу омешиши онон бо ҳиндуёне, ки забону
адабиёти форсиро дар кишвари худ таҳсил карда бу-
данд, мактаби адабӣ гардид, ки яке аз онҳо мактаби
ҳинду форсӣ ва дигароро ба номи мактаби асили фор-
сӣ метавон ёд кард. Хуллас, забони форсӣ дар Ҳинду-
стон аз тарафи давлатдорони маҳаллӣ ба расмият ши-
нохта мешавад. Қулли мукотиботу фаромин ва авроқу

аснод ва дафотири кишвар ба забони форсӣ нигошта ва содир мегардид.

Воситаҳои ривоҷи забони форсӣ дар Ҳинд зиёд буд. Яке аз он қадрдониҳои подшоҳони Ҳиндустон нисбат ба шоирон, адибон, хаттотон ва арбоби илму фан буд. Онҳо бо роҳҳои гуногун аз мамлакатҳои ҳамсоя аҳли илму адаб ва шоирро ҷалб мекарданд. Акбар, Ҷаҳонгир ва Шоҳҷаҳон гоҳо дар инъоми як байти зебо ё як қитъаи хаттоти хушхат кисаи шоирро аз зар пур мекарданд ва гоҳе ӯро ба симу зари нақд вазн мекарданд, ба шоирон ва хаттотон лақабҳои воло меоданд ё ба мансабҳои баланд ба кор таъин мекарданд. Ҳамин навь амр мӯъҷиби тарғиби шуаро ва нависандагон мешуд, то ин ки аз дигар мамолиқҳо ба сӯи Ҳинд раҳти сафар барбанданд. Баъдтар, дар аҳди Аврангзеб фаъолият ва ҳунарнамоии шуаро танг мешавад. Ба фикри Риёзаҳмади Шервонӣ шуарое, ки «дар ин аҳд аз Эрон ба Ҳинд омаданд ангуштшуморанд ва мақоми шомиха дар адабиёти форсӣ надошта ва натавонистанд ба мақому маъруфияти шуарои баноми давраи моқабли худ бирасанд». (Ғании Кашмирӣ)... саҳ. 63).

Вале сарфи назар аз назархунукии Аврангзеб нисбат ба гузаштагонӣ худ, ба шеърӯ шуаро, дар Ҳиндустон шоирони номӣ ба забони форсӣ шеър мегуфтанд аз Мовароуннаҳр ба Ҳинд меомаданд ва аз ин ҷо ба Мовароуннаҳр мусофират мекарданд. (Сабаби маҳдудияти эронӣ ба Ҳинд натавонӣ назархунукии Аврангзеб, балки фарқияти мазҳабӣ буд. Маълум, ки аз асри XVI инҷониб дар Эрон мазҳаби шиа дини давлатӣ гардид ва рӯҳониёни Мовароуннаҳру Ҳиндустон ба номи рӯҳониёни Эрон эътирознома навишта, робитаҳои пешинаро қатъ карданд). Ба қавли Риёзаҳмади Шервонӣ дар қарни XVI дар Кашмир низ шеъри форсӣ бештар раванқ гирифт. Китобҳои форсӣ ва арабӣ ба забони санскрит ва аз ин забон ба забони форсӣ тарҷима мешуданд. Яке аз китобҳои ба забони санскрит тарҷимашуда асари Мавлоно Ҷомӣ «Юсуф ва Зулайҳо» буд. Муаллифи номбурда тасдиқ кардааст, ки бо вуҷуди дар ҳама ҷо ва соири зиндагии мардуми Кашмир раҳна кардани забони форсӣ, забони санскрит аҳамияти худро комилан аз даст надод. Мисоли инро мо дар руи лавҳи гаҳворашакли қабристони Баҳоваддини Ганҷбахш

(дар шаҳри Сринагар) дидаем. Матни рӯи санг бо ду забон, ба хатти барҷастае — канда шудааст — ба забони форсӣ ва дар болои он матни санскрит қарор дорад. Матни форсӣ чунин хонда шуд: «соли 889 (1484) шаҳодат ёфта, тахтгоҳи Сулаймон Саъдихони шаҳид».

Дар Кашмир проблемаҳои гуногуни ҳалталаб бисеранд, ки аз мушкилоти дар назди мардуми Ҳинустон истода ҷудонашавандаанд. Яке аз ин масъалаҳо низои мазҳабӣ мебошад. Душманони дохилӣ ва хориҷӣ кӯшиш мекунанд, ки байни мусулмонон ва ҳиндувон ноиттифоқиро қорӣ намуда, бо роҳи ифтоҳона ба якҷоягии мулки Ҳинд, пешравии мамлакат монеагӣ намоянд. Вале мардуми Кашмир, зиддияти пешқадами он кӯшишдоранд, ки пеш роҳи низои миллиро гирифта, байни аҳоли дӯстии мазҳабӣ ва миллиро талқин кунанд.

Мисоли равшани инро мо дар намоишгоҳи ҳунароҳои дастӣ дар шаҳри Сринагар мушоҳида намудем. Майдони васеи ба стадион монанд бо чароғҳои рангоранги электрикӣ оро ёфта буд. Косибони ҳунароҳои гуногун аз қабилҳои мусулмонӣ ва ҳинду маҳсулот худро ҳам ба намоиш ҳам ба фурӯш гузошта буданд. Шолҳои маъруфи кашмирий, зебу зинати заргарӣ, зарфҳои ҷубини кандакорӣ, либосҳои миллии кашмирий, матоъҳои пашмӣ ва ҳоназо. Дар зами васеи ба клубҳои деҳоти Тоҷикистон монанд сахнаро ба таври оддӣ се наъми кашидодӯзин рӯйҷомонанд орошта буд. Дар ин толор артистони театри халқӣ ҳунароҳои мекарданд. Декорасияи сахна иваз намешуд, парда ҳам кушода ё пӯшида намешуд. Роли занҷоро марлон бо либоси занона вале бо маҳорат иҷро мекарданд. Дар сахна идеяи дӯстии мазҳабӣ мусулмонӣ бо буддӣ намоиш дода, кӯшиши вайронкунии ин дӯстӣ зери тозиёнаи танқид гирифта мешуд.

Воқеа чунин сурат гирифт: хавлии ду хонадон: яке мусулмонӣ дигаре ҳинду рӯбарӯи ҳамдигар воқеа буданд. Аҳли як ду оила бо ҳам ниҳоят меҳрубон ва тифоқона ҳаёт ба сар мебарданд. Рӯзе муллои рӯёкори дурӯя либоси сиёҳ дар тану тасбеҳ дар даст пайдо шуда, байни занон ноиттифоқӣ меандозад. Чанҷол бармеҳезад. Шаҳарон кӯшиш мекарданд, ки сабаби низои занони худро фаҳманд. Вале муллои вайронкор ҳар вақт

дар ҳамон соат пайдо мешуд, ки мардҳо ба кор рафта бошанд. Оқибат писарони соҳибмаълумоти ду хонавода аз кирдори мулло хабардор шуда, ӯро дастгир намуда, ба падаронашон месупоранд. Мардҳо муллро шарманда намуда, дафъ мекунанд. Ду оила, оилаи мусулмону буддой, мисли пештара бо ҳам тифоқ шуда, ҳаёт ба сар мебаранд. Дар хотимаи намоиш аҳли ду оила дар сахни ҳавлашон суруди дӯстиро иҷро мекунанд. Дар он гуфта мешуд, ки мо аз ду мазҳаб бешем ҳам, аз як дарё об меҳӯрем, аз як дарехт мева мечнем, аз ҳавои як мулк нафас мекешем, манзили аҷдодони мо дар ҳамин ҷост. Пас, чӣ навъ мо ба тӯфайли гуногунмазҳабӣ аз ҳамдигар чӯдо шуда, ҷилои ватан бикунем? Ба кучо ҳам рафта метавонем? Роҳи ягонаи мо дар якҷоягӣ, дар иттиҳоду иттифоқ гузаронидан аст.

Идеяи дӯсти мазҳабҳо аз тарафи тамошобинон бо кафкӯбии бардавом истиқбол гирифт шуд. Ин навъ муносибати тамошобинҳо ба он далолат мекард, ки немояндагони мазҳабҳои гуногун на танҳо дар Кашмир, балки дар тамоми Ҳиндустон дӯстона зиндагӣ карда бар зидди ифтогарихои душманони дохилӣ ва хориҷӣ ин мулк ба таври қатъӣ мубориза бурда метавонанд.

Як далели кӯшиши кашмириён дар роҳи дӯсти мазҳабу миллат амал намудани Институту Осиеи Марказӣ ва ташкилҳои Музеи Осиеи Марказӣ дар шаҳри Сринагар, дар назди Университети Кашмир мебошад. Директори институти зикрфта Пандито ва директори музей Бҳан ба Тоҷикистон сафар намуда, таҷрибаи кори олимону омӯхтаанд. Баъди бозгашт ба ватан д-р Пандито таассуроти сафари худро дар китобаш «Дӯстони тоҷики ман» изҳор намуда, кашмириёро аз зиндагии тоҷикон дар замони советӣ, илму фарҳанги навини тоҷик ва меҳмоннавозии тоҷикон шинос кардааст. Маҷмӯаи дигаре, ки институти номбурда ба ҷоп ҳозир кардааст «Эрон ва Осиеи Марказӣ» ном дошта, дар он д-р Пандито доир ба эҷодиёти Абулқосим Лоҳутӣ суҳанронӣ намуда, ба ӯ ҳамчун шоири инқилобии форсу-тоҷик баҳо додааст.

Бо кӯшиши ҷаноби Бҳан дар Музеи Осиеи Марказӣ ақсҳои рангаи гуногунро аз ҳаёти халқи тоҷик, мактабу донишқадаҳони мо, табиати забон Тоҷикистон, пероҳани

атласу кимхоби занони тоҷик, матоъҳои зардӯзии ҳунармандони мо ба маърази биниш гузошта шудааст.

Аксари сокинони Кашмир орзӯ доранд, ки бо мардуми Тоҷикистон муносибатҳои илмӣ-фарҳангӣ барқарор намоянд. Масалан, ҳангоми сӯҳбати худ дар «Анҷумани дӯстдорони Ҳинду советӣ», аъзоёни он изҳор намуданд, ки кашмириён доир ба ватани мо кинофильмҳо дидан мехоҳанд. Онҳо мехоҳанд, ки ҳунармандони Тоҷикистон тез-тез ба Кашмир омада ҳунарнамоӣ кунанд. Дар навбати худ ҳофизону муҳрибони кашмири ба республикаҳои Осиёи Миёна омаданро орзӯ доранд.

Аъзоёни ҷамъияти номбурда ҳатто чунин проблемаҳои кишвари худро ба назди ман гузоштани шуданд ёрии мутахассисони Тоҷикистон дар мубориза бо ҳашаротҳои зараррасони хоҷагии қишлоқ, алаҳхусус бо ҳашароте, ки себзорҳои Кашмиро хароб кардаанд. Инчунин кашмириён мақсад доранд, ки навҳои тезраси шилиро аз Иттифоқи Советӣ ба худ кӯчонанд, чунки шилии Кашмир танҳо моҳи ноябр пухта ба дарав мерасад. Ин вақтест, ки дар ин мулк барф борида, ҳаво хунук мешавад ва қисми шилӣ ноқуфта дар хирманҳо зери барфу борон мемонад. Албатта, ба масъалаҳои деҳқонии ҳаётан барои Кашмир муҳим, ман ҷавоби мусбӣ дода наметавонистам. Агар радиошунавонии мо ин талабу эҳтиёҷи деҳқонони Кашмиро ба инобат гирифта, аз таҷрибаи деҳқонони мо барои онҳо ба мавзӯҳои зикр ёфта шунавонидани махсусро қорӣ намояд, кори хайр мешуд.

Ҳулласи калом, дидори хиттаи зебоманзари Кашмир ба дилҳо сурур, ба дидаҳо нур ва ба хотираҳо нақши абад мебахшад.

ДОИР БА ЯК ДАЛЕЛИ ТАЪРИХИ ДАР «ДОХУНДА»-И С. АЙНӢ

Ҳангоми кофтукови худ дар архиви миллии Афғонистон як силсила санадҳоро омӯхтем. Яке аз ин ҳуҷҷатҳо мактуби ҷавобии подшоҳи Афғонистон Амонуллоҳон ба ду нафар мансабдори шаҳри Мазори-Шариф буд. Ин мактуб ба таърихи инқилоби халқии Бухоро бевосита алоқамандӣ дошта, бо чунин мазмун омадааст:

«Олишонон, қалолатмаобон Муҳаммад Иброҳимхон, назирӣ адлия ва Муҳаммад Сурурхон ноибсолор, ноиб-ҳукумати Мазори Шарифро возеҳи хотир бод!

Аризаи Маърузаи 3 моҳи қорӣ шумоён ба шумулӣ, мактуби подшоҳи Бухоро бо илтимоси ҷавоби кофӣ ба дусад нафар ашҳоси қарор ва як зарб тӯби қотирӣ, ба як зарб тӯби оташфишон, аз шумоён ва ҷавобе, ки барои маъзи илғӣ навишта ва дарҷи аризаи маъзураи худ кардаед, комилан холии доништаи хотир гардид. Чун қабл аз ин тарзи сиёсати худро барои шумоён муфассалан навиштаам, алҳол низ менигорам, ки ба сарҳаддорӣ ва қорҳои дохилӣ худро мутаваҷҷаҳ бошед ва бидуни аҳкоми ҳузур ба чунин масоил иқдом накунад. Фӣ 20 моҳи мизон, 1299.

Амонуллоҳхон».

Аввало ба синаҳои дар ин нома зикрфта диққат бояд кард. Ба мактуби аз Мазори Шариф 3 моҳи мизон соли 1299 шамсӣ (27 сентябри соли 1920) ирсол гардида, 20 ҳамин моҳ (14 октябри соли 1920) ҷавоб навишта шудааст. Яъне дар дохили як мамлакат дар он моҳи нисбатан ором, мактуби мансабдорони олии давлатӣ, аз як шахр ба шахри дигар дар 17 рӯз расидааст. Дар ҳақиқат муддати дигар аз Қобул то Мазори Шариф расидани ҷавоби подшоҳ маълум нест. Мо инчунин намедонем, ки мактуби Олимхон аз Бухоро то Мазори Шариф дар ҳақиқат расида бошад. Вале тахмин кардан мумкин, ки дар шароити номусоиди онвақтаи Бухоро як муддати тӯлонӣ дарқор буд, ки номаи амир то Мазори Шариф расад. Ин чунин маънӣ дорад, ки амир мактуби худро дар моҳи сунбула, рӯзҳои охирини ҳукмронии худ дар Бухоро (то 2 сентябри соли 1920) ё худ ҳангоми дар Ҳисору Душанбе суқунати муваққатӣ гирифтани худ, навиштааст.

Аз ин мактуб маълум мешавад, ки амири Бухоро барои ёрӣ ба ҳукуматдорони Мазори Шариф пештар ҳам муроҷиат кардааст. Подшоҳи Афғонистон боини аъвал ҳам доир ба сиёсати худ нисбат ба воқеаҳои Бухоро мансабдорони номбурдари огоҳонидааст. Вале бар хилофи таъкид онҳо барои ёрӣ ба амири Бухоро омодагӣ намуфта руҳсозӣ подшоҳи худро гирифтани шудаанд.

Вақто, ки бо мазмуни ин маштуб шинос шудам, ба хотирам порчаҳо аз романи С. Айни «Дохунда» расид.

Устод дар ин асар муносибати амири Бухоро ва Афғонистонро аз забони қаҳрамонҳо дар се маъриди таърихӣ тасвир кардаанд.

Бори аввал ҳангоми дар Бухоро ҳукм рондани амир, бори дуввум дар аснои ғуруҳи истодани ӯ ва дафъаи сабаби ӯ дар Афғонистон сокин шудани амир Олимхон.

С. Айнӣ дар сӯҳбати ду мансабдори амир — ясавулбошии кушбегӣ ва тӯпчибошӣ, рӯҳияи онвақтаро хело хуб ба қалам овардааст. Яке аз ин мансабдорон ноумедӣ изҳор мекунад, дигараш—ясавулбошӣ, ӯро таскин медиҳад ва ба пойдории ҳукумати амирӣ бовар кунонидагӣ шуда, яқинд далелҳо меорад. Яке аз умедҳои онҳо ҳамин буд: «Ба рафти кор нигоҳ карда ҳозирӣ ҳам дида истодаанд, аз дастаи шербачаҳо, ки ҳамма дуздони қорнома нишондода мебошанд, бисёр умедҳо кардан мумкин аст. Хусусан дастаи афғонон қасони бисёр озмуда ва ҷангдидаанд, ҳар кадоми онҳо ба сад нафар «болшевики мужик» ҷавоб гуфта метавонанд («Дохунда», Сталинобод, 1949, с. 256).

Аз ин порча он «дусад нафар ашхоси ҷаррор»-и дар мактуби ҷавобии Амонуллоҳхон зикрфта ба хотир меояд. Мутаассифона, мактуби имдодхоҳонаи амир аз таърихи навишта шудани онро мо наметонем. Шояд дар ҳамон рӯзҳои охирини ҳукмронии худ Олимхон онро навишта мазмунашро барои байни аҳолӣ паҳн кардан, ба мансабдорони дарбор маълум карда бошад.

Дар «Дохунда», ҷавоби подшоҳи Афғонистон ба мактуби имдодхоҳии амир зикр нафтааст. Вале аз рафти воқеа С. Айнӣ муносибати манфии Амонуллоҳхонро ба хубӣ ҳис намуда, бори дуввум ба ин масъала баргаштааст.

Ин дафъа амир барои ғуруҳи ба Афғонистон тайёрӣ медиҳад. Дар ҳамин вақт мактуби Мирзои Урганҷиро дар роҳи Қўрғонтеппа ба ӯ расониданд, ки аз Дарбанд (ба қавли дигар), аз Ҳисор равона карда буд. (Ба қавли шарқшиноси маъруф А. А. Семёнов (1873—1958) бо Мирзои Урганҷӣ ҳамсӯҳбат шудааст). Дар ин мактуб, аз ҷумла навиштааст, ки пеш аз мансабдори дарбор гаштан ӯ дар даромадгоҳи сарои урганҷӣҳои шаҳри Бухоро нишаста вазифаи оддии мирзогиро эдо мекардааст. А. А. Семёнов ҳамчун мансабдори подшоҳӣ бо амир Абдулаҳад, амир Олимхон, дарбориёни онҳо, аз ҷумла Мир-

зои Урганҷӣ ҳамсӯҳбат шудааст). Дар ин мактуб чунин навишта шуда буд.

Аз давлатҳои беруна танҳо аз Инглис умед кардан дуруст аст, ки онҳо ҳамеша мехоҳанд Туркистонро аз дасти русҳо бигиранд. Давлати Афғон бошад, қавл надорам, вақте, ки ба давлати олий захми чашм расид, чизҳои ваъдакардагашро наодод ва боз ҳам ёрӣ медиҳам гуфта фиреб дода гаштааст, ба қадид будани Амонуллоҳон ҳеч шакку шубҳа нест» («Дохунда» сах. 283).

Маълум мешавад, ки ҳангоми ба мансабдорони (дар мактуби Амонуллоҳон номбаршудаи) Мазори Шариф супоридани мактуби амири Бухоро, онҳо барои ёрӣ ваъдае дода буданд. Вале барои иҷрои он аз подшоҳи ҳуқуқсозатнома талабиде, раҳдӣя гирифтаанд, ки он сабаби ранҷиши Мирзои Урганҷӣ ва ба қадидӣ айбдор шудани Амонуллоҳон гардидааст.

Кӯмаки саввуми Афғонистон ба амири Бухоро ва босмаҷиёни дар ҳудуди Осийи Миёна амалкунанда дар «Дохунда» чунин омадааст: «Иброҳимбек, Эшони Султон, Давлатмандбӣ, Абдулқавомбӣ, Туғайсариг, Барот эшик оқобошӣ ва сомири қўрбошиён ва сардорони босмаҷӣ бо даста ва навқарони худ дар шаҳри Кўлоб сарҷамъ шуданд: пас аз он ки миёни худ аҳду паймон баста ҳаман қўрбошиён Иброҳимбекро ба сари худ калон бардоштанд, калонон дар як хона нишаста маҷлиси ҳарбӣ барпо карданд, Иброҳимбек гуфт:

— Корҳо мувофиқи талаб меравад; ба дасти мо афтодани шаҳри Кўлоб ин як фоли хайрест, ки пас аз ин то шаҳри Бухоро ба мо роҳ кушода хоҳад буд. Аз тарафи ҷаноби олий ҳам хабарҳои хуш расида истодааст: аз рӯи марҳаматҳои олий ҳудо, пайғамбер се шарият ба мо ёр аст; чунончи, бо вучуди саҳтгириҳои ҳукумати Афғонистон, ки ҳеч намехоҳад миёни ҷаноби олий ва давлати Инглис робита пайдо шавад, дар ин кор роҳ ёфта шудааст: касе аз коргузарони консулхонаи давлати Инглис хату хабар бурда оварда истодааст, ҷаноби олий ва сафир корро ба тарзе қарор додаанд, ки пас аз ин мо аз ҷиҳати яроқ ҳеч тангӣ намекашем: хоҳ аз роҳи Хонобод бошад ва хоҳ, аз роҳи Бадахшон, ба мо ҳар гуна яроқ расида меистад...» (сах. 341).

Аз ин баёҷот равшан мешавад, ки ҳатто баъди дар Кобул зистани эмир, ҳукумати Афғонистон ба қувваҳои

зидди инқилобии Осиёи Миёна мадад нарасонидааст. Вале ҳақиқати ҳол ранги дигар ва сабабҳои зеринро дошт.

Англия аз мақсади истилогарии худ даст накашида ба корҳои дохилии Афғонистон даҳлат намуда, мақсади аз душвориҳои иқтисодӣ ва сиёсии ин мамлакат истифода бурданро дошт. Аз ҳамин сабаб халқи афғон инглисҳоро бад меид. Амири Афғонистон Амонуллоҳон рӯҳияи мардуми зери дасташро ба инобат гирифта ба амири Бухоро кӯмак нарасонид.

Сабаби дигари аз ёри худдорӣ кардани ҳукмати Афғонистон дар он буд, ки Амонуллоҳон (охири моҳи феврал соли 1919 ба сари ҳокимият омада буд) мехост, ки мавқеи худро ҳам дар дохили мамлакат ва ҳам бо ҳамсоягони худ, махсусан давлати Советӣ мустаҳкам намояд. Бо ин мақсад ӯ 7 апрели соли 1919 бо мактуб ба В. И. Ленин муроҷиат карда, барои бо Россияи Советӣ бастанӣ алоқаҳои дӯстона хоҳиш намуда буд. 27 май соли 1919 бо имзои В. И. Ленин ва М. И. Калинин мағтуби ҷавобӣ ба Амонуллоҳон фиристода шуд. Баъди ин навъ мукотибаҳои дӯстона, ёрии ҷаҳонӣ ба амири Бухоро ва дигар қувваҳои зиддисоветӣ, давлати Афғонро дар ҳолати ногувор монда метавонист.

Сабаби дигари аз кӯмаки ҷарбӣ худдорӣ намудани подшоҳи Афғонистон дар он буд, ки моҳи июни соли 1920 дар шаҳри Мазори Шариф шӯриши сарбозони афғон сар зада буд. Безасос нест, ки Амонуллоҳон ба мансабдорони ин шаҳр амр кардааст, ки ба корҳои Бухоро дахл нанамуда «ба сарҳаддорӣ ва корҳои дохилӣ худҳо мутаваҷҷеҳ бошанд». Ин суҳанон чунин маънӣ доштанд, ки сарҳади давлати Афғонро аз паҳншудани идеяҳои революцияи пролетарӣ ба дохили мамлакат «посбонӣ» намояд. Доир ба шӯриши сарбозони Мазори Шариф маълумоти кофӣ надорем ва таърихи сар задану паҳншудани он ҳанӯз омӯхта нашудааст.

Аз рӯи ҳуҷҷати аз архиви миллии Афғонистон дастраси мо гардида маълум мешавад, ки ҳукумати Афғонистон аз тарси он шӯриш ба консули рус таклиф кардааст, ки аз Мазори Шариф ба шаҳри Бомӣён кӯчад. Сабаби иваз кардани ҷои намояндаи давлати революционӣ дар он буд, ки шӯриши сарбозони Мазори Шариф доираи васеъ дошт. Тахмин бояд кард, ки ин гуна

шӯришҳо дар зери таъсири Революцияи Октябр ва ғалабаи ин революция дар якчанд шаҳрҳои Мовароуннахр низ сар зада буд. Бинобар ин ҳукумати Афғонистон бо баҳонаи таъмин намудани амният консули ҳукумати РСФСР бо ӯ чонидааст.

Бо вуҷуди ин Амонуллоҳхонро хайрҳои Революцияи Октябр, ҳамфикри инқилобчиёни Бухоро пиндоштан ба ҳақиқати таърихӣ мувофиқат намекунад. Сабоб он ки ҳарчанд ӯ ба амири Бухоро ва босмачиёни ёрии ғайриқонуна нарасонида бошад ҳам, амир Олимхон ва дигар қувваҳои зиддирезолюционии дар Осиеи Миёна шикастхӯрда, беруншударо қабул карда, онҳоро бо заминӣ манзилгоҳ таъмин намуд. Барои равшан гардидани муносибати Амонуллоҳхон ба амири Бухоро ба хотираҳои худ амир Олимхон муроҷиат менамоем: «Явми чаҳоршанбе, ҳаштуми рамазони санаи 1339/17 маи соли 1921/ ба доруссалтанати Кобул расидам, ки барои суқунати банди оқиз боғи шоҳӣ — Қалъаи Муродбекро тайёр намуда буданд, ки омада ба он ҷо қарор гирифтём. Аз тарафи олиҳазрат амири Афғонистон як даҳ нафар аз вузаро ва умаро ба боғи мазкур омада истиқбол намуда сонияи олиҳазрат амири Афғонистон ин банди оқизро ҳамроҳи чанд нафар аз мӯътабарин хоста мулоҳот намуде ба ҷамоли ҳамдигар мушарраф гардидем. Низ давлати Афғонистон муддати як моҳ меҳмондорӣ намуда, баъд аз гузаштани як моҳ маблағи 12 ҳазор рӯбли кобулӣ барои масорифу маҳориҷи ҳармоҳа (маош) муқаррар намуданд».

Олимхон (вафот соли 1944) дар Кобул ҳаёти осудаҳолона гузрониде ба корҳои дохилии республикаҳои Осиеи Миёна ғайриқонуна даҳлат менамуд. Босмачиёниро бо ярок таъмин карда, амалиёти зиддинқилобии онҳоро роҳбарӣ мекард. Амир дар Афғонистон 23 сол зиндагӣ кардааст. Дар ин муддат, аз рӯи нақли яке аз домдояш, ки соли 1985 дар Кобул вохӯрда будем, Олимхон падари 13 писар ва 15 духтар будааст. Ба саволи камина «ин 28 фарзанд аз чанд зан буданд?» Ҷавоб дод, ки инаш ба ӯ маълум нест». Ман ба ӯ гуфтам, ки «ниро ҳудӣ амир ҳам, шояд намендонист?»

Ин буд ҳақиқати ҳол доир ба муносибати подшоҳи Афғонистон ба революцияи халқии Бухоро. Устод С. Айни ҳаёти ҳарҷониба ва муборизаи халқӣ тоҷикро

дар давраи муайяни таърихи ин халқ—ғалабаи резолюцияи халқии Бухоро тасвир намуда, аз рӯи кадом як сарчашмаи таърихӣ дастрас, ҳақиқати ҳолро доир ба муносибати Афғонистон ба революцияи Бухоро объективона тасвир кардааст.

А. Шайхонӣ ба номи назар кардан ба эҷодиёти С. Айнӣ дар мактабҳо ва омӯхтани романи «Дохунда», сабабҳои дар боло зикршуда бояд б* инобат гирифта шаванд.

АШЪОРИ РҶДАКӢ ДАР «ФАРҲАНГИ ҚАВВОС»

Номи «Фарҳанги Қаввос» ба доираи маҳдуди филологҳои мо маълум бошад ҳам, ҳеҷ кадоми онҳо аз рӯи гуфтаи худашон, ин асарро надиданд. Профессори университети шаҳри Олиҳархи Ҳиндустон Назир Аҳмад як нусхаи «Фарҳанги Қаввос»-ро аз китобхонаи шаҳри Калкатта пайдо намуда, онро бо сарсухан, шарҳу зъзоҳҳои муфассал, феҳристи номи ашхос ва номи китобҳои истифода кардааш ба чоп ҳозир намудааст. Соли 1981 ӯ як нусхаи ин фарҳангро, ки ҳанӯз соли 1974 дар Эрон чоп шудааст, ба мо эҳдо намуд.

Соли 1985 ҳангоми сафари илмӣ симоҳа ба Кобул дар архиви миллии Афғонистон муаллифи ин сатрҳо нусхаи дигари қалами «Фарҳанги Қаввос»-ро пайдо намуд, ки бо лугати дигар — «Лисон аш-шуаро ва баён ал-фузало» дар як ҷилд муқоабандӣ шудааст. Аз нусхаи Кобул натавон профессор Назир Аҳмад, балки олимони Афғонистон низ дарак надоштаанд.

Аз баски ин фарҳанги қадимаи нодир ба ҳонандагонӣ тоҷик бори аввал пешкаш мешавад, мо зарур донистем, ки дар бораи ин асар нисбатан муфассал маълумот диҳем.

Муаллифи фарҳанг Фаҳриддин Муболақ Қаввоси Ғазнавӣ дар замони ҳукмронии подшоҳи Ҳиндустон Аллоуддини Ҳалачӣ (1295—1316) ҳаёт ба сар бурдааст. Аз ҳамин сабаб Назир Аҳмад тахмин кардааст, ки «Фарҳанги Қаввос» дар замони ҳамин подшоҳ, ба анҷом расида, «дар миёни фэрҳангҳои махшӯф баъд аз лугати фурси Асади Тусӣ (фавт 465 ҳ. ё 1072—1073 милодӣ).

«Фарҳанги Қаввос» кӯҳнатарини фарҳанги форсӣ ба форсӣ мебошад. Ӯ фикри олимони дигарро дар бораи баъди луғати Фурс таълиф шудани луғатномаи Ҳиндушоҳи Наҳичивонӣ рад кардааст.

PDF Compressor Free Version

Доир ба таърихи таълифи «Фарҳанги Қаввос» муаллифи он дар дебочаи асараш нақли аҷибе овардааст:

«... Рӯзе дар анҷумане нишаста будам. Ёрони ҳамдилу ҳамманиш... гирд омада буданд. Орзуи хондани қорнома дар дили эшон роҳ ёфт. «Шоҳнома» ки беҳтарин номаҳост, пеш оварданд ва дар хондани он ком (мақсад) устувор карданд, ҳушу гӯш бар он устувор гумоштанд, то он чи аз пӯшидаҳои он дар дил доштанд, бипурсанд. Ҳама сӯи якдигар медиданд. Аммо касе он дар боз намекушод ва доди он суханҳо ба сазо намедод. Дӯсте ба ман рӯй оварду гуфт. Байт:

Гӯён ҷаҳон ҷаро ҳамӯш аст?

Бар ҷӯш кунун, ки ҷой ҷӯш аст!

Моро аз ин забон баҳрамандӣ ва аз ин ҳастии дӯна писанд кун».

Қаввос ин таклифи рафиқашро қабул намуда, барои тартиб додани фарҳанг камар бастааст:

«Моро чун аз гуфти ӯ гузиру гурез набуд, ҳушнуд шудам ва дари бистуу устух (хастагӣ ва дилтангӣ)-ро бар худ бар бастам, хости маниш ва андешаи дил дар пайвастам, фарҳангномаҳоро бо ҳам кунам. Нахуст «Шоҳнома»-ро, ки шоҳи номаҳост, пеш овардам ва аз сар то по ба хона фуру хондам. Он чӣ аз сухани паҳлавӣ буд, ҳамаро ҷудогона бар коғазе бинвиштам. Пас он гоҳ ӯро бинвиштам, фарҳангномаҳои дигар, ки онро фарҳангнома навиштаанд, дар забони тозӣ ва порсӣ тарҷимон карда ҳамаро фурӯ нигаристам».

Ба ақидаи Назир Аҳмад дар ин асар абёти шоҳид аз девонҳои Рӯдакӣ ва Сӯзанӣ бештар аз «Шоҳнома» нақл шудааст. Инчунин истифодаи Қаввос аз гуфтаҳои Унсурӣ, Низомӣ ва Хоқонӣ, ба фикри Назир Аҳмад, тақрибан ба ҳамон дараҷа аст, ки ӯ аз Фирдавсӣ истифода кардааст. Аз ин ҷиҳат муаллифи сарсухан ба хулосае омадааст, ки «Фарҳанги Қаввос» фарҳанги махсус ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ нест.

Тартиб ва танзими «Фарҳанги Қаввос»-ро аз мундараҷоти он метавон донист. Фарҳангнома дар панҷ бахш аст ва ҳар бахш дар чанд гуна ва баъзе гуна дӯр баҳра қисмат ёфтааст. Худи муаллифи Фарҳанг чунин овардааст: «Фарҳангнома бар панҷ бахш аст, ҳар бахше бар чанд гуна ва ҳар гуна бар чанд баҳра. Бахши нахустин дар номи чизҳое, ки баҳре аз он сӯи боло роҳ дорад, бар панҷ гуна: гунаи нахуст дар номи худо, гунаи дузвум дар номи чизҳои пароканда, монанди фаришда ва пайғамбарон, китобҳо, динҳо ва ғайри он. Гунаи саввум дар номи осмон ва ситорагон. Гунаи чаҳорум дар номи оташу бод ва хоку об. Гунаи панҷум дар номи чизҳое, ки дар осмон ва замин пайдо ояд.

Бахши дузвум дар номи чизҳои барбаста (ҷамод). Бахши саввум дар номи чизҳои барраста (набст), бар чаҳор гуна: Гунаи нахуст дар номи гиёҳ ва сабза; гунаи дузвум дар номи гулҳо; гунаи саввум дар номи дарахтони танадор; гунаи чаҳорум дар номи кишту ғаллаҳо.

Бахши чаҳорум дар номи ҷонварон, бар панҷ гуна.

Гунаи нахуст дар номи паррандагон; бар ду баҳра: паррандагони бузург, паррандагони хурд. Гунаи дузвум дар номи ҷонварони обӣ; гунаи саввум дар номи лозандагон; гунаи чаҳорум дар номи чаҳорлоён; гунаи панҷум дар номи одамиён, бар ду баҳр; андоми одамиён, одамиён ва гирдобашон.

Бахши панҷум дар номи чизҳое, ки аз кори одамай ва одамиро ба кор ояд, ба нӯҳ гуна; гунаи нахуст дар номи ҷойҳо; гунаи дузвум дар номи овандҳо; гунаи саввум дар номи хӯрданиҳо; гунаи чаҳорум дар номи пӯшиданиҳо; гунаи панҷум дар номи бемориҳо; гунаи шашум дар номи ҷанг ва ҷанговарон; гунаи ҳафтум дар номи коргарон; гунаи ҳаштум дар номи тафориқи ҳар чизи (нотамом; гунаи нӯҳум дар номи масдар).

Фахрии Қаввос манобеъи фарҳангашро нагуфтааст. Вале Назир Аҳмад муайян кардааст, ки ӯ аз «Лугати Фурс»-и Асади Тӯсӣ ва «Муқаддиматул адаб»-и Замахшаҳрӣ, аз ашъори баъзе аз шоироне, ки пас аз таълифи луғати Фурс будаанд, истифода кардааст, монанди Масъуд Саъди Салмон, Музӣ, Саноӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Сӯзанӣ, Анварӣ, Муҷирӣ Билқонӣ, Хоқонӣ, Заҳирӣ Форёбӣ, Низомии Ганҷавӣ, Аттор ва дигарон.

Фаҳрии Қаввос дар фарҳанги тартибдодгаш зиёда аз 60 байти Рӯдакиро истифода кардааст. Бояд гуфт, ки Саъид Нафисӣ дар асари худ «Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ» (Теҳрон, чопи 2., 1962) 73 маъбаъро номбар намудааст, ки «Фарҳанги Қаввос» дар байни онҳо дида намешавад. Ин сарчашма дар «Осори Рӯдакӣ (Сталинобод, 1958) низ номбар нашудааст. Аз ин рӯ «Фарҳанги Қаввос» бидуни аҳамияти луғавии худ барои омӯхтаи ва муқоиса намудани ашъори устод Рӯдакӣ бо сарчашмаҳои дигари адабӣ аҳамияти ба худ хос дорад.

Бояд таъкид намуд, ки ки аксари мероси дар ин Фарҳанг гирд омадаи Рӯдакӣ маълуманд. Чунки Фаҳрии Қаввос аз «Луғати Фурс» хуб истифода кардааст. Вале вариантҳои гуногуни шеъри устод ба назар мерасанд. Ин чунин муқоисаи ҳар як байти Рӯдакӣ бо нусхаи чопии мероси ӯ шояд байтҳои тозаи ӯро маълум намояд, ки мо ин корро ба зиммаи адабиётшиносон вомегузорем.

Ҳоло ҳаминро бояд гуфт, ки нусхаи ба чоп ҳозир шудани «Фарҳанги Қаввос», ба гуфтаи Назир Аҳмад, «пур аз ағлоти фоҳиш», «ҳеҷ сатре холи аз иштибоҳ» набуда, «котиб хеле камсавад буда, аз вазни шеър ҳеҷ иттилоъ надошта». Аз ҳамин сабаб Назир Аҳмад дар асоси сарчашмаҳои гуногун кӯшиш кардааст, ки шакли дурусти истилоҳро интихоб намояд. Ӯ инчунин қайд намудааст, ки баъзе байтҳо аз тарафи муғаллифони гуногун ҳам ба Рӯдакӣ ва ҳам ба шоири дигар нисбат дода шудааст. Масалан, байти зерин дар девони Рӯдакӣ дучор шуда, дар луғати Сурури ба номи Фирдӯсӣ шохид омадааст:

Гирди гули сурх тавсия хатт бикашидӣ,
То халқи қаҳпро бификандӣ ба халолун.

(Мисраи аввал дар «Осори Рӯдакӣ» ба тартиби зайл омадааст:

• «Гирди гули сурх андар хатте бикашидӣ».

Дар поварақи ҳамин китоб:

«Бар гирди гули сурх кашиде хати сабае».

Ба мисли ҳамин байтҳои дар «Фарҳанги Қаввос» нашршударо бо чопи сталинободии соли 1958 муқоиса намоем, вариантҳои он дида мешавад. Масалан, (рақами «1» аз «Фарҳанги Қаввос», рақами «2» аз «Осори Рӯдакӣ»):

PDF Compressor Free Version

- 1) Пираш Уторид он ки нахони-ш чуз Дабир,
Помаш яке Уториду номи дигараш Тир. (саҳ. 14).
- 2) Зераш Уторид он ки нахони-ш чуз Дабир,
Як номи ӯ Уториду як номи ӯет Тир. (с. 507)

Роҷеъ ба ин байт Назир Аҳмад чунин навиштааст: «Ин байти шоҳид на дар китоби «Ашъори Рӯдакӣ» асту на дар фарҳангҳои дигар дида шуда».

- 1) Оҷиз шавад зи ашк ду ҷашми гиреви ман
Абри баҳоргоҳиву Бахтур дар матир. (саҳ. 20)
- 2) Оҷиз шавад аз ашқу гиреви ман
Ҳар абри баҳоргоҳ бо бахту (с. 274)
- 1) Чу пеш оранд кирдорат ба маҳшар,
Фуру монӣ чу ҳар дар айни шилко. (с. 72)
- 2) Чу гирд оранд кирдорат ба маҳшар,
Фуру монӣ чу ҳар бамъёнӣ шилко. с. 183).

Ин навъ фарқият дар аксар байтҳои ин ду асар ҷой дорад, ки тадқиқоти махсусро талаб мекунад.

Фаҳрии Қаввос барои исботи истиллоҳҳо шеърӣ шоиронро шоҳиди меорад, вале баъзан муаллифи онҳоро номбар накарда бо ибораи «шоире гуфтааст» қаноат кардааст. Ба Назир Аҳмад муяссар гаштааст, ки муаллифи баъзе аз ин шеърҳоро пайдо намояд. Масалан, байти зеринро аз «Калила ва Димна» ӯ ба Рӯдакӣ нисбат додааст:

Суен парварда ба май бугдохта,
Хуб дармоне занонро сохта. (саҳ. 72)

Ин байт дар «Осори Рӯдакӣ» ба таври зайл омадааст (с. 386):

Суеи парварда ба май бугдохта,
Нек дармоне заноро сохта.

Барои равшан гардонидани ин фарқиятҳо ва бо сабаби ноҳис будани нусхаи ба чоп ҳозир кардаи «Фарҳанги Қаввос» нусхаи қалами дар Кобул маҳфуз будаи ин асар ба аҳамияти қалони илмӣ соҳиб аст. Чанд порчаи рӯйнависшуда ва ксерокопӣ кардаи мо аз ин нусха ва муқоисаи он бо чопи Назир Аҳмад чунин тафовутҳоро нишон дод.

Аввалан, бояд қайд намуд, ки нусхаи ба чоп ҳозиршуда аввалу охир надошта, дебочаи онро Назир Аҳмад, аз рӯи «Дастур ул-афозил» ном асар барқарор кардааст. Нусхаи Кобул аввали худро дорад ва аз рӯи як байти Рӯдакӣ тахмин мешавад, ки охири ин нусха нисбат ба нусхаи чопшуда каме зиёдтар боқӣ мондааст. Масалан:

«Шебу теб — фарозу нишеб, ба маънӣ ҳарду як аст.
Рӯдакӣ гуфтаанд. Байт:

Теби ту бо фарози ту бо нишеб,
Фарзанди одаман патавон занад шебу теб.

Ин байт яке аз охири мисолҳои шоҳидии «Фарҳанги Қаввос» мебошад, ки аз Рӯдакӣ овардааст ва он дар нусхаи чопӣ дучор наомад.

Шеърҳои дар ду нусхаи «Фарҳанги Қаввос» овардаи Рӯдакӣ вариантҳои худро доранд. Инро мо аз намунаҳои зерин тасаввур карда метавонем:
Дар нусхаи чоп:

Ер бодат тавфиқ, рӯзи беҳин бо рафиқ,
Давлатат бод ҳариф дushmanат гишаву нол (с. 38).

Дар нусхаи Кобул:

Ер бодат тавфиқ, рӯзи беҳин бо ту рафиқ,
Дӯстат бодат рафиқу дushmanат гишаву нол (с. 186).

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Ер бодат тавфиқ, рӯзи беҳин бо ту рафиқ,
Давлатат бод ҳариф (дushmanат) гишаву нол (с. 246).

Дар луғат истилоҳи гулу гулзорро номбар намуда,
доир ба истилоҳи «Тарана» чунин шоҳид овардааст: Та-
рана — настарин (дар нусхаи Кобул), настарван (дар
PDF Compressor Free Version нусхаи ҷопа)-ро гӯянд. Рӯдакӣ гӯяд:

Аз тасуи ӯ насимаки мушк ояд,
В-аз зулфаки ӯ насими настарван. (с. 44)

Дар нусхаи Кобул:

В-аз тасуи ӯ насими мушк аст,
В-аз зулфаки ӯ насими настарин. (с. 187)

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Аз тасуи ӯ насимаки мушк ояд,
В-аз зулфаки ӯ насимаки настарван. (с. 160)

Роҷеъ ба гули пиғлуш дар нусхаи ҷопаш чунин байте-
ро шоҳид оварда, муаллифи онро нагуфтааст:

Пиғлуш—гулест аз ҷинси савсан, осмонгун, нуқтаи
сиёҳ дорад.

Шоире гуфтааст:

Чун гули сурх аз мисли пиғлуш
Ё чу заррингӯшвор аз хубгӯш.

Дар нусхаи Кобул котиб қайд кардааст, ки ин бэйт
аз Рӯдакӣ аст.

Муқоисаи дигар:

Залла—паррандаест қурд, ки ба гармоҳо бошад фар-
ёд кунад.

Рӯдакӣ гӯяд:

Бонги залла қард хоҳад қарр гӯш
З-он гах н-осояд ба гармо аз хурӯш (с. 66)

Дар нусхаи Кобул:

Маснавӣ:

Бонги залла қард хоҳад қар ба гӯш
З-он чи н-осояд ба гармо аз хурӯш (с. 192)

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Бонги залла кард хоҳад кар (р) гӯш,
В-еч н-осояд ба гармо аз хуруш.

Доир ба **PDF Compressor Free Version**

Кабт — низ занбӯри ангабин буд. Рӯдакӣ гӯяд:

Ҳамчунон кабте, ки дорад ангабин,
Чун бимонад достони ман чунин (с. 66).

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Ҳамчунон канте, ки дорад ангабин,
Чун бимонад достони ман бар ин (с. 326).

Дар байти зерин як калимааш уфтодааст, ки онро Назир Аҳмад дар дохили қавсайн тахминан барқарор намудааст.

Ҳам набард — ҳам ҷанг аст. Рӯдакӣ гӯяд:

Яке (зарб) гуноз вақти набард
Дарорад сари ҳамнабардон ба гард (с. 166).

Дар нусхаи Кобул ин байт пурра боқӣ мондааст:

Яке гӯ ба гуноз вақти набард
Дарорад сари ҳамнабардон ба гард (с. 310)

Дар шарҳи истилои «хунёгар» дар нусхаи чоли калмаи аввали байти Рӯдакӣ — «зан» уфтодааст. Аз рӯи нусхаи Кобул шарҳи ин калима бояд чунин бошад:

Хунёгар — мутриб ва ситоянда ба суруд. Рӯдакӣ гуфтаанд:

Зан ба хунёгари нага овард рӯй,
Чизе, ки дил хуш кунад, он бигӯй.

Ин байти Рӯдакӣ ба зоҳир тоза менамояд.

Намунаҳои мазкур аз фарқияти ду нусхаи «Фарҳанги Қаввос» чунин маънӣ надоранд, ки ҳамаи байтҳои ба сифати шохидӣ аз Рӯдакӣ ё худ аз шоирони дигар иқтибос оварда аз ҳамдигар фарқ доранд. Мақсади баъзе муқоисаҳои осори Рӯдакӣ дар ин ду нусхаи фарҳанг қалб намудани диққати тадқиқгарон ба ин сарчашмаи

Дар луғат истилоҳи гулу гулзорро номбар намуда,
доир ба истилоҳи «Тарана» чунин шоҳид овардааст: Та-
рана — настарин (дар нусхаи Кобул), настарван (дар
нусхаи чопаш)-ро гӯяд. Рӯдакӣ гӯяд:

PDF Compressor Free Version

Аз гесуи ӯ насимаки мушк ояд,
В-аз зулфаки ӯ насими настарван. (с. 44)

Дар нусхаи Кобул:

В-аз гесуи ӯ насими мушк аст,
В-аз зулфаки ӯ насими настарин. (с. 187)

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Аз гесӯи ӯ насимаки мушк ояд,
В-аз зулфаки ӯ насимаки настарван. (с. 160)

Роҷеъ ба гули пиғлуш дар нусхаи чопаш чунин байте-
ро шоҳид оварда, муаллифи онро нагуфтааст:

Пиғлуш—гулест аз чинси савсан, осмонгун, нуқтаи
сиёҳ дорад.

Шоире гуфтааст:

Чун гули сурх аз миеши пиғлуш
Ё чу заррингӯшвор аз хубгӯш.

Дар нусхаи Кобул котиб қайд кардааст, ки ин бзӣт
аз Рӯдакӣ аст.

Муқоисаи дигар:

Залла—паррандаест курд, ки ба гармоҳо бошад фар-
ёд кунад.

Рӯдакӣ гӯяд:

Бонги залла ҷард хоҳад карр гӯш
З-он гах и-осояд ба гармо аз хурӯш (с. 66)

Дар нусхаи Кобул:

Маснавий:

Бонги залла ҷард хоҳад кар ба гӯш
З-он чи и-осояд ба гармо аз хурӯш (с. 192)

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Бонги залла кард хоҳад кар (р) гӯш,
В-еч и-осояд ба гармо аз хуруш.

Доир ба истилои «кабт»:

Кабт — низ занбӯри ангабин буд. Рӯдакӣ гӯяд:

PDF Compressor Free Version

Ҳамчунон кабте, ки дорад ангабин,
Чун бимонад достони ман чунин (с. 66).

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Ҳамчунон кабте, ки дорад ангабин,
Чун бимонад достони ман бар ин (с. 326).

Дар байти зерин як калимааш уфтодааст, ки онро
Назир Аҳмад дар дохили қавсайн тахминан барқарор
намудааст.

Ҳам набард — ҳам ҷанг аст. Рӯдакӣ гӯяд:

Ике (ларби) гунол вақти набард
Дарорад гарӣ ҳамнабардон ба гард (с. 166).

Дар нусхаи Кобул ин байт пурра боқӣ мондааст:

Ике гӯ ба гунол вақти набард
Дарорад гарӣ ҳамнабардон ба гард (с. 310)

Дар шарҳи истилои «хунёгар» дар нусхаи ҷопи ка-
лимаи аввала байти Рӯдакӣ — «зан» уфтодааст. Аз рӯи
нусхаи Кобул шарҳи ин калима бояд чунин бошад:

Хунёгар — мутриб ва ситоянда ба суруд. Рӯдакӣ
гуфтаанд:

Зан ба хунёгари нага овард рӯй,
Чизе, ки дил хуш кунад, он бигӯй.

Ин байти Рӯдакӣ ба зоҳир тоза менамояд.

Намунаҳои маънур аз фарқияти ду нусхаи «Фарҳан-
ги Қаввос» чунин маънӣ надоранд, ки ҳамаи байтҳои ба
сифати шохидӣ аз Рӯдакӣ ё худ аз шоирони дигар иқ-
тибос оварда аз ҳамдигар фарқ доранд. Мақсади баъ-
зе муқоисаҳои осори Рӯдакӣ дар ин ду нусхаи фарҳанг
ҷалб намудани диққати тадқиқгарон ба ин сарчашмаи
нодир мебошад.

Дар луғат истилоҳи гулу гвлзорро номбар намуда,
доир ба истилоҳи «Тарана» чунин шоҳид овардааст: Та-
рана — настарин (дар нусхаи Кобул), настарван (дар
нусхаи чопа)-ро гӯянд. Рӯдакӣ гӯяд:

PDF Compressor Free Version

Аз гесуи ӯ насимаки мушк ояд,
В-аз зулфаки ӯ насими настарван. (с. 44)

Дар нусхаи Кобул:

В-аз гесуи ӯ насими мушк аст,
В-аз зулфаки ӯ насими настарин. (с. 187)

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Аз гесӯи ӯ насимаки мушк ояд,
В-аз зулфаки ӯ насимаки настарван. (с. 160)

Роҷеъ ба гули пиғлуш дар нусхаи чопаш чунин байте-
ро шоҳид оварда, муаллифи онро нагуфтааст:

Пиғлуш—гулест аз қинси савсан, осмонгун, нуқтаи
сиёҳ дорад.

Шоире гуфтааст:

Чун гули сурх аз миёни пиғлуш
Ё чу заррингӯшвор аз хубгӯш.

Дар нусхаи Кобул котиб қайд кардааст, ки ин байт
аз Рӯдакӣ аст.

Муқоисаи дигар:

Залла—паррандаест курд, ки ба гармоҳо бошад фар-
ёд кунад.

Рӯдакӣ гӯяд:

Бонги залла кард хоҳад карр гӯш
З-он гаҳ н-осояд ба гармо аз хурӯш (с. 66)

Дар нусхаи Кобул:

Маснавӣ:

Бонги залла кард хоҳад кар ба гӯш
З-он чи н-осояд ба гармо аз хурӯш (с. 192)

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Боғи залла кард хоҳад кар(р) гӯш,
В-еҷ н-осона ба гармо аз хуруш.

Доир ба истилои «кабт»:

Кабт — низ занбури ангабин буд. Рӯдакӣ гӯяд:

Ҳамчунон кабте, ки дорад ангабини,
Чун бимонад достони ман чунин (с. 66).

Дар «Осори Рӯдакӣ»:

Ҳамчунон капте, ки дорад ангабини,
Чун бимонад достони ман бар ин (с. 326).

Дар байти зерин як калимааш уфтодааст, ки онро Назир Аҳмад дар дохили қавсайн тахминан барқарор намудааст.

Ҳам набард — ҳам ҷанг аст. Рӯдакӣ гӯяд:

Яке (зарби) гунол вақти набард
Дарорад сари ҳамнабардон ба гард (с. 166).

Дар нусхаи Кобул ин байт пурра боқӣ мондааст:

Яке гу ба гунол вақти набард
Дарорад сари ҳамнабардон ба гард (с. 310)

Дар шарҳи истилои «хунёгар» дар нусхаи чопи калимаи аввали байти Рӯдакӣ — «зан» уфтодааст. Аз рӯи нусхаи Кобул шарҳи ин калима бояд чунин бошад:

Хунёгар — мутриб ва ситоянда ба суруд. Рӯдакӣ гуфтаанд:

Зан ба хунёгари нага овард рӯй,
Чмае, ки дил хуш кунад, он бигӯй.

Ин байти Рӯдакӣ ба зоҳир тоза менамояд.

Намунаҳои мазкур аз фарқияти ду нусхаи «Фарҳанги Қаввос» чунин маънӣ надоранд, ки ҳамаи байтҳои ба сифати шохидӣ аз Рӯдакӣ ё худ аз шоирони дигар иқтибос оварда аз ҳамдигар фарқ доранд. Мақсади баъзе муқоисаҳои осори Рӯдакӣ дар ин ду нусхаи фарҳанг ҷалб намудани диққати тадқиқгарон ба ин сарчашмаи ноҳад мебошад.

Профессор Назир Аҳмад хизмати Фаҳрии Қаввосро ҳамчун бунёдгузори фарҳангнависи дар Ҳиндустон қайд карда гузаштааст. Вале тадқиқгарони тоҷикро лозим аст, ки ин фарҳангро барои омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ, алалхусус барои муайян намудани мақоми он дар Ҳиндустон дар асрҳои XIII—XIV омӯзанд. Яке аз аҳамияти калони илмӣ «Фарҳанги Қаввос» дар ин аст, ки мероси гузаштагони мо, аз ҷумла Рӯдакӣ бузургворро, дар хоки Ҳиндустон гирд овардааст. Имрӯз мо онро бояд омӯзем.

Диққати хонандагонро меҳоҳем боз ба як луғати дигар қалб намоем, ки дар он як мисра аз Рӯдакӣ ҳамчун шоҳид иқтибос омадааст. Ин асар чандон калон набуда, бо дигар китобҳои қаламӣ ба як ҷилд муқовабандӣ шудааст. Муаллифи асар Мулло Абдулҳодии Лорӣ тахмин шудааст. Аз рӯи баъзе маълумотҳои дар архиви миллии Афғонистон маҳфуз буда, муаллиф дар охири асри XVIII, дар ҳузури подшоҳи Афғонистон Аҳмадшоҳ вазифаи муншибоширо адо кардааст. Яъне луғати беном дар охири асри XVIII тартиб ёфта, дар пешгуфтори он муаллиф мақсади худро чунин изҳор намудааст: «Ғараз аз таҳрири ин сутур эроди калимаи чанд аст мутадовил аз забони форсӣ ва тарҷимааш ҳам бадон забон ё ба забони арабӣ то муштамил буд бар фондаи дигар ба тартиби мувофиқ ва он чи охираш алиф буд, дар боби алиф мазкур гардад, он чи аввалаш алиф буд аввал сабт шавад» ва ҳоказо. Дар ба истилоҳи «нок» дар ин луғат чунин мисраи маълуми Рӯдакӣ омадааст: Нок-лафзе бувад «дол» бар ҳусули шайъ, чунонки «намнок» ва «ғамнок» ва ғайра ва мушк, ки ба ҷигари сӯхта омехта бувад, низ «нок» гӯянд. Рӯдакӣ гӯяд:

Кафури ту ӯлаш бува мушки ту нок.

Муаллифи ин сатрҳои ашъори аз Ҳиндустон пайдо кардаи устод Рӯдакиро пешкаши хонандагон карда буд. Бори дигар қалб намудани диққати хонандагон ва тадқиқгарон ба китобҳои эикрефта чунин маънӣ дорад, ки адабиётшиносҳои мо аз нав ба гирд овардани ашъори номаълум ё бо вариантҳои худ маълуми устод Рӯдакӣ

камар банданд. Давраи он расидааст, ки мо аз доираи китобхонаҳои собиқ Иттифоқи Советӣ берун рафта, ба захираи қиматбаҳои китобхонаи давлатҳои бо мо дӯст назар андозем.

PDF Compressor Free Version

СУХАН АЗ ИШТИҲОРИ РҶДАКӢ ДАР ҲИНД

Банғолаи Фарбӣ аз калонтарину сернуфустарин штатҳои Ҳиндустон мебошад, ки дар пойтахти он шаҳри Калкатта зиёда аз 9 милён одам зиндагӣ мекунанд. Бисъёри созмону муассисаҳои илму маданияти Банғола, аз ҷумлаи Донишгоҳ, Ҷамъияти Эроншиносӣ, Ҷамъияти Осиёшиносӣ, Кутубхонаи Осиё, Кутубхонаи Миллӣ, «Мемориали Виктория», Музеи Миллӣ ва ғ., дар ҳамин шаҳр амал мекунанд. Дар ин муассисот, баробари кутубу ашӯҳои атиқаву дорҳои дигар, дастнависҳои мутааддидаи форсиву арабӣ, урдуву ҳиндӣ ва санскрит ниғаҳдорӣ мешаванд.

Моро муяссар гардид, ки моҳи сентябри соли 1986 дар муддати ду ҳафта хазинаҳои дастнависи китобхонаҳои муассисоти мазкурро иҷмолан аз назар гузаронем. Маводу маълумоти аз ин ганҷинаҳо фароҳамонида ба паҳлуви соҳаҳои мухталифаи таърихи тамаддуну адабиёти халқи тоҷик дахл доранд, ки ҳоло дар боби онҳо таваққуф карданием.

Соли 1947 дар маҷаллаи «Индо-Ираника» (№ 4), ки Ҷамъияти Эроншиносӣ чоп мекунад, олими англис Муҳаммад Исҳоқ (зодгоҳаш шаҳри Калкатта) мақолаеро бо номи «Рӯдакӣ—падари адабиёти нави форсӣ» чоп карда буд. Ин мақолаи ҳачмач калон (зиёда аз як ҷузъи чопӣ) аз шеъри шоири араб Иброҳим ибни Яҳё (ба забони арабӣ) шурӯъ шудааст, ки тарҷумаи таҳтуллафзаш чунин аст:

Агар Цариру Фараздак намебуданд¹.

• Хотираи хубе аз ибни Марвон боқӣ намемонд.

Аз тамоми доронҳое, ки оли Сомон ҷамъ оварда буд.

Таиҳо санои Рӯдакиро ҷовидону барҷой мебинем.

¹ Шоирони маъруфи араб.

Ақидаҳои пурқимати Иброҳим ибни Яҳё дар бораи ба туфайли шоирон машҳуру зинда мондани шохон аз тарафи дигар шоирони тоҷику форсзабон низ суруда шудааст. Масалан, Бадри Шервонӣ гуфтааст:

Шуаро номн шаҳон зиндан ҷонид кунанд,
Иброҳимро набувад ҳеч гумон.
Равнақе ёфт зи Фирдавси Тӯей Маҳмуд,
Шӯҳрате ёфт ба Хоқонин Шервон Хоқон.

Тавассути шоир ё олиме шӯҳрат ёфтандро ҳуди подшоҳон низ ба ҳубӣ мефаҳмиданд ва дар ҳамин асоси замина ба шоиру нависандагон қасидаву рисолаҳо мефармуданд. Яке аз ин навъ шӯҳратпарастони мовароуннаҳрӣ Абдулатифи Шайбонӣ буд, ки ба Ҳофиз Масъудӣ ибни Усмони Кӯҳистонӣ супоридааст, ки дар таъриҳи гузаштагонаш асаре нависад. Манзараи зӯҳуру иҷрои ин супоришро муаррих дар сарсухани асари маъруфи худ «Таърихи Абдулхайрхонӣ» чунин ба қалам додааст: «Аз Султон Маҳмуди Ғазнаӣ осоре намондааст. Аммо ба воситаи сӯханвариин Фирдавси ва Унсӯри номи ӯ ба рӯи варақи рӯзгор боқӣ мондааст ва аз дафтари лайлу наҳор маҳа нахоҳад гашт. Шуҷоати Рустами номдор ва оламқушоин Исфадиёр ва зикри ҳафт ҷавонии он ду паҳлавонии фалакиқтидор ба ҷиҳати шоирии Фирдавсии олимқдор дар саҳифаи рӯзгор маълум аст.

Байт:

Ғар набудӣ шеъри Фирдавӣ ба рӯи рӯзгор,
Кас ҷӣ дошиетӣ зи холи Рустаму Исфадиёр?!

Чун ин маънӣ бар замири Абдулатиф Баҳодурхон ҷойгир шуда буд, амри оӣ содир шуд, ки ин камина мухтасаре дар илми таърих рақамзади килки латоифҷингори бадеъосор созад, ки аҳволи ансобу анбиё, бузургвору салотини рафеъмиқдор маълум гардад.

Ҳамин навъ, давраи ҳукмронии хонадони Сомониен бо шеърҳои Рӯдакӣ маъруфу машҳур гардид ва дар исботи даъвои болову таснифи андешаҳои дигари худ Муҳаммад Исҳоқ аз сарчашмаҳои гуногуни адабию таърихӣ ва навиштаҷоти Муҳаммади Авфӣ, Самъонӣ, Утбӣ,

Давлатшоҳи Самарқандӣ, Асади Тӯсӣ, Носири Хусрао, Чомӣ, Ҳерман Этте, Саъид Нафисӣ ва ғайра истифода карда, шеърҳои зиёди Рӯдакиро порча-порча ё худ ба шакли пурра иқтибос намудааст.

Соли 1969 Чамъияти Эроншиносии Калкатта 25-солагии асосҳои худро қайд кард. Ба ин муносибат мақолаҳои дар маҷаллаи «Индоираника» нашр шуда ба сифати китоби алоҳида дар як ҷилд такроран чоп шудаанд ва дар ин маҷмӯа, бар замми аз мақолаи зикршудаи Муҳаммад Исҳоқ, мақолаи академики АФ Тоҷикистон Абдулғанӣ Мирзоев ҳам бо номи «Боз як дастнависи қалбакии шеърҳои Рӯдакӣ» дохил шудааст.

Мақолаҳои ду муаллифи номбурда ва такроран чоп шудани яке аз ин мақолаҳо шоҳиди он аст, ки Рӯдакӣ дар Бангола то кунун муҳаққиқу муҳлисони зиёде дорад. Инро мо ҳангоми сӯҳбат бо устодони кафедраи забони форсии Университети Бангола ва дигар аҳли илму адаби Ҳиндустон пай бурда будем. Ҳангоми сӯҳбат, чун сухан аз Рӯдакӣ шурӯъ мешуд, дар лаби ҳамсӯҳбатон табассум ҳувайдо гардида, онҳо ҳатман ягон байти Рӯдакиро аз ёд мехонданд. Таъҷубовар аст, ки забони форсии тоҷикӣ ҳоло дар Ҳиндустон аз миён рафтааст. Як қисми олимони ҳинду китобҳои форсии мутолиа намуда, қорҳои тадқиқотӣ баранд ҳам, бо ин забон гап зада наметавонанд. Ҳангоми мулоқотҳоямон он шахсоне ҳам, ки забони гуфтугӯии форсии тоҷикиро наметавонанд шеърҳои Рӯдакиро аз ёд мехонданд. Махсусан, байни ҳамсӯҳбатон қасидаи «Бӯи ҷӯи Мулиён»-и Рӯдакӣ маъруфу машҳур ва вирди забонхост ва беҳуда нест, ки қасидаи маъкур дар мақолаи Муҳаммад Исҳоқ пурра чоп шудааст.

Шиносоӣ бо китобҳои қаламӣ нишон дод, ки аҳолии Бангола аз қадим шеърҳои Рӯдакиро дӯст дошта, онҳоро рӯйнавис намуда, аз як авлод ба авлоди дигар мерос гузоштаанд. Якеи чунин дастнависиҳо асари Алиқулихони Догстонӣ, мутахаллус ба Вола (1712—1756), «Риёз уш-шуаро» мебошад. Ин асар соли 1161 ҳиҷрӣ (1748 мелодӣ) тасниф ёфта, доир ба 2594 суҳангӯи форсиабон маълумоти муҳтасари шарҳиҳолӣ дода, зимнан намунаҳои беҳини ашъорашонро интиқол менемояд.

Аз назари муаллифи ин сатрҳо се нусхаи «Риёз уш-шуаро» гузаштааст. Як нусхаи он дар фонди музеи Солорқанги шаҳри Ҳайдаробод нигоҳ, дошта мешавад (№ 29), ки 16 моҳи рамазони соли 1164 ҳиҷрӣ (9 август соли 1751 мелодӣ) китобат шуда, иборат аз 362 саҳифа мебошад. Нусхаи дигари «Риёз уш-шуаро» (№ 230), дар фонди китобхонаи Осиёи шаҳри Калкатта маҳфуз буда, 29 моҳи раҷаби соли 1171 ҳиҷрӣ (9 апрели соли 1758) рӯйнавис шуда, аз 1010 саҳифа ба ҳам омадааст. Нусхаи саввум № 92 дар китобхонаи Миллии ҳамин шаҳр нигоҳ дошта мешавад, ки иборат аз 704 саҳифа буда, соли 1191 ҳиҷрӣ (1777 мелодӣ) рӯйнавис шудааст.

Мо нусхаи дар Китобхонаи Осиёи шаҳри Калкатта (№ 230) маҳфузбударо истифода намуда, онро бо ду нусхаи дар Китобхонаи Миллӣ ва Музеи Солорқанг нигоҳдориванда аз назари қиёсу муқобала гузаронида, шеърҳои Рӯдакӣ, Мавлонои Хучандӣ, Бадахшии Самарқандӣ, шоираҳо — Робиаи Балхӣ, Бибӣ Отун, Бибӣ Орзуи Самарқандӣ, Фотимаи Хуросония ва дигаронро рӯйнавис ва муқоиса намудем. Дар саҳифаи аввали ин китоб якҷанд қайдҳои ҷолиби диққат зикр ёфтаанд. Масалан, «Риёз уш-шуаро», тазкираи Алиқулихони Доғистонӣ, тазкираи форсӣ, ба яксаду шаст рӯпа харид намуд». Дар мӯҳри ба забони англисӣ рӯи ин нусха ҳақёфта чунин матн хонда шуд: «Китоби коллеҷи Фурт Виллям, санаи 1818». Пас, маълум мешавад, ки нусхаи мавсуф ба Китобхонаи Осиёи Калкатта аз хазинаи коллеҷи мазкур расидааст.

Бояд дар назар дошт, ки нусхаҳои дар кутубхонаҳои мамлакатҳои хориҷӣ мавҷудбудан асари мазкури Волаи Доғистонӣ аз назари муаллифони советӣ нагузаштааст. Инчунин, шарҳи ҳоли Волаи Доғистонӣ барои ақсари хонадагонии мо маълум нест. Пас, Волаи Доғистонӣ чӣ гуна шахсияте будаву чӣ таълифотеро мерос гузоштааст?

Алиқулихони Доғистонӣ шоир ва олим буд. Як нусхаи девони ӯ бо сарсухани муфассал дар китобхонаи Университети Калкатта нигоҳ дошта мешавад. Ин нусха соли 1157 ҳиҷрӣ (1743 мелодӣ), вақте ки муаллиф дар қайди ҳаёт буд, аз тарафи котиб Шамсиддин Ғиёси Деҳлавӣ, мутахаллис ба Фақир, рӯйнавис шудааст. Дар сарсухан гуфта шудааст, ки «ганҷи маонӣ Алиқулихони

Доғистонии мутахаллис ба Волаи олинасаб аз салотини зотҳои Доғистон ва чашму чароғи дудмони Аббосиен аст. Дар Ҳиндустон ба сояи баланду мансаби арҷмандӣ мумтоз аст».

У дар замони шоҳ Ҳасани Аббосӣ аз Эрон ба Ҳиндустон муҳоҷират кардааст. Алиқулихони Доғистонӣ сабаби мусофираташро чунин ба қалам додааст: «Ба иллати ҳаводису миҳан (ранҷу душвориҳо) ва тавоғии авосифи фатароту фитан (фитнаҳо) аз диёри Эрон ба билоди Ҳиндустон афтада, рӯзгор ба андӯх басар бурда».

Дар сарсухани «Риёз уш-шуаро» Вола навиштааст, ки аз «фузалову шуаро маҷмӯае ораста, аз гулҳои риёзи файёзи он чамансароёни баҳористони камол ва чеҳрапардозони нигористони хаёл дастае пероста, дили ғамандӯхтаро тасаллӣ ва аз ин накҳат боғи сӯхтаро шафеъ намояд... Роқими ҳуруф... аз қинси шеър дар ин тазкира ба интиҳоби ғазал, қасида, қитъа, рубоӣ иктифо намуд ва мутаваҷеҳ ба интиҳоби маснавиёти машҳура нагардид» (масалан, аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ҳамса»-и Низомӣ, «Маснавӣ» — Румӣ, «Ҳафтавранг»-и Ҷомӣ ва ғайра намунаҳо наовардааст. — А. М.). Пеш аз овардани мероси ин ё он шоир муаллиф мухтасари тарҷимаи ҳоли онҳоро дода, ба тазкираи худ рисолаҳои зеринро ҳамроҳ кардааст: Рисолаи аввал мусаммо ба «Вофия фӣ илм ал-арӯз в-ал қофия» (саҳифаҳои 348—356). Рисолаи дуввум дар саноъи шеър, мусаммо ба «Хулосат ул бадоеъ». Нусхаи Китобхонаи Осийё бо чунин рубоӣ, номи котиб ва санаи китобат хатм шудааст:

Ин тазкира чу тарабфазои дил шуд (?)

Таърих-и «дил аз хирад соил шуд» (?)

Гуфто: зи «Риёз уш-шуаро» рафт хазон,

Дар вай чу баҳор сарзада дохил шуд.

Тазкираи муаллифаш булбули гулзори суҳандонӣ Алиқулихон Волаи Доғистонӣ..., ки мусаммист ба «Риёз уш-шуаро», ба таърихи 29 моҳи раҷаб ал-маъраҷаби санаи 1171 (9 апрели 1758) аз дасти Ибодулло ал-Матин Қиёмиддин дар Акбаробод (Агра) ба итмом расид».

Дар тазкираи мазкур зери сарлавҳаи Ҳаким Муҳам-

мад ар-Рӯдакӣ аз-Самарқандӣ» (саҳ. 197-а) чунин маълумоти муфиде омадааст: «Исми аслаш Абдулло ва кунияташ Абуцаъфару Абулҳасан буда, аз қудамои табақаи алайҳи булағо ва аз фусаҳои тоифаи шарифаи шуарост. Ҷамъи шуарои замон резахӯри хони балоғат ва фусаҳоти фусаҳоти ӯянд. Алҳақ, вай нодираи даврону аҷубаи замон буда, дар шеваи суҳанварӣ ва ойини балоғатгустарӣ мухтареъи тарзу атвор аст. Ва ӯст, ки забони таъни арабро аз Аҷам кӯтоҳ кардаву арабро ба фусаҳоти Аҷам муарриф сохта.

У чу абри карам ба фарқи ҳаҳон,
Резагон чун садир кушодадаҳон.

Устод Рашидӣ (Рашидии Самарқандии маъруф—А. М.) дар ҳаққи вай гуфтааст:

Гар сарӣ ёбад ба олам кас ба некӯшорӣ,
Рӯдакиро бар сари он шорон зебад сарӣ.
Шеърӣ ӯро ман шумурдам сенздаҳ раҳ сад ҳазор,
Ҳам фузун ояд, агар чандон ки бонд бишмарӣ.

Шуарои олимпикдор аксар маддоҳии ӯ кардаанд. Вай бар хидмати амир Наср Аҳмади Сомонӣ он қадар таваққият ёфта, ки шарҳи он дар ин муҳтасар намегуниҷад (батафсил дар таворих ва ғайра мастур аст). Ашъори вай ба сабаби қасорати замон аз миён рафтааст.

Қатъи назар аз фатароту ҳаводиси замон, навиштани ин ҳама ашъори мақсуру майсур касе метавонад буд. Ҳамчунин, дар замони мо куллиёти Мирзо Соиби марҳум, ки як сад ҳазору каср байт мешавад, касе наменависад ва муҳтасаре аз он куллиёт, ки бист ҳазор байт бошад, иктифо кардаанд, ба ин маънӣ аз роҳи интиҳоб аст. Ҷамеъи ашъори Мирзо Соиби марҳум дар олами худ аксар мунтахаб аст, балки бинобар таҳсил ин равишро ихтиёр кардаанд. Ба ҳар ҳол ин чанд байт аз ашъори ӯст» (Рӯдакист—А. М.).

Баъди зикри чунин андешаҳои муҳимму даркорӣ Волаи Доғистонӣ 51 байти устод Рӯдакиро намуна меорад, ки чанди онҳо дар маҷмаъи ашъори мунташираи ӯ куллан дида намешаванду қисми дигарашон дар навишти баъзе вожаву ибораҳо тафриқа доранд, ки барои тасҳеҳу такмили минбаъдаи матни осори Рӯдакӣ кӯма-

ки беминнате расонида метавонанд. Ҳоло он байтҳоро пешкаши Рӯдакишиносу Рӯдакихонон намуда, шеърҳои то кунун маълуму чопшударо бо ихтисораҳои зерин ишора мекунем: «ОР» — Осори Рӯдакӣ (Душанбе, 1958), «ОМ» — «Осори манзум» (М., 1964), «РШ» — Рӯдакӣ, Шеърҳо (Душанбе, 1974).

PDF Compressor Free Version

Шод аз, бо сивҳчашмон шод,
Ки ҷаҳон нест ҷуз фасонаву бод.
З-омада шодмона бояд буд.
В-аз гулашта накард бояд ёд.

* * *

Ману он ҷаҳдмӯйи содиҷабӯй,
Ману он моҳрӯйи хурнаҷод.
Невбаҳт он касе, ки доду бихӯрд,
Шурбаҳт он, ки нахӯрау надод.
Бода абр аст ин ҷаҳон, афеӯе,
Бода пеш оф, ҳарчӣ бодо, бод! («ОР», с. 56).

Аз матни зерин байти ҷаҳорум дар «Риёз-уш-шуаро» уфтодааст.

Заҳӣ, фузуда ҷамоли ту зеби ороро,
Шикаста сунбули зулфи ту мушқи сороро,
Қасам бар он дили оҳан хурам, ки аз саҳтӣ
Ҳазор тарҳ ниҳодаст санги хороро.
Би аз ту ҳеҷ мурувват тамаъ намедорам,
Ки касе надида аз сангиндилона мадороро.
Ҳазор бор худоро шафсеъ меорам,
Вале ҷӣ суд, ҷу ту нашнавий «худоро»-ро.
Ту Рӯдакӣ ба гуломӣ агар қабул бакуний,*
Ба бандагӣ нашнашад ҳазр Дороро! («ОР», с. 35).

* * *

Рӯй ба меҳроб ниҳодан ҷӣ суд?!
Дил ба Бухорову бутони Таро!
* Зинди мо касваган ошиқӣ
Аз ту назирад, наззирад намои («ОР», с. 89).

* Ҷу Рӯдакӣ ба гуломӣ қабул кунӣ («ОР», с. 35).

Аз матни зерин байти дуввум дар «Риёз уш-шуаро» сабт нагаштааст:

В-он даҳани танги ту, гӯӣ, касе,
Доонаке нор ба ду ним кард,
Зулафи туро чим кӣ кард?! Он, ки ӯ
Дони туро нуктаӣ он чим кард?! («ОР», с. 61).

Байти зерин дар китобҳои ҷопаи Рӯдакӣ сабт наёфтааст:

Мор аст ин ҷаҳону ҷаҳонҷӯӣ моргир,
Аз моргир мор барорад гаҳе димор.

Абёти зерин дар «ОМ» (с. 22) бо як байти дигар омада ва дар он ҷо калимаи «з-он» ба шакли «в-он» аст:

З-он ақиқии мае, ки ҳар кӣ бидид,
Аз ақиқи гудохта пашнохт,
Ҳарду як гавҳаранд, лек аз табъ
Ин билифеурду он дигар бигдохт.

Байти зерин дар китобҳои ҷопаи Рӯдакӣ зикр наёфтааст:

Биёр, ҳон, бидеҳ он офтоб, ки чун хурӣ,
Зи лаб фуру шаваду аз руҳон барояд зуд!

* * *

Кори бӯса чу об хӯрдани шӯр,
Бихурӣ беш, ташнатар гардӣ. («ОР», с. 310).

Гӯянд ин абётро дар марсияи Ҳаким Абулҳасан Му-
родии Бухорӣ гуфта:

Мурд Муродӣ, на ҳамоно, ки мурд,
Марги чунин ҳоҷа на корест хурд,
Ҷони киромӣ ба падар боздод,
Колбади тира ба модар супурд.

Матни то ҳол дастраси марсияи ба марги Абулҳасан-
ни Муродӣ бахшидаи Рӯдакӣ иборат аз 9 байт аст «ОР»,

с. 53). Дар «Риёз уш-шуаро» танҳо ду байти аввали он сабт гаштааст. Вале дар ин китоб ном ва нисбаи Муродӣ ҷолиби диққат аст, ки дар сарлавҳа («Гӯянд ин абетро дар марсияи Ҳаким Абулҳасан Муродии Бухорӣ гуфта») батафсил омада, дар «ОР» мухтасаран. «Дар марсияи Абулҳасани Муродӣ» зикр ёфтааст.

Байти зерин ҳам дар китобҳои ҷопаи осори Рӯдакӣ сабт наёфтааст:

Душвор намой руру душвор диҳӣ бӯе,
Осон бирабон дилу осон бибарӣ ҷон.

Се байти аввали пораи зерин дар «ОР» (с. III) бо фарқи бадал омада бошад ҳам, ду байти охир дар ҷов дида намешавад:

Симоъ бодан рағину соқибни чу моҳ,
Агар фаринта бубинад, ҳамеравад аз роҳ.
Назар ҷи гуна бидулам, ки баҳри дидани дӯст.
Зи ҳоки ман ҳама наргие дамад ба ҷон гиёҳ.
Касо, ки оғаҳӣ аз завқи ишқи ҷонон ёфт,
Зи хеш хайф бувад, гар даме бувад оғоҳ,
Ниёз нагарад он ҷо, ки шох кард гузар,
Малол нагарад онҷо, ки шох кард ниғоҳ,
Зи баҳри омадагон дастӣ ӯ ҳамеша ба кор.
Зи баҳри в-омадагон ҷанми ӯ ҳамеша ба роҳ.

Аниқтараш, байти аввали қитъаи боло дар «ОР» ба шакли

«Симоу бодан гулгулу дӯкбатони чу моҳ,
Агар фаринта бубинад, даруфтад дар ҷоҳ».

омада, байти охирини (ҷаҳоруми) дар «ОР» марбут дар «Риёз уш-шуаро» зикр наёфтааст:

Ба ҷанми-т андар бозор нагари ту ба рӯз,
Ба шай ба ҷанми касон андарун бубинӣ ноҳ.

Ба «ивазӣ» ин дар он китоб ду байти охири шеър илова шудааст, ки матни онҳо дар мероси мунташиреи Рӯдакӣ дида намешавад. 16 байти зерин миёни меро-

си чопаи Рӯдакӣ дида намешавад (шояд аз шоири дигар бошад):

Ай дилошӯбу дилорову дилозор писар,
Аҳд баста ба вафо бо ману нобурда ба сар.
Ман биёроям ҳар рӯз рухонро ба сиринк,
Ту, биёроӣ ҳар рӯз рухонро ба гуҳар.
То фироқи ту хабар буд, танам буд аён,
Чун фироқи ту аён гашт, танам гашт хабар.

* * *

Як бор бувад ид ба ҳар соҳ, ба як бор
Ҳамвора маро ид зи дидори ту ҳамвор.
Ҳар бор ба соҳ андар як бор бувад гул,
Рӯи ту маро ҳаст ҳамеша гули нурбор.
Як рӯз бунафша чинам аз боғ ба даста,
Зулфайни ту пайваста бунафша-ст ба хирвор.
Як ҳафта надидор бувад наргиси дашти
В-он наргиси чашми ту ҳамасола надидор.
Наргис набувад боа, ки бедор набошад,
Боа аст синаҳнаргиси ту хуфтаи бедор!
Сарв аст, ки дар боғ ҳамасола бувад сабз,
Бо қадди ту он низ бувад қаччу нагунсор!
Якчанд бувад долаву гулзор, ҳамеша,
Ту дола ба каф дориву гулзор ба руҳсор.
Пероӣ гулҳои ту аз анбари сорост
В-он долаи тар пераҳани дӯълуи шаҳвор.
Аз мӯдани зангор надид ояд дола,
Бар дола туро боа надид омада зангор.
Чун маркази наргор ҳате дорӣ мушкин,
Кӯчаи даҳане дорӣ чун нуктаи наргор.
Хурӣ ба синаҳ андару моҳӣ ба саф андар,
Сарви гаҳи осоишу кабӣи гаҳи рафгор!
(Гар хур зирехиш бувад, моҳи камонкаш,
Гар сарв галатгӯӣ бувад, кабк қадаҳхор!)
Дилеӯхтагонро натавон бааст ба занҷир,
Илло ба мадорову ба ширини гуфтор!

Абёти зер дар маҷмӯъаи осори Рӯдакӣ ба сурати заил омадаанд:

Ба чашми дилат дид бовд ҷаҳон,
Ки чашми сари ту набинад ниҳон. («ОР», с. 434).
Бод-ин ошкорат бубин ошкор,
Ниҳонширо бар ниҳони гумор («ОР», с. 435)

PDF Compressor Free Version
В-аз гирии хунии моҷаам шуд марҷон,
Алкисеа, ки аз дастӣ азоби ҳичрон
Дар оташи рашнам дигар аз дӯзахӣён («ОР», с. 161).

Чун кори дилам аз зуафи у монд гирех
Бар ҳар рағи ҷон аз орау монд гирех,
Уммед аз гири буд афеусе, афеусе,
Б-он ҳам шаби насл дар гулу монд гирех!
(«ОР», с. 166)

Чун кушта бубинам ду лаби карда фаро
В-аз ҷон тухи ин қолаби афеурданиға,
Бар боланам пишину мегуӣ ба ноа,
К-эй кушта туро ману нушаймон шуда боа!

Ду байти мазкур дар «ОР» (с. 153) чунин омадааст:

Чун кушта бубинам ду лаб ганта фаро,
Аз ҷон тухи ин қолаби фареуда ба оа.
Бар боланам пишину мегуӣ ба ноа.
«К-эй ман ту бикунштиву нушаймон шуда боа».

Дилор ба дил фурухт, нафрухт гарон,
Бӯса ба равон фурушаду даст арзон;
Оре, ки чу моҳ бувад бошургон,
Дилор ба дил фурушаду бӯса ба ҷон. («ОР», с. 162).

Намунаи мероси шуарои форсизабон, махсусан Рӯ-
дакӣ, дар авроқи китоби дигари қалами кутубхонаи
Осиёни Калкатта, ки дар феҳрист онро «Маҷмӯъаи
ашъор» номидаванду дар варақи нахусти худӣ дастна-
вис «Мунтахаботи ашъори форсӣ» навишта шуда, ин
ба чашм мересанд.

Китоби мазкури бузургҳаҷм (20 x 31 см) аз 840 са-
ҳифа ба ҳам омада, охири он нобуд шудааст. Ба ҳамин
сабаб номи котиби ниҳоят хушхати соҳиби ҳатти настав-

лиқ ва соли китобат маълум нашуд. Дар ин маҷмӯа намунаи шеърҳои зиёда аз 50-тан шоири форсизабон гирд омадааст. Котиб шеърҳоро дар ҳар саҳифа дар ду қатор (иборат аз 25 байт) қой дода, давоми онро дар хошия (иборат аз 20 байт) навиштааст. Баъди шеърҳои Рӯдакӣ сарлавҳаи «Ҳаким Қатрон» гузошта, 205 байт шеъри ӯро додааст (саҳифаи 3—6).

Баъди шеърҳои Қатрон аз мероси Амъақи Бухорӣ, Ломеҳи Гургонӣ, Ифтихор, Сайфии Исфарангӣ, Манучеҳрӣ, Фалакии Шервонӣ, Баҳоваддини Бағдодӣ, Сирочиддини Қамарӣ, Носириддини Кошонӣ, Зайниддини Санҷарӣ, Зиёваддини Форсӣ, Асадии Тусӣ, Ибни Ямин, Камолиддини Зинзонӣ, Сайид Зулфиқори Шервонӣ, Ҳаким Нуриддини Сандуқӣ, Ҳасани Деҳлавӣ ва дигар шоирон як ё ду шеър овардааст (то саҳ. 48). Баъди номбурдагон шеърҳои Носири Хусрав дар 20 саҳифаи китоб қой гирифта, қисмати якуми китоб бо мероси ҳамин шоир хотима ёфтааст.

Қисмати дуввуми дастнавис баъди «бисмиллоҳ...» аз шеърҳои Ҳаким Саной сар шуда, дар саҳифаи 89 хатм мешавад. Қисмати саввум бо шеърҳои Масъуди Саъди Салмон хотима пазируфта (саҳифаҳои 91—124), қисмати чаҳоруми китоб (саҳифаҳои 125—135) бо шеърҳои Сайид Ҳасан оғоз ёфтааст.

Умуман дастнавис иборат аз 22 қисм буда, шеърҳои шоирони зеринро ба миқдори мухталифа дар бар мегирад: Заҳир (саҳифаҳои 136—152), Адиб Собир (с. 153—161), Имоҷӣ (с. 162—166), Азрақӣ (с. 167—173), Наҷиб (с. 173—181), Мутаҳҳар (с. 182—195), Разиуддин (с. 196—203), Асирии Ахсикатӣ (с. 204—214), Камоли Исмоил (с. 215—252), Муиззӣ (с. 253—268), Рашиди Ватвот (с. 169—272), Унсурӣ (с. 273—277), Саид Ҳасани Ғазнавӣ (с. 278—295), Хоконӣ (с. 296—328), Мухторӣ (с. 329—344), Камолиддин Абдураззоқ (с. 345—372), Абулфараҳ (с. 373—374) Анварӣ (с. 375—412) ва Муиззӣ (с. 413).

Аз ин маҷмӯа мо шеърҳои Рӯдакиро ксерокопия кардем, ки баъди таъбири «бисмиллоҳ ар-раҳмон ар-раҳим» 15 байт ба ивази «сарсухан» оварда шудааст. Ин матн дар ҳайати мероси чопаи устод ба чашм нарасид (шояд ин ҳам аз шоири дигар бошад). Танҳо байги саввум аз охир дар «Сафинаи Соиб» ба Рӯдакӣ ҷисба дода шудааст:

То дили ман бо хдиои некувои гашт ошно,
 Дар сиринки дада гардонам чу марди ошно,
 То маро бинад ҳаво, бо кас нагарад дустӣ,
 То маро бояд бале, бо кас нагарад ошно.
 Ман бадиро нектар чӯям, ки мардумро бадӣ,
 Ман балоро нешттар хонам, ки мардумро бадӣ.
 Ман диле дорад ба соии оснӣ гардон ан гам
 В-аз сиринки ман бигарад бар сари кӯҳ оснӣ,
 Ростгун кишнӣ дорад ҳаме боди хашон,
 Боғро чун кард нуравр, гар надорад кишнӣ?!
 Боди гард омад чу охи ошнӯон хашнома чачр,
 Бонги зог оид чу аз маъшуқ найгоми чафр,
 Боди хоразми канори боғ чун дивор кард,
 Чун канори заргаронро абри дастӣ подшо.
 Хусрани софинасаб Бӯнаери Хумлон, он ки хлест,
 Чисми у софи ан ҳар айбе чу рӯхи Мустафо!
 То аду дорад, надорад ҳеч шугле чуз набард,
 То дирам дорад, надорад ҳеч коре чуз саҳо!
 Одатӣ у бетагайюр, ваъдан у бехилоф,
 Кӯшиши у бетакаллуф, бахтиши у бернӣ,
 Оташи шамшери у алмоғе бигдозад, вале
 З-оби чузи у ба алмоғе андарун рӯяд гнӣ.
 Аз мазақ хезад бадӣ в-аз таъби у н-оид баҳӣ,
 Дар «Гурон» афтад хато, дар лафзи у н-оид хато.
 Тири у монандан рӯзӣ, ки ан мардум расад,
 Тири душман боғ тарлад сӯи душман чун садо.
 Подшоҳо, пореонӣ в-аз ту мардум шодил,
 Хуш анд мардум ба аҳди подшоҳи пореон!
 Гар ту бифрӯши маро чун бандагонат, ҳақ туст,
 З-он ки даҳбора динт лоджу садбора баҳо!

Баъди абёти боло зерӣ иборати «Устод Рӯдакӣ» пораҳон
 зерин интиқол ёфтаанд:

Он бифрӯшурду он дигар бигдохт.
 Аз аққи гудохта нашнохт.
 Хар ду як чакхарад, лек ба таъби
 Он бифрӯшурду он дигар бигдохт.

- * Нобисуда ҳу даст рангин кард.
 Печиди ба торақ андар тохт.

Абёти мазкура бо каме тағйироти ҳарфу калимаҳо дар
 «ОР» (с. 48) инчӯ баъди байти

Рӯдаки ҷанг бигрифту навохт,
Бода андош, к-ӯ суруд андохт.

Сабт шудаанд.

Нек рӯа бувад ид ба сол андар як бор,
Хамвора маро ид ин дидори ту хамвор.
Дилшефтагонро ҷатавон баест ба занҷир,
Илло ба мадорову ба ширини гуфтор.

Ба Ҷтҳои боло дар ду варақи «Риёз уш-шуаро» ҷой дода
шудаанд.

Сабри ман кӯтоҳ гашт аз ишқи он зулфи дароз,
К-ӯ гаҳе бо гул ба сайр асту гаҳе бо мул ба роа.
То надидам зулфи ӯ, каждам надидам гулбасар,
То надидам чашми ӯ, наргие надидам мӯҳрабоз.
Он ҳаме ошорадам дил, к-аш харидорам ба ҷон,
В-он ҳаме ранҷонадам, к-аш беҳ нарвардам ба ноа.
Гар ҳамехоҳи, ки давлат суи навёрон шавад.

(Мутаассифона, мисраъи охириро котиби нусха ба-
тамом аз хотир баровардааст. Ҷй хотирфаромӯшии но-
бахшиданӣ! — А. М.)

Ҷ маро ширини ҷу ҷон асту гиромӣ ҷун ҷаҳон,
Аз ҷаҳону ҷон надорад касе ниёзе дисти ноа.
Мардуми бебаргро як хидматаш яисола барг,
Мардуми бесоаро як мидхаташ садсола ноз!

* * *

Эй ҷони ман аз ораи рӯи ту ранҷон,
Биҷимой яке рӯю бубахшой бар ин ҷон!
Душвор намой руху душвор дихи бӯс.
Осон бирабӣ дилу осон бибарӣ ҷон!
Наздикӣ ман осонӣ ту бошад душвор.
Наздикӣ ту душворӣи ман бошад осон.

* * *

Ман он канидани он дидам аз гами хичрон,
Ки ҳеҷ одамай нест дила аз даврон.

Кунун инсол хама бар дилам фироқан карл,
 Хушо инсоли бутон, хоёи дар нан хичрон!
 Чу ман ба шоди бошомадам ба дашкаргоҳ,
 Кушодатабуу кунодадилу кунодазабон.
 Маён набул ханузаи кунода, к-омада буд
 ба рӯи суи маи ширини ақдди муймиён.
 Ба ноз гуфт, ки «бе ман чигуна будат дил?»
 Ба шарм гуфт, ки «бе ман чигуна будат чои?»
 Ҷавоб додану гуфтаи, ки эй бихитирӣ,
 Саҳоб асти қадаҳ гуиву май қатра саҳоб асти,
 Тараб, гуй, ки андар дил дуои мустаҷоб асти,
 Агар май нести, иксар хама дилхо ҳароб асти,
 В-агар дар кӯбад чоиҳо бадил асти, шароб асти,
 Агар ин май ба аёр андар ба чанголи уқоб асти,
 Аз он то нокасон ҳаргиз нахурданӣ, савоб асти.

(«ОР», с. 124).

Шеърҳои Рӯдакӣ дар баёз ва маҷмӯъаҳо низ дучор ме-
 шаванд. Масалан, дар фонди дастнависиҳои университо-
 ти Усмонияи шаҳри Ҳайдаробод китоби қаламие бо но-
 ми «Мунтахаботи рубонет» маҳфуз аст, ки бо рубоии
 зерини устод Рӯдакӣ оғоз ёфта:

Хон, Рӯдакӣ: аз қайди ғам овоз бияй!
 Бо хотири хурраму дили шод бияй!
 Вайронии худ мангару ободии даҳр,
 Вайронии даҳр бияу овоз бияй!

Мисраъи охири рубоии боло дар («ОР», с. 54) чунин ома-
 аст!

«Вайронии даҳр бияу овоз бияй».

Дар шаҳри Тонг (штати Роҷистон), дар Институти забон-
 ҳои арабӣ ва форсӣ дастнависи бо номи «Интиҳоби қо-
 ломи форсӣ» (№ 3351) рубоии маъруфи Рӯдакиро низ
 дар бар кардааст:

Гар дар назари хон ҳақирӣ, мардӣ,
 В-ар бар сари нафес худ амирӣ, мардӣ!

* Агар дар кӯбад чоиҳо бадил асти-шароб асти («ОР», с. 124).

Рудани чанг бигрифту навохт,
Бода андоа, к-ӯ суруд андохт.

Сабт шудаанд.

Ик руа бувад ид ба еол андар як бор,
Хамора маро аз ин дидори ту хамвор.
Дилшефтагонро натавон баест ба занҷир,
Илло ба мадорону ба ширини гуфтор.

Байтҳои боло дар ду варақи «Риёз уш-шуаро» ҷой доде
шудаанд.

Сабри ман кӯтоҳ гашт аз инқи он зулфи дароз,
К-ӯ гаҳе бо гул ба сайр асту гаҳе бо мул ба роз.
То надидам зулфи ӯ, каждум надидам гуабасар,
То надидам чашми ӯ, нарги надидам мӯхрабоа.
Он ҳаме озоирадам дил, к-аш харидорам ба ҷон,
В-он ҳаме ранҷонадам, к-аш беҳ парвардам ба нол.
Гар ҳамеҳоҳӣ, ки давлат еси навёрон шавад.

(Мутавассифона, мисраъи охиринро котиби нусха ба-
тамом аз хотир баровардааст. Ҷй хотирфаромӯшии но-
бахшиданӣ! — А. М.)

Ҷ маро ширин чу ҷон асту гиромӣ чуи ҷаҳон,
Аз ҷаҳону ҷон падорад кас ниёле диети нон.
Мардуми бебаргро ин хидматаш яксола барг,
Мардуми бесоаро ин миҳаташ садсола поз!

* * *

Эй ҷони ман аз ораи рӯи ту ранҷон,
Бинмой яке рӯю бубахшой бар ин ҷон!
Душвор намой руҳу душвор диҳи бӯе,
Осон бирабой дилу осон бибарӣ ҷон!
Наздикӣ ман осонӣ ту бошад душвор.
Наздикӣ ту душвории ман бошад осон.

* * *

Ман он кашидану он дидам аз гами хичрон,
Ки ҳеҷ одамай нест дила аз даврон.

Кунун висол ҳама бар дилам фирӯдаи кард,
 Хушо висоли бутон, хося дар нан хичрон!
 Чу ман ба шодӣ бозомадам ба лашкаргоҳ,
 Кушодатабъу кушодадилу кушодазабон.
 Миён набуд ханузам кушода, к-омада буд
 кадди муймиён.
 Ба ноа гуфт, ки «бе ман чигуна будат дил?»
 Ба шарм гуфт, ки «бе ман чигуна будат чон?»
 Чавоб додиму гуфтам, ки эй бихиштирӯй,
 Саҳоб асти қадах гуиву май қатра саҳоб астӣ,
 Тараб. гуй, ки андар дил дуои мустаҷоб асти.
 Агар май нестӣ, яксар ҳама дилҳо хароб асти,
 В-агар дар қолбад чонҳо бадил асти, шароб асти.
 Агар ни май ба абр андар ба чанголи уқоб асти,
 Аз он то покасон ҳаргиз нахӯрдандӣ, санои асти.

(«ОР», с. 124).

Шеърҳои Рӯдакӣ дар баёз ва маҷмӯъаҳо низ дучор мешаванд. Масалан, дар фонди дастнависҳои университети Усмонияи шаҳри Ҳайдаробод китоби қаламие бо номи «Мунтахаботи рубоиёт» маҳфуз аст, ки бо рубоии зерини устод Рӯдакӣ оғоз ёфта:

Ҳан, Рӯдакӣ: аз қайди ғам озод бизӣ!
 Бо хотври хурраму дили шод бизӣ!
 Вайронии худ мангару ободии даҳр,
 Вайронии даҳр бину озод бизӣ!

Мисраъи охири рубоии боло дар («ОР», с. 54) чунин омаст!

«Вайронии даҳр бину обод бизӣ».

Дар шаҳри Тонг (штати Роҷистон), дар Институти забонҳои арабӣ ва форсӣ дастнависи бо номи «Интиҳои қаломии форсӣ» (№ 3351) рубоии маъруфи Рӯдакиро низ дар бар кардааст:

Ғар дар назари хеш ҳақирӣ, мардӣ,
 В-ар бар сари нафис худ амирӣ, мардӣ!

* Агар дар қолбад човро надидастӣ-шаробастӣ («ОР», с. 124).

Марди набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигири, марди!

Байти аввали ин матн дар («РШ», с. 54) чунин омада-
аст:

Гар бар сари нафси худ амири, марди,
Бар хуру бар ар нуқта нагири, марди.

Ин маҷмӯъа чандон калон набуда (18 саҳифа), ба қала-
ми котиб Алӣ, мутахаллис ба Ҷамолӣ тааллуқ дорад.
Номбурда кӯшиш кардааст, ки аз хазинаи панду ҳикма-
ти бузургон баёзе тартиб диҳад. Мавзӯи ашъори маҷ-
мӯъи мазкур ва мақсади интихоби тартибдиҳандаро,
ғайр аз рубоии Рӯдакӣ, аз саволу ҷавоби зерин қиёс
кардан мумкин аст:

Душ бо ақл дар суҳан будам,
Кашф шуд бар дилам мисоле чанд.
Гуфтам, эй мойи ҳама дошми,
Дорам, алҳақ, ба ту саволе чанд:
«Чист ин андағонии дунё?»
Гуфт: «Хоб аст ё ҳаёле чанд!»
Гуфтам: «Ин нафе кай шавад ромам?»
Гуфт: «Чун ёфт гӯшмоле чанд».
Гуфтам: «Аҳли ситам чи тоифанд?»
Гуфт: «Гургу сағу шаголе чанд».
Гуфтам: «Ин баҳси аҳли дунё чист?»
Гуфт: «Беҳуда қилу қоле чанд».
Гуфтам: «Аз вай чи ҳосил аст, бигӯз!»
Гуфт: «Дарди сару вуболе чанд».
Гуфтам: «Аҳли замона дар чи фананд?»
Гуфт: «Айшу гусса соле чанд!»
Гуфтам: «Уро мисоли дунё чист?»
Гуфт: «Золе канида қоле чанд!»
Гуфтам: «Чист гуфтаҳои Хайём?»
Гуфт: «Шанд асту ҳасби холе чанд!»

Е худ:

Адл аст, ки бунёди зафарҳо бошад,
Зудл аст, ки мӯҷиби зарарҳо бошад.

Дар захираи кутуби қалами китобхонаҳои Ҳиндустон ба ғайр аз мероси парокандаи Рӯдакӣ тарҷимаи ҳоли ӯ низ бо вариантҳои гуногун сабт шудааст. Яке аз ин китобҳо асари Мир Фуломалӣ Озод маъруф ба Билғромӣ «Тазкират-уш-шуаро» мебошад. Як нусхаи асар дар фонди дастнависҳои музеи Солорқанги шаҳри Ҳан дароборон сабт шудааст, ки бо хатти калон-калонӣ настаълиқи зебо соли 1297-ҳиҷрӣ (1879—1880 мелодӣ) китобат шудааст (№ 50). Дар саҳифаи 125 ин асар зери сарлавҳаи «Рӯдакӣи Самарқандӣ» чунин матн омадааст:

«Аввал қасест аз аҷамиёне, ки девони шеър тартиб дода, ақсари суҳанварон дар ашъори худ сӯтудаанд. Гӯянд ашъори ӯ сад дафтар баромада. Дар «Шарҳи Яминӣ» мастур аст, ки адади ашъораш ба ҳазору сесюду бист байт расида. Аммо дар суҳанаш... чун сафири анқо дар पर्даи ҳаққост ва бо ин ки алкан...

Бинобар қавдати табиат дар ҳаштсолағӣ «Қуръон»-ро гирифт ва илми қироат омӯхт. Ба воситаи хушгӯлӯӣ дар мутрибӣ ва навохтани руд замзамову маҳорат баркашид. Аз ин ҷиҳат Рӯдакӣ таҳаллус карда. Баъзе гуфтаанд (номи ӯ) мансуб аст ба «Рӯдакӣ», ки мавзеъест мии аъмоли Бухоро.

Амир Наср бини Нӯҳи Сомонӣ ӯро тарбият кард. Ба фармудаи амир «Қалила ва Димна»-ро ба назм оварда, чиҳил ҳазор дирам сила ёфта. Гӯянд ҷоҳаш (мақомаш) ба ҷое расида буд, ки дувист гуломи зархарид дар рикоби ӯ мерафтанд, ҷаҳорсад уштур аҷмол ва ақсоми ӯ мекашиданд. Баъд аз ӯ ҳеҷ шоирро он қадар мукнат даст надода. Вақте Амир Наср аз Бухоро ба Марв рафт, муддати иқомат тӯл кашид, аркони давлат дар иштиёқи ватани маълуф тайён шуданд ва Рӯдакиро моле пазируфтанд, то амирро ба азимати Бухоро роғиб созад. Рӯдакӣ қасидае гуфта, дар саҳаре, ки амир сабӯҳӣ карда буд, бо оҳанги уд бархонд. Амир аз истеъмои он чандон дар нишот омад, ки филҳол мӯза дар пой накарда савор шуд ва як манзил ба тарафи Бухоро рафта нузул фармуд.

Матлаъаш ин:

Боди ҷӯи Музӣён олд ҳаме,
Бӯи ёри меҳрубон олд ҳаме.

Ин байт дар «ОР» (с. 125) чунин омадааст:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме,
Еди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Ҳамин тариқ, аз 51 байти дар «Риёз уш-шуаро»-и Алиқулӣ Девони Собитшуда 21 байташ дар миёни ашъори мунташираи Рӯдакӣ дида намешавад. Аз 71 байту як мисраъи дар «Маҷмӯаи ашъор» гирдомада 54 байту як мисраъи он то ҳол дар ҷое нашр нашудааст. Ҷамъан аз 122 байту як мисраъи дар ин ду сарчашмаи барои адабиётшиносони тоҷик номаълум 75 байту як мисраъи тозаи ба Рӯдакӣ нисбат дода ба даст даромаданд, ки хазинаи сухани падари шеърӣ дариро ғанитар хоҳанд дошт (бо 15 байти «сарсуханӣ»).

Аз маълумоти дар боло зикрфта равшан мегардад, ки шеърҳои Рӯдакӣ дар Ҳиндустон на танҳо паҳн гаштаанд, балки мақоми шоир дар ин мулк пурқувват будааст. Дар ин бора суханҳои неку ҳаққонии муаллифони тазкираҳо ва мураттибони маҷмӯаҳо низ гувоҳӣ медиҳанд.

Дар ду китоби қаламӣ сабт гаштани 122 байту як мисраъи Рӯдакиро дар таърихи гирдоварию мероси шоир то ҳол касе ёд надорад ва пайдоиши ин миқдор шеърӣ Рӯдакӣ дар таърихи Рӯдакишиносӣ ҳодисаи нодиру хурсандибахше мебошад.

Ба ғайр аз шеърҳои номаълум шеърҳои маълуми аз ду китоби қаламии зикрфта рӯйнависшудаи Рӯдакӣ вариантҳои гуногун буда, бо як тартиби муайян, пайҳам дар китоб сабт гардидаанд, ки барои матншиносони тоҷик маводи хубе дода метавонанд.

Дар тазкираву маҷмӯаҳои гуногун ба тақрор зери номи Рӯдакӣ омадани абёти мухталифани устод, низоми муайяни шеърҳои маълум ва номаълуми шоир ва вариантҳои гуногуни онҳо ҳаллу фасли баъзе матнҳои баҳс-талаби ба Рӯдакӣ нисбатдоштаро адабиётшиносон ҳал хоҳанд кард.

Мероси аз Ҳиндустон гирдомадаи Рӯдакӣ шоҳиди он аст, ки хонадағони сершумори ин кишвар ба шеърҳои устод бештар шавқ зоҳир намуда, онҳоро аз як маҷмӯа ба дигараш рӯйнавис мекардаанд. Ин шеърҳо мар-

табаву маҳони ин устоди бузурги назми классикии форсу тоҷикро дар мулки Ҳинд равшан хоҳанд кард.

Ҳамчунин, аз нитиқоли маълумоти абёти боло нурини натқиҷа ба даст меояд, ки устод Рӯдакӣ дар тамоми сарзаминҳои форсизабон, минҷумла дар кишвари Ҳинд, эҳтирому иштиҳори бемонандеро шомил шуда, дар ҳама ҷаҳру замонҳои таърихи ҷаҳоншиносӣ ба сари ҳамаҷониби рони шеърӣ номи дарӣ нуру эне меборидааст. Баъди абёти пешниҳашуда қамроқи Байту пораҳои қаблан аз ҳазинаҳои Ҳиндустон дастрафташуда (инг. А. Муҳторов, Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон, Душанбе, 1984) мероси ёдоварии сардафтари адабиёти халқамонро ганитар гардонда, баъзеишон моли устод Рӯдакӣ будаи пораҳои зери номи бузургаш интиқол додан «Сафинаи Соиб»-ро (инг. А. Раҳимов, Чанд дурри ғалтон аз ҳазинаи парешон, ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат», 15 майн 1986) равшан мекунанд ва ҳаме яқоя дар боби танзиму тартиби матни интиқоли осори боқимондан суҳанвари оламшумул дастрои медадгори хубе буда метавонанд.

РАСИДАҲОИ АДИБОНИ ХУҶАНДИ

Доир ба аҳли илму адаби мулки Хуҷанд исрҳои энҷед невиншта шудаанд. Муаллифи ин сатрҳо низ дар солҳои 1981 — 1982 ҳангоми омӯхтаи китобҳои қалами Ҳиндустон девони шоирӣ то ҳол номалумеро аз ин диёр бо номи Маалони Аҳмад пайдо намуда, намунаи шеърҳои ӯро ба чоп ҳозир карда буд.¹ Нисбаи шоир гувоҳи медалид, ки зодгоҳаш шаҳри Хуҷанд буда, ба тахаллуси «Аҳмад» шеър мегуфт. Аз рӯи баъзе шеърҳои тахми рафта буд, ки ӯ дар асри XVIII дар Ҳиндустон ҳаёт ба сар бурда, хизмати навқариро адо мекард.

Мо инчунин мероси Камоли Хуҷандиро гирд оварда, мавқеи ӯро дар ҳаёти маънави ин мулки сарнуфус қайд карда гузаштаем. Бояд гуфт, ки Камоли Хуҷандӣ дар Афғонистону Ҳиндустон низ чун шоирӣ номӣ шинохта шудааст. Дар китобхонаи университети шаҳри Кобул нус-

¹ Ҷағари: А. Муҳторов, аз наз таърихи кулли, Душанбе, 1974, с. 12 — 13; А. Муҳторов, Дурдонаҳои маданияти тоҷикон, с. 111 — 113.

ҳаи девони Камол ва баёзҳое маҳфузанд, ки шеърҳои ӯро дар бар кардаанд.

Дар фонди китобҳои қаламии университети Кашмир (шаҳри Сринагар) девони муқаммали Камоли Хучандӣ (зери рақами 957) нигоҳ дошта мешавад, ки 3-моҳи раби ул-аввал санаи 1273 (2 ноябри соли 1856) китобат шудааст. Девони Камоли Хучандӣ дар китобхонаи Осиеи шаҳри Калкатта (вилояти Банголаи Ғарбӣ) ба назар расид. Девон сана надорад, вале дар рӯи мӯҳри яке аз соҳибони ин девон, ки Абдулмаҷидхон ном доштааст, санаи 1117 х. (1705 — 1706) хонда шуд.

Боз як девони Камоли Хучандӣ дар китобхонаи собиқ подшоҳони вилояти Роҷистон, дар «Потихона» ном қасри бошукӯҳу зебоманзар вучуд дорад. Ин нусха дар моҳи ҷумодӣ ул-аввали санаи 1124 ҳиҷрӣ (моҳҳои июнь — июли соли 1712) дар Ҳиндустон китобат шудааст. Сатри зерин далели шавқи хонандагони ин мулк ба ашъори Камол аст, ки дар саҳифаи аввали дастнавис сабт шудааст: «Девони Хоҷа Камол аз Мулло Ҷалоли саҳҳоф харида шуд».

Девон ва куллиёти Камоли Хучандӣ дар китобхона ва маркази тадқиқоти дастхатҳои арабӣ, форсӣ ва урдуи шаҳри Ҳайдаробод низ маҳфуз аст. Аз рӯи қоғаз ва хусусан хат тахмин кардан мумкин, ки ин ду дастхат дар асри XVIII ё аввали асри XIX китобат шудааст.

Ғайр аз ин, шеърҳои Камоли Хучандиро дар баёзҳо дохил кардаанд. Масалан, шеърҳои Камол тақрибан 20 саҳифаи «Баёзи форсӣ» ном китоби қаламиро фаро гирифтаанд, ки дар фонди китобхонаи университети Кашмир ба ҷаҳи расид. Дар «Сафӣнат-уш-шуаро» (№ 326) ном китоби ҳаҷман калон (1006 саҳ.), ки дар китобхонаи Осиеи шаҳри Калкатта нигоҳ дошта мешавад, доир ба Камоли Хучандӣ чунин маълумот бо намунаҳои ашъораш оварда шудааст: (Саҳ. 483): Шайх Камоли Хучандӣ... гӯянд баъд аз фавташ дар ҳуҷраи ӯ аз бӯрӣ ва санге, ки зери сар мениҳод, чизе дигаре наёфтанд. Шеъраш дилчасп аст». Ин гуфтаҳо бо маълумоти китоби дигари қаламие, ки мо онро дар соли 1972 дар китобхонаи олими маъруфи афгон Моили Ҳиравай дида, рӯйнавис карда будем, мутобиқат мекунад.¹ Шояд китоби мазкур, ки авва-

¹ Нигаред: А. Мухторов, *Аз ҷаҳи таърихи кӯҳан*, Душанбе, 1974, саҳ. 12 — 13; А. Мухторов, *Дурдонаҳои маданияти тоҷикон...* саҳ. 111 — 113.

лу охир надошт, яке аз нусхаҳои «Сафинат-уш-шуаро» бошад.

Дар фонди дастхатҳои университети Усмонияи ш. Хайдаробод китоби қаламӣ бо номи «Мунтахаботи рубоӣ» маҳфуз аст. Ин китоб бо рубоии устод Рӯдакӣ оғоз ёфтааст.

Ба ин маҷмӯа инчунин рубоии Ашрафи Самарқандӣ, Шайх Сафиуддини Бохарзӣ, даҳ рубоии Абӯалӣ ибни Сино ва ду рубоии Камоли Хуҷандӣ зикр ёфтааст. Пайдо шудани нусхаҳои тоза мероси Камоли Хуҷандӣ собит мекунад, ки китобхонаҳои Ҳиндустон, алалхусус фонди китобҳои қаламиро дар шаҳрҳои Бомбай, Мадрас, Банорас, Лакнав ва дигарҳо омӯхта зарур аст.

Мо боварӣ дорем, ба таври коллективона аз тарафи мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм омӯхта шудани китобҳои сершумори қаламӣ дар фондҳои Ҳиндустон дар бораи намоёндагони то ҳол номбӯлум ё худ маълуми ва ле дуруст омӯхта нашудаи илму адаби на танҳо Хуҷанд, балки умуман Мовароуннаҳр маълумоти тоза медиҳад. Ба ин фикр мероси якчанд шэирони Хуҷандӣ мисол шуда метавонад, ки мо ҳангоми сафари худ ба мулки Ҳинд пайдо кардем.

Дар штати Роҷистон, шаҳрчаи Тонг, дар захираи Институти забонҳои арабӣ ва форсӣ як адаб дастхат бо номи «Маҷмӯаи рубоӣ» маҳфуз аст. Дар ин китоб ду рубоии Маҳастӣ зикр ёфтааст (№ 2466):

Ман аҳди ту саҳт суеи медонистам,
Бишикастани он дуруеи медонистам.
Ҳар душмани, эй дуеи, ки бо ман карди,
Охир карди, нахуеи медонистам.

Эй бут ба сари масеҳ гар тарсой,
Бод, ки ба сун банди бетаре ой.
Гаҳ чашми тарам ба остии пок кунӣ,
Гаҳ бар лаби хушки ман лаби тар соӣ.

Дар китоби дигари қаламии фонди институти шаҳри Тонг бо номи «Наштари ишқ» (№ 3242) зери сарлавҳаи Маҳастии Ганҷавӣ чунин мазкур аст: «Зани лӯ'лӯе буд, ки дар дилбарӣ оламеро кушта ва ба нозу ишва дили сулаҳо ва атқиё (тақӣ) аз даст бурда. Ҳама тан ҷамол ва саропо гунҷу (гирд) далол, бо вучуди шева (?) боиси ола-

ҳаи девони Камол ва баёзҳое маҳфузанд, ки шеърҳои ӯро дар бар кардаанд.

Дар фонди китобҳои қалами университети Кашмир (шаҳри Сринагар) девони муқаммали Камоли Хуҷандӣ (зери рақами 957) нигоҳ дошта мешавад, ки 3-моҳи раби ул-аввал санаи 1273 (2 ноябри соли 1856) китобат шудааст. Дар ин китоб дар китобхонаи Осиеи шаҳри Калкатта (вилояти Банголаи Ғарбӣ) ба назар расид. Девон сана надорад, вале дар рӯи мӯҳри яке аз соҳибони ин девон, ки Абдулмаҷидхон ном доштааст, санаи 1117 х. (1705 — 1706) хонда шуд.

Боз як девони Камоли Хуҷандӣ дар китобхонаи собиқ подшоҳони вилояти Роҷистон, дар «Потихона» ном қасри бошукӯҳу зебоманзар вуҷуд дорад. Ин нусха дар моҳи ҷумодӣ ул-аввали санаи 1124 ҳиҷрӣ (моҳҳои июн — июли соли 1712) дар Ҳиндустон китобат шудааст. Сатри зерин далели шавқӣ хонандагонии ин мулк ба ашъори Камол аст, ки дар саҳифаи аввали дастнавис сабт шудааст: «Девони Хоҷа Камол аз Мулло Ҷалоли саҳхоф харида шуд».

Девон ва куллиёти Камоли Хуҷандӣ дар китобхона ва маркази тадқиқоти дастхатҳои арабӣ, форсӣ ва урдуи шаҳри Ҳайдаробод низ маҳфуз аст. Аз рӯи қоғаз ва ҳусни хат тахмин кардан мумкин, ки ин ду дастхат дар асри XVIII ё аввали асри XIX китобат шудааст.

Ғайр аз ин, шеърҳои Камоли Хуҷандиро дар баёзҳо дохил кардаанд. Масалан, шеърҳои Камол тақрибан 20 саҳифаи «Баёзи форсӣ» ном китоби қаламиро фаро гирифтаанд, ки дар фонди китобхонаи университети Кашмир ба ҷаши расид. Дар «Сафиқат-уш-шуаро» (№ 326) ном китоби ҳаҷман калон (1006 саҳ.), ки дар китобхонаи Осиеи шаҳри Калкатта нигоҳ дошта мешавад, доир ба Камоли Хуҷандӣ чунин маълумот бо намунаҳои ашъораш оварда шудааст: (Саҳ. 483): Шайх Камоли Хуҷандӣ... гӯянд баъд аз фавташ дар ҳуҷраи ӯ аз бӯрӣ ва санге, ки зери сар мениҳод, чизе дигаре наёфтанд. Шеъраш дилчасп аст». Ин гуфтаҳо бо маълумоти китоби дигари қаламие, ки мо онро дар соли 1972 дар китобхонаи олими маъруфи афгон Моили Ҳираӣ дида, рӯйнавис карда будем, мутобиқат мекунад.¹ Шояд китоби мазкур, ки авва-

¹ Нигаред: А. Мухторов, *Аз пай таърихи кӯҳан*, Душанбе, 1974, саҳ. 12 — 13; А. Мухторов, *Дурдонаҳои маданияти тоҷикон...* саҳ. 111 — 113.

лу охир надошт, яке аз нусхаҳои «Сафинат-уш-шуаро» бошад.

Дар фонди дастхатҳои университети Усмонияи ш. Ҳайдаробод китоби қаламӣ бо номи «Мунтахаботи рубоиёт» маҳфуз аст. Ин китоб бо рубоии устод Рӯдакӣ оғоз ёфтааст.

Ба ин маҷмӯа инчунин рубоии Ашрафи Самарқандӣ, Шайх Сафиуддини Бохарзӣ, даҳ рубоии Абӯалӣ ибни Сино ва ду рубоии Камоли Ҳуҷандӣ зикр ёфтааст. Пайдо шудани нусхаҳои тозаи мероси Камоли Ҳуҷандӣ собит мекунад, ки китобхонаҳои Ҳиндустон, алаҳусус фонди китобҳои қаламиро дар шаҳрҳои Бомбай, Мадрас, Банорас, Лакнав ва дигарҳо омӯхтан зарур аст.

Мо боварӣ дорем, ба таври коллективона аз тарафи мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм омӯхта шудани китобҳои сершумори қаламӣ дар фондҳои Ҳиндустон дар бораи намояндагони то ҳол номаълум ё худ маълуму ва ле дуруст омӯхта нашудаи илму адаби на танҳо Ҳуҷанд, балки умуман Мовароуннаҳр маълумоти тоза медиҳад. Ба ин фикр мероси якчанд шэирони Ҳуҷандӣ мисол шуда метавонад, ки мо ҳангоми сафари худ ба мулки Ҳинд пайдо кардем.

Дар штати Роҷистон, шаҳрчаи Тонг, дар захираи Институти забонҳои арабӣ ва форсӣ як адад дастхат бо номи «Маҷмӯаи рубоиёт» маҳфуз аст. Дар ин китоб ду рубоии Маҳастӣ зикр ёфтааст (№ 2466):

Ман аҳди ту саҳт сует медониетам,
Бишикастани он дурует медониетам.
Ҳар душманӣ, эй дӯст, ки бо ман кардӣ,
Охир кардӣ, нахует медониетам.

Эй бут ба сари масеҳ гар тарсой,
Бояд, ки ба сӯи банда бетаре оӣ.
Гаҳ чашми тарам ба остин пок кунӣ,
Гаҳ бар лаби хушки ман лаби тар соӣ.

Дар китоби дигари қаламии фонди институти шаҳри Тонг бо номи «Наштари ишқ» (№ 3242) зери сарлавҳаи Маҳастии Ганҷавӣ чунин мазкур аст: «Зани лӯълӯе буд, ки дар дилбарӣ оламеро кушта ва ба нозу ишва дили сулаҳо ва атқиё (тақӣ) аз даст бурда. Ҳама тан ҷамол ва саропо ғунҷу (гирд) далол, бо вуҷуди шева (?) боиси ола-

ми шефтаи сӯҳбати ӯ буданд. Зинҳор ба васли худ касе-ро бор намедод. Ӯ маҳбубаи Султон Санҷари Салҷуқӣ аст. Султон ба ӯ сулуки вофир мефармуд. Дар хушкаломӣ ва шеърӣ баробарӣ ба устодони вақт мекард ва ба ниҳояти равониву ширинӣ фикраш воқеъ шуда буд.

(Ин ду рубоӣ) аз фикри он шӯбадабоз аст.

Қисса чӣ кунам, ки иштиёқӣ ту чӣ кард?
Бо ман дили пурзарқи нифоқи ту чӣ кард?
Чун зулфи дарози ту шабеъ мебояд,
То бо ту бигӯям, ки фироқи ту чӣ кард?

Рубоии дигар такрор аз китоби «Маҷмӯаи рубоӣ» мебошад. Ин рубоӣ дар байни рубоӣҳои Маҳастӣ, ки дар журнали «Садои Шарқ» (1986, № 9) чоп шуд, ба назар нарасид.

Алиқулихони Доғистонӣ мутахаллис ба Вола дар асараш «Риёз уш-шуаро» доир ба Зиёваддини Хуҷандӣ сухан ронда, ӯро бо чунин суханон сифат кардааст: «Зиёваддини Хуҷандӣ аз равшанбаёнони софӣ замир (софдил) буда». Дар ин нусха аз шеъри Зиёваддин намуна оварда нашудааст. Дар нусхаи дигари ин асар, ки дар китобхонаи Осиёии ҳамин шаҳр маҳфуз аст, бе шарҳи ҳол, зери сарлавҳаи «Шеър аз Зиёваддини Хуҷандӣ» чунин матн сабт шудааст:

Коре фитод бе ту маро бо гиристан,
Айб аст, айб дар гами ту ногиристан.
На ҳиллае зи сӯзи ту илло гудохтаи,
На чорае зи дарди ту илло гиристан.
Шаб то ба рӯз кори ману рӯз то ба шаб,
Нолидан аст дар гами ту ё гиристан.
Моро ба давлату гами ишқи ту ҳар замон,
Садгуна меҳнат асту на танҳо гиристан.
Зебоият дар ту, ки ояд ба ёди ту,
Аз чашми ошиқони ту зебо гиристан.

Шоири дигар дар «Риёз-уш-шуаро» бо номи Мавлонои Хуҷандӣ зикр ёфтааст. Дар ду нусхаи китоб (аз китобхонаи Миллӣ ва китобхонаи Осиёии шаҳри Калкатта) 9 байти шеъри ӯ мушоҳида шуд. Байти аввал:

Чунин, ки чашми ту парвои додхоҳ надорад,
Сазад, ки чон барад аз халқу дил нигоҳ надорад.

Байти охир:

Нахурад ҳеҷ ҷна илао ғам,
Накунад ҳеҷ кор илао қара.

(Чунон ки мебинем, байти дуввум ба шеъри Рӯдакӣ монанд **PDF Compressor Free Version**)

Дар «Сафинат-уш-шуаро» ном китобе, ки дар боло номбар шуд, роҷеъ ба ду шоир, ки бо таҳаллуסי Хаёли шеър мегуфтанд, мухтасар маълумот дода шудааст. Яке аз онҳо Хаёлии Ҷиравӣ ҷунин сифот ёфтааст: «Марди хушфаҳм, марди мутаваккил буд. Шеъри дардмандона мегуфт». Байти зерин ҳамҷунин намунаи ашъори Хаёлии Ҷиравӣ омадааст:

Чашми гирёни Хаёлиро сиринк орад халал,
Мешавад оре ан бореи хонаи мардум хароб.

Шоири дигар дар ин асар Хаёлии Хуҷандӣ мебошад, ки роҷеъ ба ин шоир ҷунин маълумот бо намунаҳои шеъраш зикр ёфтааст: «Хаёлии Хуҷандӣ шоири ширинбаён буд, чошнии хаёлоти намакинаш дилчасп менамояд». Дар ин китоб 10 байт аз шеърҳои Хаёли ба шакли намуна дарҷ шудааст:

То ҷон ан вафои даҳани тағи ту дам зад,
Аз шаҳр туро хайма ба саҳрон адам зад.
Ҷун моҳи нав аз дила инхон ғашт, якон шуд,
К-аз фитнаи абруи ту тарсанд, ки ҳам зад.
Бошад, ки ба ҷое расад аз ишқ Хаёли,
Ҷун аз сари ихлоос дар ин роҳ қадам зад.

Гесу буриду шуд фузуи меҳраш мани гумрохро,
Гумкарда раҳ донад, бале қадри шаби кӯтохро.

Диле, ки сарфи ту шуд, вақди ишқ қимати ӯст,
Ҷаро, ки қимати ҳар ксе ба қадри ҳимати ӯст.
Тавоғари ту ба зуҳд, эй фақеҳу мағрури,
Маро, ки муфлисӣ ишқам назар ба раҳмати ӯст.

Ошиқӣ кардам, фитодам дар боло,
Мубтало ҳар кас ба кирдори худ аст.

Ғар ба ин қомату руҳсор ба гулзор ой,
Сари но дар гилу гуд сар ба гиребон монад.

Камоли шавқи дахони ту гуиҷан дилро
Ба ғоятест, ки дар ҳештан намегуиҷад.

Дар асари Алиқулихони Доғистонӣ аз фонди китобҳои қаламии музеи Солорқанги шаҳри Ҳайдаробод роҷеъ ба як нафар Ҳуҷандӣ маълумоти зерин зикр ёфтааст: «Ҷамолиддин бини Саломиддин ал-Ҳуҷандӣ. Табақаи Ҳуҷандия дар Исфаҳон бағоят мўтабар будаанд, балки кўи (роҳи васеъ) мусобиқат аз майдони соидия (болораванда) мерабудаанд. Пайваста дар тарбияти арбоби камол ва аҳли суҳан домени ҳиммат бар миён баста медоштаанд.

Ҷамолиддини мазкур аз суҳакварони олимпқдор ва шуарои кэмкор буда, мадҳи Ҷамолиддин Абдураззоқ бисёр намуда ва вай низ дар мадҳи ӯ ва падараш доди суҳан густурдааст.

Намунаи ашъори Ҷамолиддин:

Оташи инқ чуи забона занад,
Хок дар дилаи замона занад.
Хунук оири, ки дар ентезан оид,
Даёт дар боҳи мугона занад.
Ҳар ки чуи чашми ёр мает шавад,
Тари мақсуд бар нишона занад.

Чуноне ки маълум аст, доир ба мавҷуд будани тоифае бо номи Ҳуҷандиён дар Исфаҳон дар баъзе маъхазҳо суҳан рафтааст. Мо ҳоло ин масъаларо дахл карданӣ нестем. Вале як фикри А. Юлдошевро дар ин ҷо хотиррасон намудан зарур аст. Ӯ навиштааст, ки аз тоифаи Ҳуҷандиён дар Исфаҳон баъди соли 1187 ёд нашудааст, чунки ин тоифа дар соли мазкур ҳангоми хунрезии мазҳабӣ дар Исфаҳон набуд шудааст.¹ Ба назари мо таърихи ин тоифаро дар Исфаҳон бо асри XII маҳдуд намудан дурӯст набудагӣ барин, дар ҳолате, ки сарчашмаҳои мавҷуда ба таъри кофӣ омўхта нашудаанд.

Ҳарчанд, ки муаллифи «Риёз уш-шуаро» Вола соли ҳаёти Ҷамолиддинро қайд накардааст, мо даврани зинда-

¹ Юлдошев А. Род ал-Худжиди и другие представители науки из Ходжента. Известия АН Тадж. ССР, 1986, № 2, с. 45.

гии ин шоирро ба асри дувоздаҳ нисбат дода наметавонем. Адабиётшиносон ва забоншиносонро зарур аст, ки дар натиҷаи омӯхтани забони шеърӣ шоир ба хулосаи дуруст оянд.

Осори аҳли адаби Хуҷанд дар мулки Ҳинд олимони моро вақф менамояд, ки ба омӯхтани мероси ниёгони мо бештар диққат дода, дар зимни китобҳои қаламие, ки дар ганҷинаи дастнависҳои мамлакатҳои ҳамсоя маҳфузанд, фондҳои бебаҳои дар мамлақати худамон вуҷуддоштаро ба таври ҷиддӣ омӯзанд. Мо пеш аз ҳама баёзҳои сершуморро ба назар дорем. Ба ин масъала диққати худро бештар равона кардани тадқиқотчиёни адабиёти классикии тоҷик лозим аст.

АШЪОРИ НИСВОН

Дар китоби худ «Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон» (Душанбе, 1984) навишта будем, ки аз соли чопи китобҳои Тоҷӣ Усмон «Бисту се адиба» 30 сол гузаштааст. Дар ин муддат ба ғайр аз Дилшоди Барно, шогирдони ӯ, шоираҳои аз мулки Ҳинду Афғон пайдокардаи мо, номи шоираи дигар ба он бисту се тан илова нашуд (шоираи асри XII Саида бинти Носир, Дилшодхотун, духтари Мирзо Абдулло ва чанди дигар, ки номи онҳо дар «Бисту се адиба» зикр ёфтааст).

Дар давоми сафари илмӣ худ (соли 1986) ба Ҳиндустон муяссар гардид, ки ном ва мероси 25 нафар шоираҳои форсӣ — тоҷикзабонро пайдо намоем. Аз инҳо танҳо 5 нафарашон то ҳол ба хонандагони имрӯзаи тоҷик маълуманд. Ҳоло маълумотҳои зерини ноёбро дар бораи онҳо ба сифати материал барои тадқиқотчиёни оянда пешкаш менамоем.

Яке аз сарчашмаҳои нодир ва то ҳол ба тадқиқотчиёни соҳаи адабиёти мо номаълум «Тазкират ул-хавотин» мебошад, ки онро Мирзо Маҳдӣ Шерозӣ моҳи Раби ул-аввал, соли 1306 ҳиҷрӣ (ноябр — декабри соли 1888) дар Бомбай ба таърифи расонидааст. Мураттиб ба мундариҷаи ин асар чунин ба қалам овардааст: «Китоби «Тазкират ул-хавотин» дар шарҳи ҳоли машоҳири нисвони олам аз Арабу Рум ва Ҳинду Аҷам аз садри ислом то кунун мустамал бар авсофи ҳамида ва сифати писандидаи онҳо ва ашъоре, ки дар арабиву форсӣ ва туркӣ гуфтаанд,

ҳикояту аҷоиботе, ки аз онҳо ривоят шуда, ки арбоби тасниф ва мусаннифини тароҷим зикре аз онҳо накардаанд, ба тартиби ҳуруфи таҳаҷҷӣ тасниф ва интибоъ ёфт».

Дар ин тазкира номи 286 шоираи ба забонҳои арабӣ, форсӣ, ҳиндӣ ва туркӣ шеър эҷод карда, бо мухтасари шарҳи ҳол ва намунаи ашъорашон зикр ёфтааст. Аксари шоираҳои дар ин тазкира номбаршуда ба забони форсӣ — тоҷикӣ шеър эҷод кардаанд.

Тартибдиханда муносибати худро ба занон ва мероси онҳо, мавқеъи зан дар ҷамъияти феодалия, сабаби тартиб додани тазкира ва сарчашмаи истифода бурдаашро дар сарсухани китоб чунин овардааст: «... Бояд гофил набуд, ки дар ин ҷаҳон занҳое будаанд, ки дар зери миқнаа (ҷодар) гиладорихо намудаанд, дар фаҳму ҳақриқ иҷтиҳод (кӯшиш) карда, дар ҳалли ғавҷиҳо (суханҳои пӯшида ва мушжил) таҳқиқи аниқ оварда, лашкер шикастаанд, кишвар гирифтаанд, сад кор кардаанд, сад роҳ рафтаанд ва арбоби сайр аз онҳо ба дурустӣ зикре накардаанд. Мусаммам шудам (қарори ҳатъӣ кардам), ки дар ҳолоти нисои машҳура истиҳсо (татқиқ) кунам ва ба истимдоди (ёри) риҷоли аҳли ҳақ тарҳе барои ин бино резам.

Аз ҳусни иттифоқ китоби мушоҳируниҳоро аз муаллифоти адаби ариб (моҳир) Муҳаммад Зеҳни Афандӣ ба даст омад, тарҷимаи онро асос қарор дода, маълумоти худро бо баъзе тасвирфот, ки ба назари фотир дуруст меомад, бар он афзудам ва ба нигориши аҳволи хайрот ҳассон (бисёр хуб) ибтидо намудам.

Ту марди раҳи воқифи роҳ бош,
Аз ҳоли занон низ огоҳ бош!
Зан аз ғалз нақсуди олам бувад,
Чӣ марди бувад, в-аз занӣ кам бувад.

Дар асари Алиқулхони Доғистонӣ «Риёз уш-шуаро» роҷеъ ба Робиаи Балхӣ, чунин маълумот омадааст.

«Робиа бинти Каъб ул-Фардорӣ — духтерест, ки ба зӯри бозун сухан дастӣ мардонро ба пушт барбаста, соҳиби мазоқи нишрӯтин буда, дар луғати тозӣ ва дарӣ ашъори обдор бисёр гуфтааст. Охири замони Сомонияро дер ёфта бо Ол-Бобуя муосир будаи ӯ рост».

Байтҳои зерини Робиаро мо аз нусхаи дигари асари

номбурда, ки дар китобхонаи музеи Солорзанги Ҳайдар-
обод нигоҳ дошта мешавад, кӯчонидем.

Ишқбози дигар овардам ба банд.
Кушиши бисёр н-омад судмаид.
PDF Compressor Free Version
Дар «Тазкират» асарам, дарег.
К-аз кашидан сахттар гардад каманд.

Ишқ дарёи гарона, нопакид.
Кай тавон кардан шино, эй мустакид.

«Подшоҳотун,— навиштааст Алиқулихони Доғистонӣ,
бияти Султони Қутбиддин Муҳаммад аст. Ҳақиқати ҳоло-
таш дар «Равзатус-сафо» ва «Тазрихи Шохрух»¹ маътур.
Дар санаи 693 ҳиҷрӣ, 27 рамазон (22 август 1294) бародари
худро шарбати шаҳодат чашонида, бар сарири салтанат
мутамкин гардид. Тарбияти фузало, шуаро ва арбоби
камол менамуд ва ба навиштани мусхав (китоб)
иштиғол мекард, то дар санаи 694 ҳиҷрӣ (1294—1295) аз
ҳамон шарбат, ки нӯшонид буд, нӯшид».

Дар суҳанварӣ камоли маҳорат дошт.

Бар лаъл нади ҳарина аз мушқ рақам.
Бо гозин бар нӯш кучо кард ситам.
Чони, асари хати сийх бар лаби ту,
Торикиву оби диндагонист ба ҳам.

Бас гусса, ки аз чашми нӯши ту расид,
То дасти ман имруз ба дӯши ту расид.
Дар гуши ту донаҳои дурр мебинам,
Оби чашмам магар ба гуши ту расид.

Дар «Тазкират ул-хавотин» роҷеъ ба Подшоҳотун
маълумоти тарҷимаи ҳоли ба таври зайл омадаст:

«Подшоҳотун шашумин ҳукмрон аст, аз мулки Қара-
хитоиён, ки дар Кирмон ҳукумат кардаанд. Ин зани маъ-
руф ба сафваддин ва духтари Қутбиддин, маликаи фозил
ва шоиру хушхат буд. Бародари худ Сиюргатмашро, ки

¹ Равзат-ус-сафо, асари таърихӣ Мирхонд (1433—1498); «Тазрих-и Шохрух» — асари Ҳофизӣ Абду бахшида ба солҳои ҳукмронии Шохрух Мирзо то соли 1413.

пеш аз ӯ ҳукмронии Қирмон дошт, дар соли 603 ҳиҷрӣ, (1206—1207), бикушт ва ҷои ӯ бигрифт ва ҳашт сол дар ин аёлат ба вилоят пардошт. Оқибат шоҳзода Қурдун завҷи Сиюргатниш бо лашкар бар сари Подшоҳотун тохт, ба ӯ ғолиб шуд. Ба қасоси шавҳар ӯро аз зиндагонӣ маҳрум сохт. Ин ду байт аз натоқи афғори Подшоҳотун

Даруни наздак вискат, ки тавағоли ман аст,
Мусофирони ҳавро гузар ба душворист.
Ҳамеша боли сарзан ба зери нисказ
Ки тору нуде бай аз вискати накузорист.

Сергузашт, амалиёти давлатӣ ва шарҳи ҳоли Подшоҳотун нисбатан муфассал дар асари олими Туркия Баҳрия Учок («Женщины — правительницы в мусульманских государствах», М., 1982, сах. 69—80) зикр ёфтааст. Дар ин китоб соли таваллуди Подшоҳотун низ 1254 ва қатлаш 1295 муайян шудааст. Дар хотимаи шарҳу баёни лаҳзаҳои ҳаёти шоира, Учок 21 байт шеърӣ ӯро аз сарчашмаҳои гуногун гирд овардааст. Ӯ навиштааст, ки Подшоҳотун бо таҳаллуси Лола шеър мегуфт. Баъзе муаллифон (Шамсиддин Соӣ ва Маҳмад Зеҳнӣ) навиштаанд, ки Лолахотун ва Подшоҳотун шахсони гуногунанд ва мероси онҳоро ҳамчун ду шоира омӯхтаанд. Ба фикри муаллифи дигар — Аҳмадалихони Вазирӣ, Подшоҳотун бо таҳаллуси Ифғатӣ шеър гуфтааст. Вале, ба фикри Учок, ин ҳақда аз тарафи тадқиқотчиёни дигар тасдиқ нашудааст.

Дар баъзе китобҳои қаламӣ шеърҳои шоира Лолахотуни Қирмони чун намуна оварда шуда бошанд ҳам, номӣ ӯ ҷаҳон мондааст. Танҳо муқоссаи шеърҳои дар сарчашмаҳои гуногун зикр ёфта исбот шуда метавонад, ки Лола ё худ Лолахотун таҳаллуси шоира Подшоҳотун будааст. Масалан, дар тазкираи «Наштири ишк» (аз китобхонаи шеҳри Тонг), чунин омадааст: Лолахотуни Қирмонӣ бинти Қутбиддин Маҷид, шеър неку мегуфт.

Ҷамал хуба кӯзро зарит асламан,
За ифтиб, ки ӯ кучагаро баъзорист.

Адиқулхони Доғистонӣ навиштааст, ки «Лолахотуни Қирмонӣ аз ҳавоини оливиқори рӯзгор буда, ҳамчу мардонӣ мард ба сарири қаҳондорӣ нишаста, сикандарвор

шамшери ҳиммати садди фӯлод бар рӯи ... фитна баста
буд. Дар тарбияти фузало, шуъро ва арбоби камол ба
ақзел-оёт мекӯшид».

PDF Compressor Free Version
Ма қорам аз наққорист,
Ба зери минфар (?) ман басте кулахдорист,
Даруни пардаи немат, ки тақиягоҳи ман аст,
Мусофирони саборо гузар ба душворист.

Чақоли сояи худ аз он дарег медорам,
Зи офтоб, ки ӯ шаҳрғарду бозорист
На ҳар зане баду ӯ аз микнааст қадбону,
На ҳар саре ба кулоҳе, сазон сардорист.

Тоҷӣ Усмон Лолахотунро ба қатори шоираҳои асри
XVII дохил намуда, навиштааст, ки «Лолахотун духтари
Муҳаммад-Қутбиддин, аслан аз вилояти Кирмон аз киш-
вари Эрон буда, чандин сол сардори ҳукумати вилояти
мазкурро ба зиммаи худ қабул кардааст. Вай дар ин дав-
ра илму адабро ривоч дода, аҳли фазл ва ҳунарро ҳур-
мат кардааст. Худи Лолахотун шоира буда, шеърҳои за-
рифона навиштааст.

Ду-се намуна аз шеърҳои ба назар расид, ки ин ҷо
дарҷ намудем». Баъди ин суханон дар китобчаи «Бисте
се адиба» танҳо як байти аввал ба як байти охири шеъри
болой ҳамчун намуна оварда шудааст. Баъди шарҳи ин
рубой Тоҷӣ Усмон як байти дигарро аз мероси Лолахотун
намуна оварда, дар охири шарҳи ҳоли шоира рубоии
зеринро ҷоп кардааст:

Басте гусса, ки аз чашмаи нуши ту расид,
То дасти ман имрӯз ба дӯши ту расид.
Дар гушяи ту донаҳои дурр мебинам,
Оби чашмаи магар ба гуши ту расид.

Тоҷӣ Усмон дар китоби худ сарчашмаи истифода кар-
даашро нисбат ба тарҷимаи ҳоли Лолахотун нишон на-
додааст. Бинобар он дар солҳои ҳаёти шоира иштибоҳи
куллӣ роҳ ёфтааст. Дар сарчашма ва асарҳои тадқиқотчи-
ён намунаҳо аз мероси Подшоҳотун ба шакли гуногун,
бо фарқиҳои ҷузъӣ ё ночиз зикр ёфтаанд. Барои муқо-
иса мо онҳоро бидуни такроршавишон ба хонандагон
пешкаш менамоем.

Шеърҳои Подшоҳотун аз асари Уҷок:

Ман агар тавба аз май кардам, эй сарри сехй,
Ту худ ин тавба накардӣ, ки маро менадихӣ.

PDF Compressor Free Version
Бас сусса, ки аз чашмаи нуши ту расид,
То дастӣ ман имрӯа ба дӯши ту расид.
Дар гуши ту донаҳои дурр мебинам,
Оби чашмам магар ба гуши ту расид.

Ҳарчанд ки фарзанди улуғ султонам,
Ё меван бӯстони дили турконам.
Меҳандам аз иқболу саодат, лекин,
Мегирам аз ин гурбати бепоенам.

Он руз, ки дар азал нишонан карданд,
Осонии қони бедилонан карданд.
Дарвин лаби шигор менард набот,
З-он ду-се сех дар даҳонаш карданд.

Себе, ки аз дастӣ ту ниҳонӣ расадам,
З-у бӯйи ҳаёти қовидонӣ расадам.
Чун нор дилам биханлад аз шодии он,
Гар дасту кафи ту дӯстгонӣ расадам.

Ман он занам, ки ҳама мори ман нақунорист,
Ба аери микнади ман бағе кулаҳдорист.
Даруни пардаи немат, ки тақитоҳи ман аст,
Мусофирони саборо гузар ба душворист.

На ҳар зане баду к-аз микнамет қадбону,
На ҳар саре ба кулоҳе садон сардорист.
Ба ҳар ки микнаа бахшам аз сарам гулд,
Ҷи қои микнаа тоҷи ҳазор динорист.
Ман он шаҳди аз наҷоди шоҳи улуғсултон,
Зи мо баранд агар дар ҷаҳон ҷаҳондорист.

Ҳамеша бод сари зан ба аери микнаа,
Ки тарадуду вай аз немату нақунорист.

Ҷамоди сояи худ з-он дарег недорам,
Аз офтоб, ки ӯ шаҳреарду бошорист.
Агарчӣ бар ҳама олами ман худонандист (?)
Вале ба нади худо пешаам нарасторист.

Подшоҳотун дар мубориза ба душманонаш мағлубияти худро пай бурда, пеш аз таслим шудан калиди шаҳри Кирмонро ба дасти зани додараш Курдучин бо ин байт супоридааст:

PDF Compressor Free Version

То чанд ба бими чон мадуро кардан,
Таслим шудам, ниҳам қазоро гардан.

Маҳзун дар ҳақиқи Подшоҳотун:

Агар сад бори дигар дастоиро
Зи сар гирад даврони чаҳуро
Хумоюн найқари фархундафолӣ
Хучаста толи зеби ҳисолӣ
Ба зебу фарриу бар тахти шоҳӣ
Нахоҳад дяд чашми подшоҳӣ.

Ба ғайр аз Тоҷӣ Усмон ба шарҳи ҳол ва мероси Подшоҳотун дар Узбекистон Маҳбуба Қодирова машғул шудааст. Дар мақолаи худ «Хоразмлик шоира Подшоҳотун», ки дар маҷаллаи «Адабий мерос» (Тошкент, 1978, № 11, с. 48—50) ӯ гуфтаҳои Тоҷӣ Усмонро ба инобат нагирифта, як чанд китобҳоро ҳамчун сарчашмаи мақолаи худ номбар кардааст. Ҳатто ошноии рӯякӣ бо мақолаи М. Қодирова нишон медиҳад, ки муаллиф бештар ба асарҳои муаллифи нимаи аввали асри XIX Муҳаммад Ҳакимхон «Мунтахаб ат-тавориҳ» таъя намуда, ду рӯбиҳои шоираро аз ҳамин асар иқтибос овардааст.

М. Қодирова бе далели таъриҳӣ Подшоҳотунро «шоираи хоразмӣ» номидааст. Ба фикри ӯ ҳокими Бағдод Бойдухон ҳангоми лашкар кашидани худ ба Хоразм шоираро асир бурда бошад. Муаллифи мақола боз ба як саҳви ҳандаовари ғайриилмӣ роҳ додааст. Ӯ навиштааст: «Шоира шубҳасиз, туркӣ тилда ҳам иҷод қилан бўлиши керак. Чунки бу даврда туркий тилларида жаҳонга (?) машҳур кўпгина (?) асарлар майдонга келган эди.

Биз ушбу илмӣ ахборотимизда ўзбек шоираси (?) Подшоҳотунинг ҳаёти ва иҷоди ҳақида жуда қисқа тўхтадик, халос»

Ана гапу мана гап! «Дех куцову чангал куцо!»

Ягон сатр мероси ба забони туркӣ эҷод кардаи шоира Подшоҳотунро пайдо накарда, дар «асоси» асарҳои муаллифони (номаълуми) ба забони туркӣ китоб тасниф

Шеърҳои Подшоҳотун аз асари Уҷок:

Ман агар тавба аз май кардам, эй сарви сикӣ,
Ту худ ин тавба накардӣ, ки маро менадиҳӣ.

Бағ, ҳусси ки аз чашман нӯши ту расид,
То дасти ман имрӯз ба дӯши ту расид.
Дар гӯши ту донаҳои дурр мебинам,
Оби чашмам нагар ба гӯши ту расид.

Ҳарчанд ки фарзанди улуг султонам,
Ё мевани бӯстони дили турконам.
Меҳандам аз иқболу саодат, лекин,
Мегирам аз ин гурбати бепоёнам.

Он рӯз, ки дар азал нишонаш карданд,
Оёиши қони бедилонаш карданд.
Даъвии лаби шигор мекард набот,
З-он ду-е сик дар даҳонаш карданд.

Себе, ки аз дасти ту ниҳонӣ расадам,
З-ӯ бӯи ҳаёти қовидонӣ расадам.
Чун нор дилам бихандад аз шодии он,
Гар дасту кафи ту дӯстгонӣ расадам.

Ман он занам, ки ҳама кори ман наққорист,
Ба зери миқнади ман бисе кулаҳдорист.
Даруши пардаи немат, ки тақияҳои ман аст,
Мусофирони саборо гузар ба душворист.

На ҳар зане баду к-аз миқнааст кадбону,
На ҳар саре ба кулоҳе сазон сардорист.
Ба ҳар кӣ миқнаа бахшам аз сарам гӯял,
Чӣ қои миқнаа тоҷи ҳазор диндорист.
Ман он шаҳам аз наҷоди шоҳи улугсултон,
Зи мо баранд агар дар ҷаҳон ҷаҳондорист.

Ҳамеша бод сари зан ба зери миқнаа,
Ки тараддуи вай аз немату наққорист.

Ҷамоли сояи худ аз-он дарег медорам,
Аз офтоб, ки ӯ шаҳргарду бозорист.
Агарчӣ бар ҳама олами ман худовандист (?)
Вале ба назди худо пешнам парасторист.

Подшоҳотун дар мубориза ба душманонаш мағлубияти худро пай бурда, пеш аз таслим шудан калиди шаҳри Кирмонро ба дасти зани додараш Курдучин бо ин байт супоридааст:

PDF Compressor Free Version

То чанд ба бимани ҷон мадуро кардан,
Таслим шудам, ниҳам қалоро гардан.

Маҳҳия дар ҳаққи Подшоҳотун:

Агар сад бори дигар доро
Зи сар гиранд дағронӣ чаҳор
Хумои найқари фархундафозӣ
Хучаста толи зеби ҳисоли
Ба лебу фарриу бар тахти шеҳӣ
Нахоҳад дид чашми подшоҳӣ.

Ба ғайр аз Тоҷӣ Усмон ба шарҳи ҳол ва мероси Подшоҳотун дар Ўзбекистон Маҳбуба Қодирова машғул шудааст. Дар мақолаи худ «Хоразмлик шоира Подшоҳотун», ки дар маҷаллаи «Адабий мерос» (Тошкент, 1978, № 11, с. 48—50) ӯ гуфтаҳои Тоҷӣ Усмонро ба инобат нагирифта, як чанд китобҳоро ҳамчун сарчашмаи мақолаи худ номбар кардааст. Ҳатто ошноии рӯякӣ бо мақолаи М. Қодирова нишон медиҳад, ки муаллиф бештар ба асарҳои муаллифи нимаи аввали асри XIX Муҳаммад Ҳакимхон «Мунтахаб ат-таворих» таъя намуда, ду рубоии шоираро аз ҳамин асар иқтибос овардааст.

М. Қодирова ба далели таъриҳӣ Подшоҳотунро «шоираи хоразмӣ» номидааст. Ба фикри ӯ ҳокими Бағдод Бойдухон ҳангоми лашкар кашидани худ ба Хоразм шоираро асир бурда бошад. Муаллифи мақола боз ба як саҳви ҳандаовари ғайриилмӣ роҳ додааст. Ӯ навиштааст: «Шоира шубҳасиз, туркӣ тилда ҳам иҷод қилан бўлиши керак. Чунки бу даврда туркӣ тилларида жаҳонга (?) машҳур кўпгина (?) асарлар майдонга келган эди.

Биз ушбу илмӣ ахборотимизда ўзбек шоираси (?) Подшоҳотунинг ҳаёти ва иҷоди ҳақида жуда қисқа тўхтадик, халос»

Ана гапу мана гап! «Дех куцову ҷангал куцо!»

Ягон сатр мероси ба забони туркӣ эҷод кардаи шоира Подшоҳотунро пайдо накарда, дар «асоси» асарҳои муаллифони (номаълуми) ба забони туркӣ китоб тасниф

намуда (ки чандон зиёд нестанд) шоираро ўзбеказабон гуфтан, дар ягон мақолаи ҳақиқатан илмӣ дида нашудааст!

Дар сарчашмаҳои адабии дар боло иктибос овардаи мо, аз ҷумла дар асари олими Туркия Б. Учок, дар ин бора ба дар бораи аз Хоразм ба Қирмон асир бурдани Подшоҳотун ишорае нест.

Илова бар он бояд қайд намуд, ки М. Қодирова аз «Тазкират ал-Хавотин» ва «Мунтахаб ат-таворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон маълумотхоро пурра истифода накардааст. Барои исботи сухан ва барои пурра намудани маълумоти сарчашмаҳои дар боло истифода намудаамон зарур шуморидем, ки аз «Мунтахаб ат-таворих» — порча иктибос намоем:

«Зикри Подшоҳотун. Чун бар сарири мамлакат (ӯ) қарор ёфт партави илтифот бар ҳоли арбоби фазлу дониш андохт ва дар миёни нисо мисли ӯ аз замони Одам то ба Ҳотам дар ҳусну сурат ва сират ва дар ҳар илм моҳир зане нагузаштааст. Ба ҳафт қалам (Подшоҳотун) ҳат навишта таъби назми хуб дошт. Ин чанд рубой аз он аст, ки навишта шудааст. Рубой:

Он рӯз, ки дар азал нишонан карданд,
Осониши ҷони бедилонан карданд,
Даъвий ба лаби ингор мекард набот,
З-он рӯй, ки сех дар даҳонаш карданд.

— — —

Даруни парзан неमत, ки тақвоҳи ман аст,
Мусофирони хаворо гузар ба дунворист,
Ҳамеша боди сараан ба аери миқнад (?)
Ки тору руди вай аз немати наққорист,

Бар лаъл, ки дид харғиз аз муши рақам,
Бо голилуши касе кучо бард ситам,
Чони, асарӣ холи синах бар лаби ту
Торикиву оби андагонист ба ҳам.

Шавҳари Подшоҳотун шахзода Кинҷату буд. Аз ҳеҷ ваҷе истеъдоде надошт. Ҳеҷ шоҳид ба ин намерасид, ки мард истода зан подшоҳӣ кунад, ҳочат ба баён нест!

Аммо Подшоҳотун бар қатли бародари худ, чунон

ки назире ва адиле надошт, иқдом намуд ва ин маънии
муџиби машаққат удоти ақир гашт, чунончӣ фард:

Ин кори занони растбоз аст,

Афсуни занон бәсе дароз аст.

Чун дар он вақт Байдухон дар Бағдод хурӯҷ кард,
Султон Курдучин бинни Ҷалоладдин аз Кирмон бисёр
мардумро ҷамъ карда, аз пеши Подшоҳотун гурехта ба
пеши Бойдухон рафт. Баъд аз чанд рӯз ба амри ӯ муро-
ҷиат намуда, Подшоҳотунро муҳосира карданд. Подшоҳ-
отун хост, ки Мавлоно Садриддинро ба Хуросон, ба пе-
ши Ҷозонхон фириштад, аммо аз заъфи толеъ ин андеша
аз қувват ба феъл наёмад. Ба қавли мардуми каромат-
фурӯш ва хушомадгӯй, таъвили хобҳои ботил ва калимо-
ти арбоби нуҷум, фирефта шуд. Чуноне ки гуфтааст.
Байт:

Кӣ донад, ки фардо чӣ ояд падид,
Магар он кӣ фардо ҳам ӯ офарид.

Чун айёми муҳосира имтидод ёфт, оқибат умаро аз
подшоҳ (Подшоҳотун) рӯйгардон шуда, ба хизмати хон-
зода Курдучин пайвастанд. Чунончӣ шоире мегӯяд. Байт:

Ин дағалдӯстон, ки мебинӣ,
Магасонанд гирди ширинӣ.
То таоме, ки ҳаст менӯшанд,
Ҳамчу замбӯр бар ту мечӯшанд.
Боз вақте ки деҳ хароб шавад,
Кисса чун косаи рубоб шавад,
Тарки сӯҳбат кунанд, ғамхорӣ,
Дӯстии худ набувад, пиндорӣ.

Чун Подшоҳотун дид, ки кор аз даст рафтааст, ка-
лидҳои хазинаро пеши хонзода Курдучин фиришторд ва
тан ба қазо ниҳод. Лашкариён ба шаҳр даромада ҳамаро
асир карданд ва Подшоҳотунро ба мувакилон супур-
данд, ба урдуи Бойдухон фиришторд (анд). Дар он ҷайлоқ
ба фармони Бойдухон Султон Муҳаммадшоҳ, ногоҳ
чанде аз ҷаллодон ба дари хаймаи Подшоҳотун дарома-
данд ва гуфтанд. Байт:

Агар тор хор аст, худ куштай,
Дигар парниён аст, худ риштай.

Аз ҳамон шарбат, ки дар ҳалқи бародари худ (Подшоҳотун) рехта буд, дар коми ҷонаш ҷакониданд. Чунончӣ, **PDF Compressor Free Version**

Ман агар некам, гар бад, ту бирав худро бош.

Ҳар касе он дарду офияти коре ки нест, мударде дар қарияи Мискин маскан дошт ва дар он ошон Султон Мухаммадшоҳ ба ҳукумати Қирмон омад, фармуд тобут (ро) аз деҳи Мискин нақл карда дар мадрасаи модараш мадфун сохтанд. Чунончӣ, мегӯянд:

Тамаъ карда будам, ки Қирмон ҳурам,
Баюгаҳ бихӯрданд қирмон сарам!

Дар порчаи аз «Мунтахаб ат-таворих» иқтибос оварда баъзе фарқият дар баёни воқеа ва номи шахсони таърихӣ нисбат ба дигар асарҳои истифодашудаи мо дида мешавад. Маълум, ки Ҳакимхон аз сарчашмаҳои адабӣ маълумотҳоеро кӯчонидааст, ки онҳо барои хонандаи имрӯза ҳанӯз ошкор нашудаанд.

Сарфи назар аз фарқиятҳои ночиз тасвири саргузашти Подшоҳотун дар «Мунтахаб ат-таворих» ҷолиби диққат аст.

Муқдисаи ҳамми маълумотҳои тарҷимаи ҳолии Подшоҳотун дар китобҳои муаллифони гуногун далелеро доро нест, ки мо шоираро туркзабон ё шоираи ўзбек номем. Дар ин роҳ кӯшишҳои М. Қодирова аз қоидаи илму одоб берун мебошад.

ШОИРА СЛИДА БИНИ МОСИР

Дар фарди иттиҳоди каломии музеи Солорчанги шаҳри Ҳисорбад дастнависи бо номи «Маҷмӯаи ашъори шугрои мутсаққидин» нигоҳ дошта мешавад. Дар китоби худ «Дуоднаҳои мавғияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон» (Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1984) мо доир ба ин дастнавис суҳбаи ронда, мероси якчанд шоири шоирҳоро аз он кӯчонида ба мунд ҳозир карда-

ем. Яке аз ин шоираҳо Саида мебошад, ки дар ин даст-
навис зери сарлавҳои «Саида бинти Носир дар ҷавоби
Рашиди Ватвот (1087—1178 ё 1183) гуфтааст», 42 байт
шеъри ӯро сардааст. Аз рӯи ин ҷазоб ва солҳси ҳаёти
Рашиди Ватвот Саида бинти Носирро мо шоирси асри
XII тахмин намуда, 8 байт шеъри ӯ ҳамчун намуна ба хо-
нандагон пешкаш намуда будем.

Дар китоби «Тазкират ул-хавотин» (чопи Бомбай, со-
ли 1306 ҳиҷрӣ — 1888 мелодӣ) рочеъ ба Саида чунин
маълумот бо ҳафт байт шеъри ӯ, дарҷ ёфтааст.

«Саидабегим бинти Сайидносир — аз содоти Ҷурҷон
ва ҳамсари Рашиди Ватвот буд. Шеърро чунин мавзун
мефармуд:

Диле дорам ба пахлу беқарор аз ҳаҷри ёри худ,
Чӣ кардам пеши бедардон зи дарди беқарори худ.
Ба дарди дил чунон гирам, ки хун гардад дили ҳоро,
Чу ёд орам мани саргашта аз ёрӯ диёри худ.
Аз он пайваста дар олам чунин саргашта мегардам,
Ки мебинам чу зулфи ӯ парешон рӯзгори худ.
Гуле аз боғи васли ӯ наҷидам бар муроди худ,
Чу гунча гарчӣ хун дидам дили уммедвори худ.
Зи истиғно надорад гӯш якбор он ҷафопеша
Агар дар пеши ӯ сад бор сӯям ҳоли зори худ,
Ба кори хеш ҳайронам, ки аз ишқи бутон ҳаргиз,
Сару сомон намебинам мани мискин ба кори худ.
Аз ин сӯзе ки ман дорам зи ишқи ӯ пас аз мурдан,
Нахоҳам сӯхт охир, Сайида, лавҳи мазори худ.

Маълум мешавад, ки Саида дар баъзе сарчашмаҳои
адабӣ бо номи Саидабегим маъруф буда, падари ӯ Но-
сир ё Саидносир ном доштааст. Шоираи хушқаломии асри
XIII натавон ҳамазамон, балки ҳамсари шоири маъруф ва
олими форс-тоҷики Балхӣ Рашиди Ватвот будааст.

Саида шоирае будааст, ки бо мардон, шоирони маъ-
руфи замонаш байтбарак намуда, дар санъати шеърӣ
моҳир будани худро нишон додааст.

Аз рӯи маълумоти «Тазкират ул-хавотин» тахмин ме-
равад, ки Саидаи Ҷурҷонӣ дар шаҳри Балх ҳаёт басар
бурдааст. Чунки ҳамсари ӯ — Рашиди Ватвот дар мадра-
саи Низомияи Балх таҳсил намуда, чанде дар ҳамин
шаҳр, ки бе вилояти Ҷурҷон ҳамсоя аст, муқим буд.

Намунаи ҷавоби Саида ба Рашиди Ватвот;

Роҳи бақои ту дар номаи абад мастур,
Зихӣ санаи ту аз хомаи азал мазкур,
Маноқибӣ ду бар авроқи манқабат мактуб,
Фазоиلى ту бар алвоҳи мамлакат мастур.
Хисоли ту ҳама бар касби Муҳаммадат мавкуф
Фаъоли ту ҳама ба дасти мукаррамат максур.

PDF Compressor Free Version

Биҳишти табъи карими ту офтоби барӣ
Ба назди лутфи амими ту осмон муздур.
Задад ба вилвати ту маркаби ҷалолат ком,
Ба рӯзи тилъати ту кавкаби саодат нур.
Сароби файз зи сабили сахм ту дарё,
Хароби фикри файз атои ту маъмур.

Ду байти охири ин ҷавоб:

Ба рангу бӯи беҳӣ чехраи бадандешат,
Ду чашми ҳосили ҳомият¹ чу дыдан ангур.

Дар китоби «Дурдонаҳои маданияти...» сухан аз Бибӣ Меҳрӣ рафта буд. Маълумотҳоро доир ба ҳаёт ва мероси ин шоира аз «баёз уш-шуаро» ном китоби қалами китобхонаи Мавлоно Озоди назди университети мусулмони шаҳри Олигарҳи Ҳиндустон гирифта будем.

Алиқулихони Дарғистонӣ дар бораи ин шоира чунин маълумот додааст: «Бибӣ Меҳрии Ҷалоир фасеҳаи замон ва шоираи даврон аст. Соҳиби «Тазкират-ун-нисо» гуфта, ки вайро Табрэзӣ доништаанд. Ба ҳар ҳол дар замони Шоҳрух Мирзо (вафот 1447) дар арсаи вучуд буда бо Гавҳаршодбегим нисбат дошта.

Гӯянд вақте дар сайргоҳ, яке аз ақобир, ки ба ҳасби сил пир буда, изҳори ниёз ва таашшуктӯӣ мекунад, вай (шоира) бадеҳае дар ҷавоби ӯ ин рӯбоиро мегӯяд»:

Ё раб, ки сириштам аз ҷӣ обу ҷӣ гил аст,
Майлам ҳама сӯи гулрухони ҷӣ гиласт.
Гар майл маро ба сӯи пирон будӣ,
З-он пир заифи нотавонам, ҷӣ гиласт.

Дар «Баёз уш-шуаро» ба ғайр аз шеъри дар китоби номбурдаи мо ҷотшуда, матнҳои зерин ба Меҳрӣ нисбат дода шудааст:

1. Ҳомият — хайронат.

Беги дар хоре, ки он аз хони ман хосил шавид,
Зоҳид ар мисвои созад, масту лотъқил шавид.

Он хони анбарон, ки иноран ба ру зада
Дуа мебарзад, аз он ки ба ҷамхи наку зада.
Масобуер шароҳи маънат ба қои ки
Мижгон катера барда дилро нуру зада.
Дар ҳуҷ об пилл олоши дар бул чакла,
Б-арни за даст об чаро дар гулу зада.

Харгиз қонин за ҳуфту ҳобам надиди,
Шаб бо ту суҳби қунам, ҷавобам надиди
Ман ташнаи лаби ту хитру... гуш, (?)
Аз баҳри худо, ҷи шуд, ки обам надиди.
Дар хонан ту он ҷи маро шинад, нест,
Банде за дили райнаи биншоад, нест.
Гӯи, ғаме хайр дарам аз ҷолу наинад,
Оре, ҳаме хаст, он ҷи мебода, нест.

Дар яке аз баёзҳои китобхонаи Осибии шаҳри Кал-
катта (№ 945) зори сарлаҳзаи «Ферди Меҳрийи чунки
матн омадааст:

Шома бар фарқи ту хароби ҳаёт,
Ҷадвали қудма ниҳон дар зуанит.

Рубоии Меҳрий аз намунаи шеърҳои ӯ дар дигар ки-
тобхонаҳои Хиндустон дукӯра меоянд: ки онҳо, таърири
шеърҳои пештар ё ба ҷол ҳазир шудан шоира мебо-
шанд (Масаллаи дар «Маммузу рубоӣёт» ном китоби
қаламӣ аз шаҳри Тонг).

«Хадича Султон бегим, мутахаллус ба Султон, са-
бияи (духтари) амир аст, аз умарон азимулшони Эрон,
ки ҳамеша силсилаи олия эшон фермонфармои ин мам-
лакат буданд. Таваллудш дар доруссалтанаи Исфаҳон».

Қомат ҳаме фитва, вах ҷи қомат,
Ниқоран гад ҳаҳон ҷаёмат,
Аз гулшани хуси тоза сароё,
Биншаста ба шони ӯ...

«Рӯқими ҳуруф (яъне Алиқулихони Доғистонӣ) дар
зарофати он ҳафифои даврон аз мастураи замон тарбия-
ят ёфта».

Хадичаро номзад ба писари ами Алиқулихони Довистонӣ кардаанд. Ишғоли Исфаҳон ва воқеаҳои тохтутаҷиб ду кас — Хадича ва Алиқулихони Довистониро аз ҳам ҷудо кардааст. Дар санаи 1160 хичрӣ (1747 мелодӣ) Хадича дар Исфаҳон буда, бо муеллифи «Риёз уш-шуаро» — Ҳусеини шоъри Хадича Султон:

Ман соқияму шароб ҳозир
Эй ошиқи ташнаоб ҳозир.
Об аст шаробу айши олам
Хонлаъли ману шароб ҳозир.
Бо ҳусни ман офтоб ҳеҷ аст,
Инак ману офтоб ҳозир.
Гуфти суханам хуш аст ё қанд?
Гар фаҳм кунӣ ҷавоб ҳозир.
Ҳоҳам ман агар қарам зи Ҷабрил,
Орад ҷигари қабоб ҳозир.
Султон, чу мане набуда дар даҳр,
Олам олам китоб ҳозир.

Рубоӣи Султон:

Аз ранҷи дарунӣ хастаам, ҳеҷ манурс,
В-аз ҳоли дили шикастаам ҳеҷ манурс.
Андози бараш рафт зи ёдам, эй дӯст,
Умрест, забонбастваам, ҳеҷ манурс.

Ман сӯстии аҳди ёр медонистам,
Бемехрии ми нигор медонистам.
Охир ба ҳазони ҳаҷри ҳешам бинишонд,
Ман одати навбахор медонистам.

Афсонае дар даҳан агар гуш кунӣ,
Аз Лайливу дӯстон-и хомӯш кунӣ.
В-аз қисси дарду гами мо ар шунавий,
Маҷнуну ҳикоятш фаромӯш кунӣ.

Оишаи Самерқандӣ. «Бисъте гуфтаанд, ки вай дар Самарқанд мукрӯя буда, бисъте гуфтаанд, ки Оиша (?) Самарқандӣ буда, бинобар штибиҳ Оиша мазкур шуда. Ба ҳар тақдир ин ду рубоиро аз вай навиштаанд».

Бо ман чу шабӣ насли ту бикшонд роз,
Ногоҳиям аз шом кунад субҳ оғоз.

Бо ин ҳама ар ин аз кунандам, надиҳам,
Кӯтоҳшабе аз он, ба сад уми дароз.

Дишаб, ҳамешаб, ой веъмати қонам, шод,
Бадгӯнаат, ки ҳеч сон нек мабод,
PDF Compressor Free Version
В-он гоҳ дилам низ гувоҳи меод.

Ду рубоии аввал, ба таъри аз асари Алиқулихони Доғистонӣ, дар «Маҷмӯаи рубоӣ» ном китоби қаламии китобхонаи шаҳри Тонг аз номи Оишаи Самарқандӣ омадааст.

Тоҷӣ Усмон дар «Бисту се адиба» Оишаи Самарқандиро аз қабили шоираҳои асри XI доништа чунин навиштааст: «Оид ба ин шоираи бомаҳорат ва ҳазиннаво, дар «Оташқадаи Озар» навишта шудааст, ки вай аз аҳолии Самарқанд будааст. Аз мазҳабҳои дигар низ, ки ба мадастрас буданд, таърихи таваллуд ва сафоташ, инчунин ному нишоне аз саводу аҷдодонаш маълум нагардид. Аз осори вай фақат ин ду рубоии зерин ба назар омад»:

Ашк, ки зи чашми ман ба рӯ галтадаст,
Дар гӯш кишидаӣ, ки марварид аст.
Аз гӯш бурун ор, ки бадномии туст,
К-оиро ба руҳам тамоми озин дидаст!

(Рубоии дигари Тоҷӣ Усмон оварда, рубоии якуми ҳамин ҷо зикр ёфта мебошад). Агар «Таърихи таваллуду сафот»-и Оишаи Самарқандӣ маълум нашуда бошад, дар асоси кадом маълумотҳо ӯро шоираи асри XI гуфтаи, маълум нест.

Дар «Маҷмӯаи рубоӣ»-и дар боло номбурда рубоии зерин аз номи Оишаи Ӯқарраба омадааст:

Гуфтаи дилам аз ту бўеас хоҳон аст,
Гуфто, ки баҳон бусан ман ҷон аст.
Диду абру ба паҳлӯи ҷон эҳд ангишт,
Яъне ки баҳри таъби ингил арзон аст. (?)

Гудруҳбегим. Аз рӯи маълумоти Алиқулихони Доғистонӣ вай аз бегимҳои Ҳинд буд. Ин байтро ба вай нисбат додаанд, ва дар назди роқими ҳуруф ин ҳам ҳукми Комилабегим дорад».

Ҳеҷ гаҳ он сарни гуарухсор бе агёр нест,
Рост будааст, он ки дар олам гули бехор нест.

Алиқулихони Доғистонӣ Комилабегимро номбар гарда, дар бораи ӯ ягон маълумоте неовардааст. Тоҷӣ Усмон зери сарлазҳаи «Адибаи Дехлавӣ Комилабегим» навиштааст: «Комилабегим аз занони мӯҳтарамии шаҳри Дехли буда, дар замони ҳукмронии Акбаршоҳ (асри X ҳиҷрӣ) умр ба сар бурдааст... Комилабегим зани хеле боташаббуси роҳи маърифат ва дӯстдори аҳли илму фазилат будааст. Аз ҷиҳати дониши шеърӣ ҳамрадифи пешқадамони замони худ буда, дорони истеъдоди комил ва адибаи бадиғабъ будани Комила дар саҳифаҳои таърихи замонаш қайд гардидааст. Вай шоираи фасеҳзабон буда, дар шеърнависӣ услуби хосе доштааст» Дар ҳамин китоб¹ як рубоии Комилабегимро овардаанд.

ГУЛБАДАНБЕГИМ. Вай низ аз муқаддароти Ҳиндустон.

Ин байт, мансуб ба ӯ:

Ҳар парварӯ, ки... (бо) ошнии худ ёр нест,
Ту яқин медон, ки ҳеҷ аз умр бархурдор нест.

Бибиорзуи Самарқандӣ. Гӯянд хуштабиат буда, ин байтро ба вай мансуб доштаанд. Дар «Тазкираи-Сомӣ» ба номи Партаби Шерозӣ зикр шуда:

Монд дони шики ӯ бар қонам аз ҳар орзу,
Орзусӯз аст шику ман саросар орзу.

Дар «Тазкират-ул-хавотин» чунин маълумот омадааст (саҳ. 59), «Орзӯй аз маҳдуроти Самарқанд ва соҳибкаломи диллисанд буда, ки ду матлаъ аз вай ба ёдгор навишта шуд:

Шуден қонм раҳат, гар ба дараҷ мо итрасӣ,
Чунан равем, ин дигар ба гарди мо итрасӣ.

Монд дони шики ӯ бар қонам аз ҳар орзу,
Орзусӯз аст шику ман саросар орзу.

¹ «Бисту се адиба», с. 56—57.

Байти дуввум ва нисбаи Шоираи Самарқандӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дар таъкири мазкур суҳан дар бораи яг шӯра мевад. Дар сарчашмаи аввал ӯ бо номи «Бибиорзӯи Самарқандӣ» ва дар «Тазкират-ул-хавотин» бо номи Орзуи Самарқандӣ зикр ёфтааст. Байти мазкур маълумоти таъкирии Сомиро равшан ба ислоҳ хоҳад кард.

Дар фонди китобҳои ҷамаии китобхонаи университети Кашмир даҳҳо баёзҳои ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълифёфта нигоҳ дошта мешаванд. Дар баёзи № 1687, ки хело хушхат мебошад, ба ғайр аз ашъори шоирони маъруф—Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрави Деҳлавӣ, Чомӣ, Ҳилолӣ, Соиб, шеърҳои шоироне, ки меросашон кам дучор мешавад ё худ эҷодиёташон ҳанӯз омӯхта нашудаанд (ба мисли Аҳлӣ, Ваҷҳӣ, Сарфӣ, Ҳолий, Фигонӣ, Доъӣ ва ғайра) гирд омадааст. Ба қатори ин навъ шоирон шоира Нургис низ ҳонда шуд:

Ба чуз аз гирии хунинчигаре нест туро,
 Чигарам хун шуду аз ман хабаре нест туро.
 Гар сарам хок швад дар раҳи инкил, чӣ швад?
 Ки басар вақти гудоён гузаре нест туро.
 Ғ раб, ай нури ду дила, чӣ назар менмӯй(?)
 Ки ба холи мани мискии назаре нест туро,
 Душмани чонч ман аз баҳри дила ғайр машаъ,
 Ки зи ман аз дилу чен дӯстгаре нест туро,
 Нургисо, аз сари кӯнш ту нақун катъи умед,
 Ки дар ин шаҳр умед аз дигаре нест туро.

Дар «Маҷмӯаи рубоӣ» (аз китобхонаи шаҳри Тонӣ) рубоии зерин ба шоира Нургис нисбат дода шудааст:

Эй, ҳоҷа, ин умри ту фузун аз шаст аст,
 Бар хони ту ҳаргиз мағасе нашаст аст,
 Носи ту магар лашкари Чонгизхон аст?
 К-оиро ҳаман умр касе нашаст аст!

Ҳоло гуфтэн душвор ки муаллифи шеъри болоӣ ва ин рубоӣ як шахсанд, ё на? Икром мо баъди пайдо намудани шеърҳои тоҷи шоира Нургис ё худ маълумотҳо дар бораи ӯ, равшан карда метавонем.

Бибиотун — зани Маълони Бақой. Ҳарду (яъне Бибиотун ва шавҳари ӯ) маҳрам ва надими Абдуллоҳон

Ҳеч гаҳ он сарви гуарухсор бе ағёр нест,
Рост будааст, он ки дар олам гули бехор нест.

Алиқулихони Доғистонӣ Комилабегимро номбар карда, дар бораи ӯ ягон маълумоте неовардааст. Тоҷӣ Усмон зери сарлазҳи «Адибаи Деҳлавӣ Комилабегим» навиштааст: «Комилабегим аз занони мӯҳтарамии шаҳри Деҳлӣ буда, дар замони ҳукмронии Акбаршоҳ (асри X ҳиҷрӣ) умр ба сар бурдааст... Комилабегим зани хеле ботаъаббуси роҳи маърифат ва дӯстдори аҳли илму фазилат будааст. Аз ҷиҳати дониши шеърӣ яқин ҳамрадифи пешқадамони замони худ буда, дорони истеъдоди комил ва адибаи бақитабъ будани Комила дар саҳифаҳои таъриҳӣ замонаш қайд гардидааст. Вай шоираи фасеҳзабон буда, дэр шеърнависи услуби ҳосе доштааст» Дар ҳамин китоб¹ як рубоии Комилабегимро овардаанд.

ГУЛБАДАНБЕГИМ. Вай низ аз муҳаддароти Ҳиндустон.

Ин байт, мансуб ба ӯ:

Ҳар парирӯ, ки... (бо) ошани худ ёр нест,
Ту яқин медон, ки ҳеҷ аз умр бархурдор нест.

Бибиорзуи Самарқандӣ. Гӯянд хуштабиат буда, ин байтро ба вай мансуб доштаанд. Дар «Тазкираи-Сомӣ» ба номи Партаси Шероӣ зикр шуда:

Монд доғи шики ӯ бар чонам аз ҳар орзу,
Орзусӯ аст ишқу ман саросар орзу.

Дар «Тазкират-ул-хавотин» чунки маълумот омадааст (саҳ. 59), «Орзуй аз маҳдуроти Самарқанд ва соҳибкаломи дилписанд буда, ки ду матлаъ аз вай ба ёдгор навишта шуд:

Шудем холи раҳат, гар ба дарат мо израсӣ,
Чунон равем, ки дигар ба гарди мо сарасӣ.

Монд доғи шики ӯ бар чонам аз ҳар орзу,
Орзусӯ аст ишқу ман саросар орзу.

¹ «Биету се адиба», с. 56—57.

Байти дуввум ва нисбаи Шоираи Самарқандӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дар тазкираи мазкур сухан дар бораи як шсира меравад. Дар сарчашмаи аввал ӯ бо номи «Бибиорзӯи Самарқандӣ» ва дар «Тазкурат-ул-хавотин» бо номи Орзуи Самарқандӣ зикр ёфтааст. Байти мазкур маълумоти «Тазкираи Сомӣ»-ро равшан ва ислоҳ хоҳад кард.

Дар фонди китобҳои қаламии китобхонаи университети Кашмир даҳҳо баёзҳои ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълифёфта нигоҳ дошта мешаванд. Дар баёзи № 1687, ки хело хушхат мебошад, ба ғайр аз ашъори шоирони маъруф—Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрави Деҳлавӣ, Ҷомӣ, Ҳиллолӣ, Соиб, шеърҳои шоироне, ки меросашон кам дучор мешавад ё худ эҷодиёташон ҳанӯз омӯхта нашудаанд (ба мисли Аҳлӣ, Ваҷҳӣ, Сарфӣ, Ҳолӣ, Фигонӣ, Доъӣ ва ғайра) гирд омадааст. Ба қатори ин навъ шоирон шоира Наргис низ хонда шуд:

Ба чуз аз гиряи хунинчигаре нест туро,
Чигарам хун шуду аз ман хабаре нест туро.
Гар сарам хок шавад дар раҳи ишқат, чӣ шавад?
Ки басар вақти гадоён гузаре нест туро.
Ё раб, эй нури ду дида, чӣ назар мениҳӣ(?).
Ки ба холи мани мискин назаре нест туро.
Душмани чони ман аз баҳри дили ғайр машав,
Ки зи ман аз дилу чен дӯсттаре нест туро,
Наргисо, аз сари кӯяш ту нақун қатъи умед.
Ки дар ин шаҳр умед аз дигаре нест туро.

Дар «Маҷмӯаи рубоиёт» (аз китобхонаи шаҳри Тонг) рубоии зерин ба шоира Наргис нисбат дода шудааст:

Эй, хоҷа, ин умри ту фузун аз шаст аст,
Бар хони ту ҳаргиз мағасе наншастаст.
Ноии ту мағар лашкари Чингизхон аст?
Қ-онро ҳамаи умр касе нашкастаст!

Ҳоло гуфтан душвор ки муаллифи шеъри болоӣ ва ин рубоӣ як шахсанд, ё на? Инро мо баъди пайдо намудани шеърҳои тозаи шоира Наргис ё худ маълумотҳо дар бораи ӯ, равшан карда метавонем.

Бибиотун — зани Мавлоно Бақой. Ҳарду (яъне Бибиотун ва шавҳари ӯ) маҳрам ва надими Абдуллохон

(1583—1598) буданд, дар ҳузури ӯ бо якдигар мутобаат мекарданд. Дар ҷағсои шавҳари худ гуфта:

Билло, гами кезу инчаат кушт маро!
То чанд зенӣ таъна ба ангушт маро.
Шабҳо ҳама пушт сӯи ман хоб кунӣ,
Манаҷиб дӯда гирифт аз пушт маро.

(Маълумот дар бораи Бибиотун аз ду нусхаи «Риёз уш-шуаро»-и Алиқулихони Дегистонӣ гирифта шудааст: аз китобхонаи миллии шаҳри Калкатта ва музеи Солорҷанги Ҳайдаробод).

«Бедилӣ-волидаи Шайхзода Ансорӣ будаи ӯ рост» — навиштааст Алиқулихони Дегистонӣ. У илова кардааст, ки «Бедилӣ хабонист, дар Ҳирот мебуда, дар майхонаҳо басар мекардаи ӯ рост».

Равам ба боғу аз парғис ду дида вом кунам,
Қи то назораи сз сараи хушхиром кунам,
Чашм пурхуну ҳаёли холи он дилбар дар ӯ,
Мичмаре нуроташасту тораи анбар дар ӯ.

Мебарад ҳар кас ба кеша ёр аз чон тӯхфас,
Мо ба Ҳиндустон, Бедилӣ, шарҳсори мебарем(?)

Заифаи Нишолурӣ аз бебоқони рӯзгор будааст. Охир қонди тавфиқ гиребонгираш шуда, пиёда ба зиёрати Байтулло мушарраф гардидааст.

Чу сар ба халҳал зулфи бутон даровардам,
Саре ба одами девонгӣ баровардам.

Бибӣ Заифаи Самарқандӣ ин байтро ба Бибӣ Орзуй навишта фиристодааст:

Дар дилам буд орзуи беш аз ҳар орзу,
Дидам он рӯю фузуи шуд орзу бар Орзу.
Уқбон Хофӣ¹ — ҳамшерам Мавлоно Хокист,
Уқбон Исфаконӣ аз ҳерамаи (ходимаи) Шайх Рӯзист.

Қомати сара, ки дар об гирифтгор шуда,
Карда даъвий ба қад: ёру нагуясор шуда.

¹ Хофӣ — мансуб ба шаҳри Хоф.

Фотимаи Хуросония. «Фозила, фасеҳа буда, ки монанди Пири Зол дар майдони суханварӣ пехлавсонии ин фанро зарби дастӣ фикрат намудай ӯ рост».

Ороста боғу булбулоии сармаст,
Ерон ҳама аз нишоти гул боданараст.
Абсоли фарғат ҳама дарҳам задааст,
Ашбоб, ки чуз ту ҳарчӣ мебояд ҳаст.

Эй, аз ту вафои меҳрубонӣ ноёб,
Бе айши ту лазазат аз ҷавонӣ ноёб,
Васли ту ҳаёти ҷовидонӣ, лекин
Моиндаи оби зиндагонӣ ноёб.

«Бибӣ Моҳӣ, Офоқ ном дорад. Ҳамширани Муҳаммадалӣ Ҷалоир. Нисорӣ таҳаллус аст. Гӯянд беҳтар аз бародари худ буда, ҳам дар сухан, ҳам дар атвори мардонворӣ мебош мекардаи ӯ рост».

Оҳ аз он зулафе, ки дорад риштаи ҷон тоб аз ӯ,
Вой аз он лаъле, ки ҳардам меҳӯрам хуноб аз ӯ.

Атше, ки сар зи гӯшан чашмам бурун кунад,
Дар рӯи ман нишонаду даъвои хун кунад.
Обе ки фалаҳ ба лаб ҷақонад мӯзо,
Сарғашта ба баҳру бар дағонад моро.
Эй қош, ба манзиле расонад моро.
К-аз ҳаётин худ боа раҳонад моро.

Соҳиби «Тазкирани Нисо» гӯяд, ки вай (Бибӣ Моҳӣ — А. М.) ҳарами Дарвешалӣ китобдор шуд. Дарвешалӣ бародари Амир Алишер буда, муддатҳо дар Балх ҳукумат дошта. Ва ҳам гӯяд, вақте аз шароб тавба карда буд. Бадеъ уз-Замон Мирзо (писари Султон Ҳусайн Мирзо) аз ин адои ӯ истиоза (паноҳ) кардааст. Дар бадеҳа гуфта:

Ман лғар тавба зи май кардаам, эй сарви сикӣ,
Ту худ ин тавба накардӣ, ки маро май надихӣ.

Ва гӯянд, ки ин ду байт, ки аз Меҳрист, баъзе ба ӯ (Бибӣ Моҳӣ) мансуб дсштанд:

Беҳи ҳар хоре, ки он аз хоки ман ҳосил шавад,
Зоҳид ар-мисвок созад, масту лояғкиа шавад.

Гурбат чй ватаи, чй достои аст,
Харчо ки хушй, ватаи ҳамон аст.

Ва ин рубой аз ӯст (Бибй Моҳй).

Шӯе дорам, ки ҳеч ширинком надорад,
Хӯрдаи хӯрдаи дили ман ком надорад,
В-ар з-он, ки ба дигаре зилам, манъ кунад,
Кофир ба чунин рӯз гирифтор надорад.

Бибй Зоирй. «Агарчй дар сурат за» буда, лекин дар маънигӯй, балоғат ва ҳунармандй ба чавғони зулфи су-хан аз майдони мардони диловар мерабудан ӯ рост».

Хӯрдани хуни дил аз чашми тар омӯхтаам,
Хуни дил хӯрдааму ин ҳунар омӯхтаам.
Кори ман бе ту ба чуз хуни чигар хӯрдан нест,
Турфа хоре, ки ба хуни чигар омӯхтаам.
Шеван ошикйву расми назарбозиро,
Ҳама аз мардуми солмабазар омӯхтаам.
Носихо, чанд хунй манъ ман аз инки бутон,
Ман ин устода казо ин қадар омӯхтаам.
Зоирй, баҳри тавофи ҳарамй хун бутон,
Субҳхезй ин пасини сахар омӯхтаам.

Ин шеър бо як шеърй дигар дар китоби номбурдан мо (саҳифаи 147) ба духтари Мирзо Абдулло нисбат дода шудааст. Ақлун маълум мешвад, ки Бибй Зоирй духтари Мирзо Абдулло буда, бо таҳаллуси Зоирй шеър мегуфтааст. Ин таҳаллус дар шеърй ҷолшудаи шоира низ зикр ёфтааст:

Зоирй дил буд гамхори ману н-он низ рафт,
Балъ аз ин дигар ки хоҳад кард гамхорй маро.

Мисли муаллифи «Баёз ул-ашъор» Алиқулихони Доғистонй дар асараш як байт шеърй шоирееро овардааст, ки ном ё таҳаллусаш номаълум мондааст.

Бинти Ҷомсолор. «Ҷозини духтаре буда, ки ба чавғони фикрат гӯи суҳан аз майдони мардон рабуда. Муосири Шох, Аббоси мозй (1571—1629) мағфур ва мабрур аст.

Рӯзе ки тараб бо лабу холи ту кунам
Ҷон тоза ба фархунда ҷамоли ту кунам.

ШОИРАҲО БО ТАҲАЛЛУСИ НИҲОНӢ

Шоира Бибӣ Ниҳонӣ дар китобчзи Тоҷӣ Усмон «Бисту се адиба» ва Т. Жалолов «Узбек шоиралари» зикр ёфтааст. Дар китоби муаллифи ин сатрҳо «Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон» суҳб аз шоира Бибӣ Ниҳонӣ рафтааст. Чанд шеърӣ ёро ба таври намуна аз «Баёз ул-ашъор» ном китоби қалами китобхонаи Мавлоно Озоди назди университети мусулмонии шаҳри Олигарҳи Ҳиндустон, оварда будем.

Дар «Бисту се адиба» Бибӣ Ниҳонӣ шоираи асри XVI ва модери ӯ ҳамсӯҳбати Ҳуррабегим — модери Шох Сулаймон номиде шудааст. Дар ин матн мухтасар маълум нест, ки Тоҷӣ Усмон ҳадои Шох Сулаймонро дар назар дорад—шоҳони Эрон, ки бо ин ном дар асри XVII ҳукм рондаганд ё султони Банғола, ки дар асри XVI фармонравой мекард?

Мутахассиси адабиёти форсабони Ҳиндустон А. Фафоров Ниҳониро шоираи машҳури аҳди Акбар (1558—1604), Ниҳонии Деҳлавӣ муайян кардааст.

Дар «Тазкират-ул-хавотин» доир ба шоира Ниҳонӣ чунин маълумот бо ҷаҷиҷиҷ аз забони шоира ба таври зайл омадааст: «Ниҳонӣ — масоҳиб ва ҳамнишини ҳарами Бегим (Нурҷаҳонбегим — А. М.), волидаи Шох Сулаймон буда, падараш аз умарои бузурги Шох Сулаймон буд. Чун овозаи ҷамоли дилкаш ва фитрати баланди вай бер забони ӯ афтод, бузургони ҳар қавм ёро хостгорӣ менемуданд. Бинобар он Ниҳонӣ Мастура ин рубоӣ ба гуфт ва дар ҷаҳорсӯи бозор оғезон кард, муқаррар бар, он, ки ҳар кас он рубоиро ҷавоб гӯяд, дар ҳаблаи ниқоҳаш дарояд. Аз мавзӯи он рӯзгор ҳеҷ кас аз ӯ ҳаҷи ҷавоб барнаёмад:

Аз марҷа бархизаруй зар металабам,
Аз ҳанаи анҷабут нар металабам.
Ман аз деҳани мэр шакар металабам,
В-аз пашшаи мсда шерн нар металабам.

Баъд аз фаоти Ниҳонӣ Саъдуллоҳон — вазири Шохҷаҳон подшоҳ пай ба матлаб бурда ин рубоиро дар ҷавоб гуфт:

Илмаст бараҳвару, ки таҳсил зар аст,
Тан хонаи анкабут дил болу пар аст.
Заҳраст ҷафон илму маънӣ шакар аст,
Ҳар пашша к-аз ӯ чашма, он шери нар аст.

PDF Compressor Free Version

Дар бачаи «Бисту се эдиба» низ аз номи Ниҳонӣ омадааст. Маълумотҳои «Тазкират-ул-Хавстин», Тоҷӣ Усмон ва А. Гаффоров роҷеъ ба як Ниҳонӣ буда, вале солҳои ҳаёти ӯ барои онҳо чандон равшан нашудааст. Мувофиқи маълумоти тазкираи номбурда Ниҳонӣ дар замони Ҷаҳонگیر (1605—1627) ва завҷаи ӯ Нурҷаҳонбегим, яъне дар нимаи аввали асри XVII ҳаёт ба сар бурдааст. Илова бэр ин, Ниҳонии мазкур, агар дар ҳақиқат модари Шоҳ Сулаймони Эронӣ (1666 — 1694) шинохта шавад, шоиран асри XVII будани ӯ бори дигар тасдиқ мешавад.

Дар асари Алиқулихони Доғистонӣ — «Риёз уш-шуаро» сухан дар бораи чор шоирае рафтааст, ки ҳар кадом бо таҳаллуси Ниҳонӣ шеър гуфтаанд. Вале дар шеърҳои ба ҳар кадоми онҳо мансуб буда, тақрори мероси шоира Биби Ниҳонӣ дида намешавад. Ин зан шояд панҷумин шоирго будааст, ки бо таҳаллуси Ниҳонӣ шеър мегуфтааст.

Шоираҳои дар «Риёз уш-шуаро» зикр ёфта инҳоанд:

1. «Ниҳонии Қоинӣ—фасеҳа, зарифа буда, ки дар малохати каломаш шӯр дар олам афканда, узвияти баёнаш шакар дар ком... Авҳадӣ навишта: ки писари ӯро дар Ҳинд дидаам».

Аз ин маълумоти «Риёз уш-шуаро» маълум мешавад, ки Ниҳонии Қоинӣ ҳамзамони Авҳадӣ (1274—1338), яъне шоираи нимаи дуввуми асри XIII—ва нимаи аввали асри XIV будааст.

Ҳамчу ман бар рухи хубон назари нок андоз,
Ҳар кучо дидаи олуи бувад, хок андоз,
Гар бода хӯрад тохили худбин шаби чумба,
Хумшоша кунад масҷиди одинан худро.

Дар ҳангоми ғазб ва ғизоъ, навиштааст Алиқулихони Доғистонӣ, ба шавҳари худ (ин шеър) хонда:

Талоҳ аз ту гирам, туро дар кунам,
Ба гӯрии чашмаи ду шавҳар кунам.

Яке амради тозан навчавон,
Дувум зотимп туркамони деон,
Ба он навчавон айшу шират кунам,
Ба он туркамонат хаволат кунам.

PDF Compressor Free Version

2. Ниҳонӣ. «Бай аз мастуроти замон ва мӯнисоти даврон аст. Ҳамшерии Ҳоҷа Афзал, (дар) девони Султон Ҳусайн Мирзо (зафот соли 1506) будаи ӯ рост»:

Агарчӣ меҳр ба тақдирӣ лозимат барояд,
Ба моҳи ман парасад, ин ҳазор сод барояд.

3. Ниҳонӣ. «Баъзе гӯянд, ки духтари Мирзо Ёдгор, ки дар замони Султон Ҳусайн Мирзо буда ва ин ҳарду ағлаб, ки муроди як шахси воҳид бошад. Ин эбти ӯст»:

Оҳ, аз ин шокрети нодаҳд,
Ки надоранд нур дар тидд.
Қадди ҳубон сари мехомид,
Руҳи эшон ба моҳ тобида.
Моҳи курсист потамои, айёр,
Сари чун бутӣ ногарошида.

На баҳри дарди ман ин чешми хунфишон бастан,
Назар ба ғайри ту хайф аст, баҳри он бастам.

4. Ниҳонӣ — таҳаллуси дигар. Дар Ҳинд буда, ин байт аз ӯст»:

Аз ҳарду ҷаҳон мағлаби ман зувфи ингор аст,
Дурр надихда, то сабхаву зуннор набошад(?)

Чуноне ки мебинем чор зани шоиртаъб таҳаллуси Ниҳониро ба худ гирифтаанд. Як нафари он — Ниҳонии Қоинӣ дар замони Авҳадъ дуи дигараш дар замони ҳукмронии Султон Ҳусайн Мирзо, яъне дар нимаи дузвуми асри XV ҳаёт басар бурда, замони ҳаёти ҷаҳоруми Ниҳонӣ маълум нест.

Мирзо Муҳаммад Афзали Серхуш дар асараш «Каломот уш-шуғро», ки соли 1092 (1681—1682) китобат шуда, дар китобхонаи Миллии шаҳри Калкатта нигоҳ дошта мешавад (зери рақами 91), роҷе ба шоира Замона маълумоти зеринро бо намунаи шеъраш овардааст: «Замона — дар маъниёбӣ ягонаи замон буд. Ин ашъор аз ӯст»

Дарди сар кайфияти фарзонагист(?)
Нашъан осудагӣ дар бодаи девонагист.
Не тағофул аз ту мебиянам, на рӯи дил, на чавр,
Гар, чуғин аст ошноӣ, ҳарф дар бегонагист.
Қуввати боло талаб, то ҳаст кӯтоҳӣ мақун,
Аз ҳарам то дайр як парвози мурғи хонагист.

PDF Compressor Free Version

Он чӣ бе рӯи ту манзури назар доштаанд,
Остинест, ки бо дидан тар доштаанд.

Дар китоби «Дурдонаҳои маданияти тоҷикон...» доир ба ҷопи «Тазкираи Нисорӣ» дар Ҳайдаробод сухан ронда, дар қатори дигар маълумотҳо сӯхбати Мавлоно Қабули Бухориро бо шоираи Ҳисорӣ Зилоҳ, нақл карда будем. Дар китобхонаи Осиеви шаҳри Калкатта як нусхаи қалами қадимаи (шояд асри XVI бошад) «Тазкираи Нисорӣ», нигоҳ дошта мешавад. Дар ин нусха нақл дар бораи сӯхбати ӯ бо Мавлоно Қабули Бухорӣ ба таври зайн омадааст.

«Мавлоно Қабули Бухорӣ дар Ҳисор бо Зилоҳ, ном заифа, ки таъби назм дошта, бо Мулло дар мақоми мушсири гашта, ин байтро хонда:

«Мижгони ту, эй нигори раъно,
Бо мо сафи ҷанг менамояд.

Зилоҳ дар шаъни Мулло бәдехатан байти ҳазломез гуфта:

Он мурғ, ки қандай парашро,
Ишқам зада ранг менамояд».

Дар ин ҷо дсир ба 26 шоира сухан рафта намунаи шеърҳои онҳо дода шуд. Аксари номбурдагон ба хонадагонии имрӯзаи тоҷик маълум нестанд (ба ғайр аз Рубиа, Оишаи Самарқандӣ, Бибӣ Меҳрӣ, Гулбаданбегим, Лолахотун). Шоираҳои номбурда аз асари Алиқулихони Доғистонӣ «Риёз-уш-шуаро» гирифта шуд (ба ғайр аз шоира Наргис, Замона, Оишаи Муқарраба). Чуноне, ки зикр шуд, Алиқулихони Доғистонӣ асари худро дар соли 1748 ба охир расонидааст. Яъне шоираҳои дар ин асар зикрфта аз асри X то нимаи аввали асри XVIII ҳаёт ба сар бурдаанд. Солҳои ҳаёти баъзеи онҳо аниқ-

тар аст. Масалан, Подшоҳотун шоираи асри XIII, Ниҳони Қоинӣ (асри XIII XIV). Меҳрӣ Ниҳонӣ (ҳамшераи Хоҷа Афзал), Ниҳонӣ (духтари Мирзо Ёдгор), Бибӣ-Моҳӣ, шоираҳои нимаи дуввуми асри XV ва севали асри XVI, Бибӣ-отун асри XVI, шоира Бинти Қомсолор асри XVI—XVII, Хадича шoirеи асри XVIII будаанд.

PDF Compressor Free Version

Дар асри XVIII ба эҷодиёти шоираҳо аҳамият дода, гирд овардани мероси онҳо дар Ҳиндустон, сабабҳои худро дорад. Яке аз сабабҳои қиддӣ ҳукмрон ва давлатӣ будани забони форсӣ-тоҷикӣ дар ин мулк то охири асри XIX мебошад.

Ғайр аз ин, дар Ҳиндустон — муносибат ба занҳо, махсусан ба занҳои соҳибхат ва шоиртаъб нисбат ба Мовароуннаҳр, ба қулӣ фарқ дошт. Дар пертави занҳои нисбатан озоди мазҳаби ҳиндӣ ва дигар мазҳабҳои зиёди дар Ҳиндустон ҳукмрон буде, занони мазҳаби мусулмонӣ худро каме озод ҳис намуда, дар назди мардон ва аҳли саводи ҷамъияти худ ба эҳтироме сазовор будаанд. Махсусан занони ашроф, шоиртаъб ва аҳли савод. Ибтидо инро мо дар мисоли ҳаёт ва эҷодиёти Нурҷаҳонбегим, Зебуннисо ва наздиқони онҳо пай бурда метавонем.

Ин эҳтиром ҳаводорони шеърӣ шоирро водор намудааст, ки ба мероси шоираҳо аҳамият дода, ба қатори шеърӣ шоирони замонаҳои гуногун шеърҳои занонро низ гирд оваранд. Дар ин кор шояд хизмати Нурҷаҳонбегим ва Зебуннисо кам набошад. Обрӯ, шеърҳои Баландмазмуни Зебуннисо, ҳаводорони назми форсӣро водор намудааст, ки ба эҷодиёти дигар занон низ диққат диҳанд.

Серфи назар аз ҷои таваллуд ё истиқомат шоираҳои дар боло номбаршуда аксар дар мулкҳои Ҳинд ба забони форсӣ-тоҷикӣ шеър гуфтаанд. Онҳо ба эҷодиёти дигар шокиду шоираҳо таъсири худро низ расонида, навҷазононро ба панду хикмати оқилона, ба ахлоқи ҳақиқӣ ва дӯст доштани шеърӣ форсӣ ҳидоят кардаанд. Аз ҳамин нуқтаи назар омӯхтани ҳаёт ва эҷодиёти шоираҳои номбурда аз аҳамият ҳалӣ нест. Илова бар он, ҷопи мероси онҳо тадқиқотчиёро водор менамояд, ки дар оянда ба мероси онҳо диққат дода, ба бозёфтҳои нав онро бойтар ва лаҳзаҳои ҳаёти шоираҳоро равшантар гардонанд.

РҶЗГОРИ ЗЕБУННИСО

Лаҳзаҳои алоҳидаи ҳаёт ва эҷодиёти шоираи номвараи форсизабон Зебуннисо дар нақлу ривоят ва дoston-ҳо маҳфуз мондааст. Баъди зиёда аз се аср барои тадқиқоти ҷидаи илмӣ, ки дар бораи шоира суҳанорой мекунанд, мушкил аст, ки ҳақиқатро аз афсона ва воқеиятро аз дoston ҷудо созанд.

Ҳангоми сафари худ ба Ҳиндустон (соли 1986) ва шиносӣ бо фонди китобҳои қалами ин мамлакат доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Зебуннисо баъзе маълумотҳо гирд оварда будем, ки як қисми онҳоро манзури хонандагонро муҳаққиқон гардонидан амри матлубе мебуд. Чунинчӣ, дар китобхонаи миллии шаҳри Калкатта китоби қаламие бо номи «Риёз ул-афғор» (№ 93), ниғаҳдорӣ мешавад, ки муаллифи он Вазирзалии мутахаллис ба Ибраҳим Аткимободӣ буда, таълиқи он соли 1268 ҳиҷрӣ (1852 мелодӣ) ба охир расидааст. Нусхаи мавриди истифода 29 моҳи рамазони соли 1282 ҳиҷрӣ (17 моҳи феврари соли 1866) аз тарафи котиби номалум рӯбардор шудаасту ҳаҷман чандон қалон нест (120 саҳифа).

Вазирзалии ҳаёти адабии дарбори подшоҳони Ҳиндустонро мухтасар тасвир намуда, доир ба Зебуннисо чунин маълумотро додааст: «Зебуннисобегим мавлудаш хоки поки Деҳля, дар санаи 1048, 10 шаҳри шавол (15 моҳи феврари соли 1639), аз бати Бонубегим бинти Шоҳнавозхони Сафзай аст. (Шоира) каломии раббониро тамоми ҳифза намуда, аз улуми арабӣ ва форсӣ баҳран ваҳмӣ (хавлӣ) мезандӯхта. Хатти настаълиқ, насх ва шикаста хуб менавишт ва таъби маззун дошт. Шеър басо хӯш ва зебо мегуфт. Аксари шуарои оливиқор ва фуззалии номдор ва хушнависони аторудрақам бо сояи отифати он фаҳи парвариш меёфтанд, рисолаҳо бо номи номиаш таълиф фармуданд. Девонаш ба назари роқим даромад, таҳсилуси худ Махфӣ мекард. Охир дар санаи 1113 (1701-1702) дар саҳоби раҳмати ҳақ мастур шуд ва дар Шоҳҷаҳонобод, дар боғи Сихазорӣ, воқеи Шоҳҷаҳонобод мефун гашт».

Вазирзалии роҷеъ ба Нурҷаҳонбегим — зальфани Ҷаҳонгир подшоҳ низ суҳан ронда навиштааст, ки ӯ 500 духтари дар даргоҳаш паноҳёфтара барои савоб ба шэ-

ҳар додаст. Баъди вафоти шазҳараш ба Нурқаҳонбегим ду лэх (200 ҳазор) рулз солонз муқаррар кардаанд.

Сарчашмаи дигари адабӣ — «Тазкират ул-хазотин» (ҷоли Бомбай, 1888—1889), доир ба шарҳи ҳоли Зебуннисо ва Махфӣ, инчунин бо ин таҳаллус маъруф будани шоирони дигар, маълумоти ҷолиби диққати зеринро овардааст: Зебуннисобегим — духтари Аврангзеби Оламшир подшоҳ аст. Пӯшида мабод, ки шоҳи маъмур панҷ писар ва панҷ духтар дошт: Баҳодуршоҳ, Азимшоҳ, Муззамшоҳ, Муҳаммадқабар, Қомбахш, Зебуннисо, Зинатуннисо, Зубдатуннисо, Бадрнисо, Меҳринисо.

Зебуннисо аз батни дилраси Бону, духтари Шохнавозхон дар санзи 1048 (1638—1639) ба вучуд омад. Ҳофизи қуръон буд, наҳву сарф ва фикҳро ба хубӣ омӯхта буд. Хутути настиълик, назоку шикастаро хуб менависит. Майли кулӣ ба зшӯр дошт. Бисёрки аз шуъаро ва уламо навбару чирахури ӯ буданд. (Зебуннисо) шазҳар ихтиёр нзҳарда дар санзи 1113 (1701—1702) вафот ёфт.

В-ончи машҳур аст, ки Махфӣ таҳаллуси ӯст, маҳз гзлат аст. Ва гуфтаанд Махфӣ таҳаллуси шоире буд — навқари бегим. Мамдӯда (мадх) за девони Махфӣ, ки ба номи вай шӯҳрат дорзд, аз Махфӣ шоир аст ва ё аз Махфии Раштӣ, ки мусоҳиби Имомқулихон (1611—1642) — ҳокими форс буд, ки ба сабаби қасрати шарби кӯкнор (Махфӣ) бисёр лоғарандом буд. Нақлест, ки рӯзе хон тзари мазоҳ (ҳазл) гуфт: «Махфӣ бисёр лоғар шуда». (Махфӣ) ҷавоб дод, ки «Лоғарии ман аз он аст, ки мардум ақсар дар садри макотиб менависанд, ки «Махфӣ мабод!» Аз ин дуои бзд қоҳидаам ва дар ҳақиқат манам, ки инқадар ҳам мондам. Агар дигаре мебуд, асаре аз зай намеомд».

Хон аз ин мутобиба бисёр хандид ва ӯро инъом бахшид.

Дар китобчаи муаллифи ин сатрҳо «Дурдонаҳои азданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон» (нашриёти «Ирфон», 1984, с. 146—163) доир ба танҳои ҳаёт бурдани шоира Зебуннисо, муносибати ӯ бо падараш Аврангзеб (1658—1707) за дигар аҳли дарбор, маълумотҳо гирд омадаанд. Ин нақлу ривоятҳоро аз асари саргузаштии муаллифи асри XIX Муҳаммад Ҳакимхон «Мун-

тахаб уг-тавориҳ» ва дигар китобҳои таърихӣ эдабӣ дарёфта будем. Ҳамчунин диққати ҳонандагонро ба ду девони шоира ҷалб намуда будем, ки ҳардуи он бо номи «Девони Махфӣ» дар фонди Музеи Миллии шаҳри Дехлӣ **PDF Compressor Free Version** шаванд.

Дар давоми кофтукоби худ (соли 1986) дар фонди китобхонаи китобҳои қаламии арабӣ ва форсии Университети Кашмир (шаҳри Сринагар) ду нусхаи дигари мазмӯзи шеърҳои Зебуннисо бо номи «Девони Махфӣ» ба назар расид, ки ҳардуи нусха сана надорад ва ҳаҷман калон буда (21x35 см), ба журнали синф монанданд. Хатти настаълиқӣ хоно ҳусни хатти котибони асри XIX-и Мовароуннаҳрро монандӣ дорад. Оғози девони № 363 ба байти девонҳои дар боло ишорашуда якест.

Эй ан дбири раҳматат хуррам гули бӯстони мо,
Гуфтугӯи ҳарфи ишқат матлаи девони мо.

Пеш аз ин матн дар як арақ чанд байт навишта шудааст, ки намунаи онҳо ин аст.

Раҳнаварди ишқро бо кӯху бо ҳомун чӣ кор?!
Ошики саргаштаро бо гардиши гардун чӣ кор?!
Чун дарои корвони ишқ менаолам хор,
Булбули боғи тарабро бо дили пурхун чӣ кор?!

Девони дигари Зебуннисо (№ 362) баъди унаони хуби рангин бо чунин абёт оғоз ёфтааст:

Соҳӣ, тафасе бахш дили мурдан моро,
Ан абр наме дех, дили пажмурдан моро!

Байти охири девон ин аст:

Полаатро нест гар табир, Махфӣ, гам махӯр,
Оқибат пайдо кунад ин чинси арзон кимате!

Баъди ин байт дар ду арақ нақлҳои зерин дар борзи Зебуннисо гирд омадааст: Ду ҳикоят аз сӯҳбатҳои вазири дарбори падари Зебуннисо Оқилхон, ки таъби шоирӣ низ доштаву бо таҳаллуси Розӣ шеър мегуфта. Зебуннисо дар яке аз сӯҳбатҳои худ бо Оқилхон ин байтро гуфтааст:

Гарчӣ ман лайлиасам, дил чу Мачнун бенавост,
Сар ба сахро мезанам, лекин ҳаё занҷири пост.

Ҷавоби Оқилхон:

Ишк то ҳом аст, бошад бастан номусу нанг,
Пухтамағзони чуноиро кай ҳаё занҷири пост?!

Ҷавоби Зебуннисо:

Аҳли маъширо ҳаё бошад, ҳаё бошад ҳаё,
Чун ту мурғи беҳаёро кай ҳаё занҷири пост?!

Ин байти Зебуннисо дар ҷавоби Шоҳҷаҳон дар яке аз баёзҳои фонди китобхонаи номбурда (№ 941) ба таври зайл омадааст:

Домани Зебуннисо аз ҳар тараф печидааст,
Чун ту мурғи беҳаёро кай ҳаё занҷири пост?!

Дар «Таскират ул-хавотин» ривояти мазкур доир ба муносибати Зебуннисо бо Оқилхон ба таври зайл тасвир ёфтааст:

«Дар китобе ба назар гузашт, ки Бегим бо изғоб Оқилхони Розӣ ақсар тарҳи мушоира меандоخت аз ашъори худро мефиристод ва бо ҳам бебохона гуфтугӯ даст медад. Оқилхони Розӣ матлаи ин ғаззиро назди Бегим фиристод:

Ишк то ҳом аст, бошад бастан занҷири шарм,
Пухтамағзони чуноиро кай ҳаё занҷири пост?!

Бегим баъд аз мулоҳиза филбадеҳа ин байт зери он навишта фиристод:

Покбозони мухаббатро бувад доим ҳаё,
Чун ту мурғи беҳаёро кай ҳаё занҷири пост?!

Ҳикояи дигар аз муносибати Зебуннисо бо Оқилхон, ки дар нусхаи мазкур омада: «Рӯзе Зебуннисо дар ҳарамхона нишаста ин рубоӣ тахрор мекард:

Бишканад дасте, ки ҳам бар гардани ёре нашуд,
Кӯр (бех) чашме, ки латъатгири дилоре нашуд!

Сад баҳор охир шуду ҳар гул ба фарқе ҷо гирифт,
Гунҷаи боғи дили ман зеба дасторе нашуд.

Чун ин рубой аз забони Зебуннисо баромад, подшоҳ (Аврамгузб) доист ки бегим (Зебуннисо) майли муноқаҳат (издивоҷ) доред. (У) Оқилхонро ба хидмати бегим фиришад. Чун Оқилхон ба пешлоҳи ҳузур омад, аз даруни парда Зебуннисо ин рубой бархонд:

Булбул аз гул бигзарад, гар дар чаман бинад маро,
Бутпарастӣ кай кунад, гар барҳаман бинад маро?!
Дар сухан пинҳон шудам монанди бӯ дар барги гул,
Хар кӣ дорад майли додан, дар сухан бинад маро!

Баъд аз он давопу қалам дар пеши Оқилхон ниҳоданд, ки чизе таҳрир кунад. Қалам реше барозард. Оқилхон дар қолин қаламро соф кард, аммо эҳтиёти сиёҳу сафед накард. Бегим озурда гардиду гуфт: «Абас ном Оқилӣ бар ӯ ниҳоданд» ва ин байт бихонд:

Шунидам, тарки мансаб кард Оқилхон ба подонӣ,
Чаро оқил кунад коре, ки боз орад пушаймонӣ?

Оқилхонро аз маҷлис бароварданд ва (Зебуннисо) худ тарки муноқаҳат кард ва боқии умр бикр монд.

Нақли дигар аз хотимаи давопу Зебуннисо (№ 362): «Рӯзе дар боғи Шолмор (Зебуннисо) ин рубой бадеҳатан бэрхонд:

Эй обшор, савоҳгар аз баҳри чистӣ?!
Чин бар чабини факандя э-андӯхи кистӣ?!
Оё чӣ дард буд, ки чун ман тамоми шаб
Сарро ба санг мезадиву мегиристӣ?!

Агар Зебуннисо дар ҳақиқат ин байтҳоро дар Боғи Шолмор гуфта бошад, сухан аз боғи хушманзар ва хушбоду ҳавои Кашмир меравад. Яъне шоира ба ин диёри афсонавӣ омада будааст. Чунки Боғи Шолмор, Боғи Нишот, Чашмаи Шоҳӣ ва ғайра дар доираи Пок ном кӯҳи сабзу хуррам ва серобу сердарахти соҳили чапи дарён Челама, ки аз байни пойтахти Кашмир — шаҳри Сринагар мегузарад, ҷойгир шудаанд. Дар ҳақиқат, инҳо боғҳои обшор буда, ҳоло тамошогаҳи туристони зиёд ва истироҳатгоҳи аҳолии маҳаллӣ гаштаанд.

Шоҳиди дигари дар Кашмир сукунат доштани Зебунниси маълумоти муаллифи гумноми «Таърихи мутафариқа» буда метавонад. Ин асар, ки дар асрҳои XVII-XVIII дар Ҳиндустон китобат шуда, ҳоло дар архиви Миллии Кашмир ба таърихи дошта мешавад, санаҳои гуногунро рӯҷе ба таърихи подшоҳони Ҳинд, тӯю сурӣ онҳо ва шохзодагону сохтмони биноҳои гуногун ва ҷангҳои сулолаӣ гирд овардааст. Дар саҳифаи 119 ҳамин асар омадааст: «Таърихи масҷиди навоб Зебуннисобегим, ки дар Кашмир таъмир ёфта, зодаи табии Муҳаммадафзали Сархуш (аст): «Казбаи ҳоҷот шуд масҷиди Зебуннисо».

Ба ҳисоби абҷад аз ин иборатҳои санаи 1681 мелодӣ ҳосил мешавад, ки дар ин сол сохтмони масҷиди Зебуннисо дар Кашмир ба охир расидааст. Дар навбати худ, ин сана гувоҳӣ бар он медиҳад, ки он вақт Зебуннисо дар Кашмир истиқомат доштааст.

Боз як далели дар Кашмир истиқомат доштани Зебуннисо он аст, ки яке аз муаллимони ӯ Ҳофиза Мэрияи Кашмирӣ шинохта шудааст. Ба фикри Риезмаҳмади Шервойӣ, завуқу шавқи шеърӣ адабу суҳансанҷии Зебуннисо марҳуми таълим ва тарбияти ин бонуи Кашмирӣ будааст. Муаллифи комбурда Муҳаммадсаъид Ашрафи Мозандарониро ҳамчун муаллими дигари Зебуннисо ёд кардааст. (Ғании Кашмирӣ. Аҳзолу осор ва сазбаи ашъори ӯ. Кобул, 1970, саҳ. 63, 66).

Боз як нақли дигар аз хотимаи девони Зебуннисо, ки аз муносибати падари ӯ ба шеърҳои Зебуннисо гувоҳӣ медиҳад: «Рӯзе дар Боғи Нурафзо нишаст (Зебуннисо) ин байт мехонд:

Чаҳор чиз ғам аз дил барад.

Кадам чаҳор?

Шаробу сабзаву оби равону рӯи лиғор.

Ин байт ба гӯши подшоҳ (Авраңгзеб) расид. (У) пурсид, ки «Эй фарзанди дилбанд чӣ мехонданд?»

«Чаҳор чиз ғам аз дил барад.

Кадам чаҳор?

Намозу рӯзаву тасбеҳу истигфор».

Подшоҳро писанди хотир афтод, тасбеҳи марворид

ба қимати як лак (сад ҳазор) рупа (ба духтараш) инроят намуд».

Дар «Тазкират ул-хавотин» ин нақлро ба Зебуннисо низ нисбат дода, ҳикояи зеринро ба мухотибаи шоира бо Носиралӣ овардааст:

Носиралӣ ки рӯзе Бегим ин мисраъ назди Носиралии Сарҳиндӣ фиристод:

Аз ҳам намешавад аз ҳаловат чунда дасам

Вэй (Носиралӣ) ба таври мизоҳ зери он навишт:

Гӯё расид бар лаби Зебуннисо лабам,

Бегим аз ин ҷавоб сӯхту чеҳра бэрэфрӯхт ва ин бэйтро дар ҷавоб навишт:

Носиралӣ ба номи Алӣ бурдаи лапоҳ,
Варна ба Зулфиқори Алӣ сар бурндаме!

Дар фонди китобхонаи марказии шаҳри Ҳайдаробод китоби қалъии бо номи «Баёз» (№ 1709) нигоҳ дошта мешавад, ки мисли блокнот кушода мешавад ва чун аксари баёзҳо тартиби муайяни гирдоварди шэър ва саҳифабандӣ надорад. Вале ин баёзро маҷмӯаи шеърҳои парокханди Зебуннисо номем, хато намекунем. Чунки аксари шеърҳои дар ин китобча гирдоварда аз мероси ӯст. Дар охири китоб матни санги оромгоҳи шоҳра ба забонҳои арабӣ ва форсӣ оварда шудааст.

Дар ин баёз мисраъи савзуми шеъри дар Боғи Шолмор гуфтаи Зебуннисо ба таври зайл омадааст.

«Дардо, чӣ дорад буд, ки чун ман тамоми шаб».

Ғайрат аз ин шеъре, ки Зебуннисо дар Боғи Нурэфзо гуфтаву сазовори инъоми падараш гашта буд, дар баёзи номбурда аз номи Нурҷаҳонбегим омадааст.

Дар ин баёз як иштибоҳ содир шудааст, ки дар китобҳои дигар низ такрор мешавад. Нурҷаҳонбегим гоҳ савҷаи Ҷаҳонгир ва гоҳ савҷаи Шоҳҷаҳон номида шудааст. Ҳол он ки ӯ зани Ҷаҳонгир буд. Ин иштибоҳ дар асари Ҳақимхон «Мунтахаб ул-таърих» ҳам такрор шудааст ва онро мо низ дар китоби номбурдаи худ («Дур-

донаҳои мэдзнияти тҷикон») аз забони Ҳакимхон кӯ-
чонидаем.

Дар бэзи нэмбурда баъзе шеърҳо вобаста ба як
мавзӯ, масалан, мавзӯи озор нэдодани дили одам,
гирд омӯдаанд. Мавзӯҳои интиҳобкардаи мурраттиби
баёз аз нэмунаҳои зерин маълум мегардад:

Аз Ҷаҳонгиршоҳ:

Аз ман матоб рух, ки манам бо ту як замон,
Надидани ту лаҳза ба сад хун баробар аст!

Аз Нурҷаҳонбегим:

Чун тобам аз ту рух, ки туй қиблаи мурод,
Рӯ тофтаи зи қибла ба сад хун баробар аст.

Аз Зебуннисо:

Озори дил маҳоҳ, ки дил хонаи худост,
Як дил шикастани ту ба сад хун баробар аст.

Шеъри Бобур:

Афтодам ғариб ба кӯят, маро мекӯш,
Як куштани ғариб ба сад хун баробар аст.

Аз Зебуннисо:

Сари мо — синан мо, нохуни мо тешан мо,
На чу Фарҳод бувад кӯҳкани пешан мо.

Савол:

Парда бардор, ки соҳибназарон мунтазираанд,
Хайф бошад, ки туро хоҳаму нодида равам,

Ҷавоби Зебуннисо:

Агар ман парда бардорам, шавад бар осмон ғавго,
Ки, ёраб, ин ҷӣ тӯфон шуд, ки маҳ шуд бар замин пайдо!

Саволи Ҷаҳонгир:

Бурдӣ дилам, аз ту ҳамон металабам,
Ва-аз гумшудаи хеш нишон металабам,

ба қимати як лак (сад ҳазор) рупа (ба духтараш) инҷот намуд».

Дар «Тазкират ул-хавотин» ин нақдро ба Зебуннисо низ нисбат дода, ҳикояи зеринро ба мукотибаи шоира бо Носиралӣ овардааст:

Нақлест, ки рузе бегим ин мисраъ назди Носиралии Сарҳиндӣ фиристод:

Аз ҳам намешавад зи ҳаловат чудо лабам

Вэй (Носиралӣ) ба таври мизоҳ зери он навишт:

Гуё расид бар лаби Зебуннисо лабам,

Бегим аз ин ҷавоб сӯхту чеҳра барзафрӯхт ва ин бэйтро дар ҷавоб навишт:

Носиралӣ ба номи Лай бурдаи ланох,

Варна ба Зулфикори Лай сар бурдаме!

Дар фонди китобхонаи марказии шаҳри Ҳайдаробод китоби қаламие бо номи «Баёз» (№ 1709) нигоҳ дошта мешавад, ки мисли блокнот кушода мешавад ва чун аксари баёзҳо тартиби муайяни гирдоварди шеър ва саҳифабандӣ надорд. Вале ин баёзро маҷмӯаи шеърҳои парокандаи Зебуннисо номем, хато намекунем. Чунки аксари шеърҳои дар ин китобча гирдоварда аз мероси ӯст. Дар охири китоб матни санги оромгоҳи шоира ба забонҳои арабӣ ва форсӣ оварда шудааст.

Дар ин баёз мисраъи савзуми шеъри дар Боғи Шолмор гуфтаи Зебуннисо ба таври зайл омадааст.

«Дардо, чӣ дорад буд, ки чун ман тамоми шаб».

Ғайрат аз ин шеъре, ки Зебуннисо дар Боғи Нурғазо гуфтаву сазовори инъомӣ падараш гашта буд, дар баёзи номбурда аз номи Нурҷаҳонбегим омадааст.

Дар ин баёз як иштибоҳ содир шудааст, ки дар китобҳои дигар низ такрор мешавад. Нурҷаҳонбегим гоҳ савҷаи Ҷаҳонгир аз гоҳ савҷаи Шоҳҷаҳон номида шудааст. Ҳол он ки ӯ зани Ҷаҳонгир буд. Ин иштибоҳ дар асари Ҳакимхон «Мунтахаб ул-тасрих» ҳам такрор шудааст ва онро мо низ дар китоби номбурдаи худ («Дур-

донаҳон мэданияти тӯҷикон») аз забони Ҳақимхон кӯ-
чонидаем.

Дар бозеи нәмбурда баъзе шеърҳо вобаста ба як
мавзӯ, масалан, мавзӯи озор наодани дили одем,
гирд овардан. Мавзӯи интиҳобгардаи мурраттиби
баъз аз нзмунҳои зерин маълум мегардад:

Аз Ҷаҳонгиршоҳ:

Аз ман матоб рух, ки манам бо ту як замон,
Надидани ту даҳа ба сад хун баробар аст!

Аз Нурҷаҳонбегим:

Чун тобам аз ту рух, ки туй қиблаи мурод,
Рӯ тофтаи зи қибла ба сад хун баробар аст.

Аз Зебуннисо:

Озори дил маҳоҳ, ки дил хонаи худост,
Як дил шикастани ту ба сад хун баробар аст.

Шеъри Бобур:

Афтадам гариб ба кӯнҷ, маро макуш,
Як куштани гариб ба сад хун баробар аст.

Аз Зебуннисо:

Сари мо — синани мо, нохуни мо тешани мо,
На чу Фарҳод бувад кӯхкани пешани мо.

Савол:

Парда бардор, ки соҳибназарон мунтазираид,
Хайф бошад, ки туро хоҳаму ноидида равам,

Ҷавоби Зебуннисо:

Агар ман парда бардорам, шавад бар осмон гавго,
Ки, ёраб, ин ҷӣ тӯфон шул, ки маҳ шул бар замин пайдо!

Саволи Ҷаҳонгир:

Бурдаи дилам, аз ту ҳамон металабам,
Ва-аз гуншудан хеш нишон металабам,

Сар аз сари мисраъ ар ту гирӣ ҳарфе,
Ҳар чиз, ки пайдо шавад, он металабам.

Ҷавоби Нурҷаҳонбегим:

PDF Compressor Free Version

Шоҳо, ба худо, аз ту бақо металабам,
Рози дили худро ба сафо металабам,
Сар аз сари мисраъ аз ту гирӣ ҳарфе,
Бингар, ки чи чиз асту чихо металабам!

Аз Зебуннисо:

На ҳар зан, зан асту на ҳар мард, мард,
Худо панҷ ангушт яксон накард,
Каф оварда ба лаб чун уштури маст,
Зимоми ихтиёраш рафта аз даст.

Гул гаштаму матбӯи машомат нашудам,
Мул гаштаму ҳамнишини чомат нашудам.
Умре бе пар парида кардам парвоз
Аз бахти забун шикори домат нашудам.

Саҳар рафтам ба гулзору ҳикоят бо сабо гуфтам,
Ғалат кардам, ки бо бегона ҳарфи ошно гуфтам.

Эй андалеби шайдо, дам дар гулӯ фуру банд,
Нозукмизоч шоҳон табъи сухан надоранд.

Аз Ҳавос:

Зулфи хамгашта ба гӯши ту сухан мегӯяд,

Аз Зебуннисо:

Мӯ ба мӯ ҳоли парешонии ман мегӯяд.

Нақлу ривояту байтбаракҳои мазкур бо сарчашмаҳои зикрғфташон қолиби диққат мебошанд. Ин сарчашмаҳо девонҳои худӣ Зебуннисо ва китобҳои қаламие мебошанд, ки дар асрҳои гузашта дар вазъи шоира — Ҳиндустон китобат шудаанд. «Тазкират ул-хавотин» бошад, дар шаҳри Бомбай нашр шудааст. Аз тарафи дигар, фарқияти онҳо аз маълумоти дар асари Ҳакимхон «Мунтахаб ут-таворих» зикрғфта ҳам дар ҳамин аст.

Муаллифони нақлу ривоятҳо номи шахсони таърихӣ (масалан, Оқилхон, Носиралӣ), ҳамзамони Зебунниго ва нуқтаҳои ҷуғрофӣ (Боғи Шолмор, Боғи Нурафзо ва ғайра)ро қамбар карда, эпизодҳои элоҳиди ҳаёти шоирро ба ҳақиқат наздик кардаанд. Ин назъ тасвирҳо водор менамоянд, ки тадқиқотчиён ҳангоми омӯхтани ҳаёт ва эҷодиёти шоира ба чунин нақлу ривоятҳо диққату аҳамияти даркорӣ бидиҳанд ва маълумоти таъхазҳои мухталифаро дар муқоисаву элоқамандӣ ҷамъбасту хулосабарорӣ намоянд.

СЕМИНАРИ БЕДИЛ ЗА ДЕВОНИ ТУҒРАЛ

Чуноне, ки маълум аст, Мирзо Абдулқодир Бедил (1644—1721) дар Осиёи Миёна ва Афғонистон шӯҳрати бузург дорад. Доир ба аҳвол ва таҳлили осори Бедил дар Тоҷикистон ва Ўзбекистон асарҳо ба таъб расидаанд. Дар ин кор махсусан роли устод Садриддин Айнӣ бузург аст. Осори безаволи Бедил дар китобхонаҳои сәбиқ Иттифоқи Советӣ ва дар дастӣ шахсони элоҳида ба шакли ҷола ва қаламӣ зиёд паҳн шуда рафтааст.

Дар Афғонистон низ мероси Бедил кам нест. Бе сәбб нест, ки элимони ин мамлакат осори ҷорҷилдаи Бедилро аз ҷол бароварда, доир ба мероси ин шоир, файласуф, насрнавис ва мутафаккир як ҷанд корҳои тадқиқотиро ба анҷом расонидаанд.

Моҳи мартӣ соли 1985 дар Кобул семинари адабие баргузор гардид, ки он ба бузургдашти сесаду чихилумин соли таваллуди шоири андешаманду маънипардозӣ бузург, збулмаъонӣ Мирзо Абдулқодир Бедил бахшида шуда буд. Ифтитоҳи семинар бо баёнҳои президенти Академияи фанҳои Афғонистон, эззирӣ ақвом ва қабоил, шоири маъруф Сулаймон Лоҳӣ оғоз ёфт. Баъд намояндагони якҷанд вазоратҳо, муассисаҳои илмӣ ва мадэний бо суҳанони табрикий баромад намуданд. Аз номи элимони Советӣ муаллифи ин сатрҳо иштирокчиёни семинарро табрик намуда, қайд кард, ки дар он вақте, ки эҷодиёти Бедил дар Эрон ва ҳатто дар Ҳиндустон фаромӯш шудааст, дар Афғонистон баргузор гардидаи чунин ҷаласи илмӣ бзрои омӯхтани мероси ин бузургвор дорои аҳмияти қалон аст.

Дар кори семинар ду нафар олими ҳиндӣ (Ансорӣ, аз университети Деҳлӣ ва Азҳар, аз университети ба номи Чавохируллол Нехру) иштирок доштанд. Доктор Ансорӣ яке аз Бедилшиносони Ҳиндустон буда, китоберо бо номи «Баҳсе дар аҳвол ва осори Бедил» навиштааст. Тарҷимаи он дар баъзе баъзе дарӣ, ба иштирокчиёни семинари Бедил пешкаш гардид.

Дар ин семинари дурӯза, ки дар бинои пуҳантуни (университети) Кобул Баргузор гардида буд, олимони Афғонистон, Ҳиндустон ва Иттифоқи Советӣ бо чунин мазъӯзаҳо баромад карданд: «Бархе (баъзе) таъбирот ва муталаҳот (истилоҳҳо) дар ғазалиёти Бедил», «Бархе аз андешаҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ дар осори Бедил», «Муқоисаи эҷодиёти Бедил бо дигар шоирон ва ҳоказо. Мазъӯи баромади тадқиқотчи қавони тоҷик Бойбек Раҳимӣ «Добочаи куллиёт ё муқаддимаи давони Бедил» ном дошт.

Баъди шунавидани 2—3 баромад, аз рӯи рӯзномаи қабул шуда, дикторҳои телевизиони Кобул бо оҳанги эҷодӣ форачи шеърҳои Бедилро қироат мекарданд. Дар бинои архиви миллии Афғонистон, дар ҳоле ки 10 ҳазор китобҳои қаламӣ гиря озарда шудааст, намоиши китобҳо аз мероси Бедил ташкил шуда буд. Як нусха китоби қаламӣ дар ин намоишгоҳ, гузошта шуда, девони дар замони Бедил китобат шудаи ӯ буд.

Семинар бо шеърҳои хатм шуд, ки дар он шоирони муосирӣ Афғонистон шеърҳои ба Бедил бахшидаи худро қироат намуданд. Кори семинар дар саҳифаи матбуот — газета ва журналҳо, бо воситаи радио ва телевизион васеъ пропанда мешуд.

Мазъӯи баромади муаллифи ин сатрҳо «Омӯхтаи эҷодиёти Бедил дар Тоҷикистони Шӯравӣ» ном дошт. Аз баски пеш аз сафар ба Афғонистон аз кори баргузор гардидаи семинари Бедил аз иштироки худ дар он огоҳ нашуда будам, мебоист дар мазъӯи мазкур дар Кобул тайёрий бинам. Матни мухтасари мазъӯзаи мо дар газетаи «Помир» нашр шуд, ки он чунин масъалаҳоро дар бар ҳардаст (интиҳобан):

Эҷодиёти Бедил аз нимаҳои қарни ҳаҷдаҳ дар Мовароуннаҳр паҳн шуда пайраву муқаллидони зиёде ба миён овардааст. Шеърҳои Бедил дар рӯи сэнгҳо сабт шудааст. Масалан, дар рӯи сэнги Кӯҳистони дурдасти

Тоҷикистон, дар ҳамон ҷое ки Бобур Мирзо ба сангии соҳили чашма хатти маъруфи худро кандааст, хатти дигарро мо пайдо карда будем, ки иборат аз ду байти Бедил мебошад. Кӯҳистониён дар пайраҳаҳои душворгузар, **PDF Compressor Free Version** байти маъруфи Бедилро борҳо кандаанд:

Як кадам роҳ аст, Бедил, аз ту то домони хок,
Бар сари мижгон чу ашк истодаӣ, ҳушёр бош!

Дар Тоҷикистон асарҳои илмии роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти Бедил зиёд ба таърифи расидааст. Баробари он мероси Бедил низ аз ҷол баромадааст. Дар Душанбе рубоӣҳои Бедил ва интиҳоб аз девони ӯ ба ҳамин наздикӣ ҷол шуд. Ҳоло матни интиқодии девони Бедил бар асосии беҳтарин нусхаи осори шоир дар Иттиҳоди Шуравӣ барои ҷол омода шудааст.

Мунтахаботи осори манзум ва мансури Бедил иборат аз маҳорат ҷилд ҷол шудааст. Гурӯҳе аз ҷавонони Тоҷикистон ба тадқиқи осори Бедил машғул мебошанд. Дар шаҳрҳои мухталифи Тоҷикистон, дар ҷодаҳои ба номи Бедил мардум қадам мезананд. Атфол дар мактабҳои ба номи Бедил таҳсил мекунад. Дар мактабҳо эҷодиёти Бедилро омӯхта, ба чунин соҳаҳои он аҳамият медиҳанд: Дар «Ирфон»-и Бедил ғайр аз фикрҳои тасаввуфӣ ақидаҳои иҷтимоӣ-фалсафӣ ва материалистии Бедил ифода шудаанд. ӯ ӯбу оташ ва боду хокро моддаи аслии мавҷудоти олам медонад ва инсонро шакли олии ҳамаи ин мавҷудот мешуморад. Шоир бар зидди бекорӣ ва муфтхӯрӣ баромада касбу ҳунарро тарғиб мекунад. ӯ таъкид кардааст, ки бекорӣ сарчашмаи бадахлоқӣ ва бадбахтӣ аст.

Бедил кори деҳқониро аз шарифтарин касбҳо шумурда, манбаи зиндагӣ, асоси осоиши деҳ ва рӯзгори инсон медонад. Бедил инсонро олитарин шакли мавҷудоти зинда мешуморад. Аммо лутф ва эҳтироми Бедил ба ҳамагуна инсон яқсон нест. ӯ инсонро меписандад ва ситоиш мекунад, ки вай ба ҷомае нафърасон ва дорои хислатҳои некӯ бошад.

Дар Тоҷикистон мардум ба достони Бедил бо номи «Комде ва Мадан» эҳтироми махсусе доранд. Аз рӯи достон филме таҳия шуда, намоишномае низ аз он дар

театри опера ва балети ба номи С. Айнӣ ба намоиш гу-
зошта шудааст. Иллати таваҷҷӯҳ ва истиқболи зиёди
мардуми Тоҷикистон аз достони «Комде ва Мадан» дар
он аст, ки Бедил дар ин асари худ адолатро муқобили
зулму истибод қарор дода, нопойдорӣ ва мағлубияти
зулмро

PDF Compressor Free Version

Дар хотимаи баромади худ мо зарур донистем, ки
роҷеъ ба пайравони адиб аз мутафаккири бузург — Бе-
дил дар Осиеи Миёна — Ҷавҳарии Уротеплагӣ, Тошхӯ-
ҷаи Асирий на Нақибхони Туғрал, чанд суҳан гуфта гуза-
рем. Дар архиви миллии Афғонистон як нусха девони
Туғрал маҳфуз будааст. Туғрал, ки худро мухлису пай-
рзави Бедил эълон кардааст, бзори мақсади мо айни муд-
даз буд. Ҳангоми тайёри дидан ба маърӯзаи худ, суҳа-
рони зерини шодровон Н. Маъсумӣ ба хотир омада бу-
данд: «Туғрал аз шоғирдони баркамоли «мактаби адабии
бедилӣ» аст, ки аз камоли ихлосмандӣ ва эътиқоди ба-
ланд таъби худро дар асорати тақлиди Бедил андохта,
дар эҷодияти мазридои иноли ихтиёрро ба таъсири ин
равияи услубӣ сулурда буд». (Туғрал ва муҳити адабии
ӯ. Туғрал. «Мунтахабати ашъор», Душанбе, 1964, с. 50-
51.).

Девони Туғрал зери рақами 1/25 дар архиви миллии
Афғонистон маҳфуз буд. Китобдор ба ман гуфт, ки ин
нусхаи чопист. Аммо ӯ иштибоҳ карда буд. Зери ин
рақам бо номи «Девони Туғрали Аҳрорӣ» нусхаи қаламӣ
девори шоир ба дастӣ ман расид. Хурсандӣ ҳадду қатор
надошт. Чунки нусхаи қаламӣ девони Туғрал дар Кобул
пайдо шуда буд!

Девонро варақ зада шеърҳои ба маззӯи маърӯзаи
ман мувофиқро интихоб намудам. Ба худ қарор додам,
ки дар охири баромадҳои шеърӣ ба Бедил Бахшидаи Туғ-
ралро, ки бо чунин байт оғоз ёфта аст, ҳанда мадиҳам:

Баланд аст аз фалок маъвои Бедил,

Набошад ҳеч касро чои Бедил

Баъди рӯйнизиш шудани ин шеър девонро варақ зада,
омӯхтаи шудам. Ҳайҳот, ҳар як варақи гардонидега ман
шодии силро аз миён мебард. Оқибат ошкор гашт, ки
ин нусхаи девони шоир аз рӯи ҷомеа соли 1916 рӯйна-
вис шудааст. Ин нусха сайри таърихӣ дошта, дорони аҳа-
мияти махсус аст. Котиб Бекму қос ҳар як сәҳифаи де-

вони чопаи Туғралро аз аввал то ба охир рўйнавис кардааст. Нусхаи қалами андозаи 18x31 см., дошта иборат аз 179 саҳифа мебошад.

Шахси рўйнавискунанда чунин маълумотеро барои хонандагон дар саҳифаи охир илова намудааст: «Итмом пазируфт девони Туғрали Аҳрорӣ аз яди (дасти) заъифи наҳиф, аҳқар ал-ибод Мулло Саид Маъсум, муллақаб ба Маҳдум котиб, дар ҷувори ҳазрати шоҳи вилоятмаоб — Шоҳимардон... явми панҷшанбе 20 асад, соли 1326, 20 рамазони соли 1366».

Дар саҳифаи 163-ми ҳамин девон сафири Афғонистон дар Арабистони Суудӣ соли 1347 ҳисрӣ (1968) чунин маълумотро дар ҳошия навиштааст: «Ин китобро дарवेशи раҳнишин, савмаи гузида Ҷурми Бадахшӣ Мулло Саид Маъсум бини Шоҳ Саид Муҳаммад бини Саидшоҳ, ки худ ин китобро рўйнавис намудааст, ҳаштдупанҷ сол умр дорад, ба ман дар Тоиф марҳамат намуд. Акнун (котиб) чашмаш аз биной ва пой аз рафтор бозмонда, солҳо дар Самарқанд ва ҳарамайнӣ шарафайн ба сар бурда».

Аз ин ду иловаи мазкур равшан аст, ки котиб Мулло Саид Маъсум девони Туғралро 20 моҳи рамазони соли 1366 ҳиҷрӣ (8 август соли 1947) рўйнавис намуда, 20 сол онро истифода намуда, баъди аз ҷазм монданиш ба сафири Афғонистон тўҳфа кардааст. Бо ин васила девони Туғрал аз Арабистони Суудӣ ба Қобул баргашта ҳоло «соҳиби» музеи миллии Афғонистон гаштааст.

Девони Туғрал аз рӯи нусхаи чопа рўйнавис шуда бошад ҳам, ҳангоми ин кори меҳнатталаб котиб ба баъзе иштибоҳҳо роҳ дода, онро аз нав ислоҳ кардааст (саҳ. 101—107 ва 147).

Саволе ба миён меояд, ки китоби аз нусхаи чопа рўйнависшуда оё дорои аҳамияти илмист? Бале, аҳамият дорад. Аввало ин, ки котиб Мулло Саид Маъсум сокини Самарқанд буда, баъди фирори ватан намудан ба паҳн намудани шеърҳои шоири дўстдоштеш хизмат кардааст. Дигар ҳамин, ки нусхаи чопаро қаламӣ гардонидан дар таърихи китобат тақрибан дучор намешавад. Шояд ин намунаи аввалин бошад. Сабабгори ин наъв кори бошараф шўҳрати шеърҳои шоири ширинкаломи Нақибхон Туғрал мебошад, ки берун аз ватани худ мухлисони зиёде дорад.

РИСОЛАҲОИ МУСИҚӢ ВА ШӢҲРАТИ «ШАШМАҚОМ»

Маълум, ки дар қарнҳои гузашта ҳунармандони маъруфи мусиқии классикӣ зиёд буданд. Аммо аксарияти онҳо беному нишон монда, дар тазкираҳо ва сарчашмаҳои таърихӣ номашон зикр наёфтааст. Бинобар он итилооти ҳар як аз ин китобҳо дар бораи созандагон, навозандагон ва ҳозифони гумном мебоянд диққати мутахассисони соҳаи таърихи санъатро ба худ ҷалб намуда, эҷодиёти онҳо маркази кори тадқиқоти олимон қарор гирад. Масалан, маълумотҳои сарчашмаи адабӣ-таърихии қарни XVI—асари Шарифиддин Ҳусайн бо номи «Ҷодадул-ошиқин» дар ин бора ҷолиб аст. Муаллифи китоб чандин сарояндагон, ҳофизон ва навозандагонро ном бурдааст: ҳофизи хушхон Неъмат, Султонмуҳаммади ной, ҳофиз Ҳоҷӣ ва ҳофиз Меросӣ дар дарбори хони Бухоро Ubайдulloхон (1533—1539), ҳофизони хушилхон, созандаҳо ва хонандаҳо дар ҳузури Фӯлод Султон дар Самарқанд, монанди Қосими Рӯҳдам, ҳофиз Шағол, Илёси ной ва дигарҳо, ки бо ибораи муаллиф, ҳар як нодири асру замони худ буданд.

Як зумра навозандагону ҳофизон дар музофоти Ӯротепла низ гузаштаанд. Яке аз онҳо Мирзоалии ҷангӣ ном дошта, аз рӯи маълумоти асари маъруфи «Тӯҳфа уссур» ӯ олим, навозанда ва хонандаи хушовоз буд. Устои ин ҳофиз Шодии Танбӯртарош ном дошт. Барои санъати беҳамтояш подшоҳон ба Мирзоалии Ҷангӣ чихил духтар инъом фармуданд.

Дар асри XVШ — аввали XIX дар Ӯротепла Ниёз ҳофиз ҳунарнамоӣ мекард. Қодирқул ном ҳофизи ӯротеплагӣ дар Хӯқанд ҳаёт ба сар бурда, ба ҳофизи номии халқии тоҷик Содирхон Ҳофиз дӯстӣ дошт ва ин бузургвор ба санъати баланди Қодирқул баҳои сазовор додаанд.

Дар Самарқанд, ба қавли тадқиқотчиёни Ёзбекистон, ҳофиз Бобои қонунии ӯротеплагӣ зиндагӣ ва эҷод кардааст. Ин қабил навозандагону хонандагон дар ҷойҳои дигар кам набуданд.

Ҳофизон ва навозандагони номбурда аз асарҳои гузаштагон ва ҳамзамонони худ истифода намуда, санъати волои худро такмил ва мероси ниёгонро ғанӣ мегардониданд. Мутаассифона аксари чунин асарҳои мусиқӣ аз назари тадқиқотчиён пинҳон монда, дар китобхонаҳои ҷаҳон паҳну парешон ва бесоҳиб маҳфузанд.

Мақсади мо чалб намудани диққати мусиқашиносон ба фонди китобҳои қаламии Ҳиндустон, Афғонистон ва дигар давлатҳои ҳақон мебошад. Дар рисолаҳои мусиқӣ таърихи пайдо шудани баъзе мақомҳо ва номи созандагони онҳо зикр ёфтааст, ки ин наваъ маълумотҳо дорон аҳамияти илмист. Мақсади дигари мо шинос намудани хонандагони тоҷик бо шўҳрати мусиқии классикии «Шашмақом» дар дигар мамлакатҳо мебошад.

Бо номи «Рисолаи мусиқӣ» дар архиви Кобул китобе маҳфуз аст, ки бо хатти гуногуни навишта шудааст. Ҳангоми муқовабандӣ баъзе саҳифаҳои он пешу ақиб омадаанд. Муаллифи китоб возеҳ нест, вале аз шарҳу баёни ҳар як оҳанги классикӣ, муқоисаи онҳо бо оҳангҳои ҳиндӣ ва ғайра, маълум мешавад, ки ӯ шахси мусиқадон будааст. Соли китобат низ гузошта нашудааст. Дар варақи охири китоб котиби номаълум як шеъри Ҳофизро рўйнавис намуда, санаи 1297 ҳиҷрӣ (1880)-ро гузоштааст. «Рисолаи мусиқӣ» шояд дар асри XIX китобат шуда бошад.

Дар сарсухани «Рисолаи мусиқӣ» омадааст: «... маҳфӣ намонанд, ки дар исми баъзе аз мақомот ихтилофи бисёр воқе, ки «Кўҷак»-ро «Зерафкан» ва «Раҳовӣ»-ро «Бастанигори тез» мегўянд. Баъзе «Ҳусайни»-ро «Зарқаш» ва «Зангўла»-ро «Ниҳованд» медонанд. Чамъ бар онанд, ки «Ҳиҷозии турк»-ро дохили мақомот донидаанд, ўро «Ҳиҷозии асл» мегўянд, ки туркон хонандагӣ менамоянд. Баъзе «Мўътадил» низ мегўянд, фирқае «Ҳиҷозии асли» онро медонанд.

Муаллифи «Рисола» баъди номи мақомҳо вақт ва муддати сурудани онҳоро таъин намуда, аз ашъори шоирон барои ҳар кадом мақом намунаҳо овардааст. Масалан, аз шўъбаи Ҳиҷоз. Вақти суруд дар соати даҳуми шаб

Ман кистам? Ошуфтадилӣ бетобе,
Хулиҷигари беҳабари беҳобе.
Ошуфтадилам чу мӯи чодун касе,
Хам гашта қдам ба сонн гесун касе.

«Рости Кашмирӣ», шўъбаи «Исфохон». Вақти суруд то чаҳор соат.

Не ҳамин наргис зи чашми майпарастон чом ёфт,
Сарв ҳам аз нахли қаддаш хилъати инъом ёфт.
Пардаҳои чашмҳо аз чуши ҳасрат хушк шуд,
Рухсати наззорааш то дидан бодом ёфт.

Мақоми «Ироқ», муҳлиф аз шўъбаҳои ӯст. Вақти суруд то як поси рӯз.

Ба касди қатли машшоқон чи хуш мағсона меой,
Балогардон шавад майхона, то майхона меой.
Мин аз ту, чоғам аз ту, молам аз ту, хонаам аз ту,
Нишонаи ошло дорӣ, чаро бегона меой?

Ба ғайр аз овардани номи мақомҳо, аниқ қардани вақти сурудани он, муаллифи «Рисолаи мусиқӣ» мақони пайдо шудани мақомҳоро додааст. Масалан, «Девгарӣ— аз овози борон, ки бар замин меафтад, бароварда».

Лаби лаълат шароб медонам,
Руки сурхат гулоб медонам,
Ҳоли ӯ ба саҳифаи рухсор,
Нуқтаи интиҳоб медонам.

«Камонча» — аз овози тўтӣ бароварда.

Дар даҳр чу масруру ҳазин мемонад,
Не сабъи самовоту замин мемонад.

Сандуки худу косаи дарवेशонро,
Ҳоли куну пур кун, ки ҳамин мемонад.

«Сурат» — аз овози қарғас бароварда.

Лаб бар лаби лаъли обдори ту ниҳам,
Сар бар сари зулфи табдори ту ниҳам,
Ғар сар талаби, ба созмонӣ бинишӣ,
То орзуи ту дар қанори ту ниҳам.

Дар ҷои дигари ҳамин «Рисола» муаллиф роҷеъ ба пайдо шудани мақомҳо чунин овардааст:

«Ҳичоз» — аз иълоқа (банди шамшер), «Бӯсалик» — аз модашер, «Ушшоқ» — аз хурӯс, Наво — аз булбул, «Ху-сайнӣ» — аз асп, «Раҳовӣ» — аз калог (зоғи ало, қалзор), «Занғула» — аз занги шутур, «Ғезал» — дар базмгоҳ ва ҳоказо.

Як қисмати ин «Рисола» чунин номида шудааст: «Маҷ-муи ҳақиқату ҳосияти мақомот, ки аз ҷиҳати баъзе имрор (вақтгузаронӣ) нофеъ ва муфид аст:

«Мақоми рост» — ҷиҳати мафлӯҷ (фалаҷшуда, шал) нафъ дорад.

«Ироқ» — ҷиҳати мизоҷи гарми хафакон нофеъ аст.

«Кучак» — нофеъ диҳад дарди сар ва тапидани дилро.

PDF Compressor Free Version

«Мақоми бузург» — даво мекунад рӯдаро, агар сабаби гармӣ бошад, соф мекунад даҳонро.

«Ҳиҷоз» — нафъ медиҳад дарди паҳлӯро, мекушояд фавлбестаро, фоида мекунад дарди гӯшро, барангезонад боҳро.

«Бӯсалик» — фоида мекунад дарди сарро, ба ислоҳ меорад фикрро, фосидро, хуш медорад хотирро.

«Мақоми Ҳусайнӣ» — дафъ мекунад ҳарорати баданро, вақте ки шадид бошад.

«Мақоми Зангӯла» — барои хиноқ (бемории гулӯғир, дифтирия), бастагии дил ва хуни дил ва хуни фосид, ҷило медиҳад хунро.

«Мақоми Раҳовӣ» — фоида мебахшад лақва (каҷии даҳон ва рӯй ба сабаби беморӣ) ва куланҷро (бемории рӯдаҳо).

Дар ин «Рисолаи мусиқӣ» номи якчанд нафар мусиқашиносон — бастакорон зикр ёфтааст. Масалан, Паҳлазон Абӯсаид, Мавлоно Ҳусайнӣ ва дигаронро ном бар намуда, муаллиф хизмати ҳар кадомро дар илми мусиқӣ қайд кардааст. «Бидон ки усулро ҳукамо аз ҳаракати набз фаро гирифтаанд. Усул(ро) дар аёл «Зарб ул-қадим» ном нидоҳадаанд. Баъд аз он чамъе, дар ин фан қудрати тамом доштаанд, панҷ усули дигар ёфтаанд: Фарҳ, Уфар, Дуяк, Туркзарб ва Мухаммас. Муддати мадид таснифи эшон бар ин вақҳ буд, то Хоҷа Сафиаддин Абул-мӯъмин, устод Алӣ Рӯҳпарвар ва Мавлоно Ҳасани Ғурӣ ҳафдаҳ баҳр қарор додаанд: Рӯҳ, Уфар, Дуяк, Чаҳорзарб, Мухаммас, Дурафшон, Даври Шохӣ, Ҳампар, Фохтазарб, Туркзарб, Сақил, Нимсақил, Хафиф, Даври ҳаҷр, Равонӣ, Авсет ва Миёнин. Аммо баъди чанд усули дигар ба мурури айём мазид шуд, ки дохили ҳафдаҳ баҳр нест, мисли Зарб ул-мулук, ки таснифи мутааххирин аст ва Зарб ул-усул, ки нодирул асри устод Султон Мухаммади Мунавварӣ ваъз карда ва чанд пешрав мувофиқи он баста, дар ӯ панҷ қисм аст: Даври қадим, Даври асл, Даври самъ, Даври ҳиндӣ ва Нимдавр».

Дар ин порчаи иқтибос оварда, давраҳои инкишофи маъраҷаҳои классикӣ ва муаллифи ин тағйиротҳо номбар

шудганд. Аз қасони номбаршуда дар «Рисола»-и Наҷмиддини Кавҳабӣ Сафиуддин Абулмуъьмин зикр ёфтааст. Мо боварӣ дорем, ки дар рисолаҳои дигари мусиқӣ-мусиқшиносони мазкур номбар шудаанд ва омӯхтани ҳаёт ва эҷодиёти онҳо барои таърихи тамаддуни халқи тоҷик аҳамият дорад.

Асари дигари мусиқӣ дар архиви номбаршуда бо номи «Чунг» маҳфуз аст. Дар ин асар маълумот дар бораи Боқӣи Ноинӣ ҷолиби диққат аст. Ин ном ва нақлҳо оид ба ӯ дар Афғонистон маъруф гаштааст. Ҳанӯз соли 1972 мо аз музофоти Мазори Шериф нақлеро дар бораи Боқӣи гирд оварда, дар китоби худ «Аз паи таърихи куҳан» (Душанбе, 1975, с. 30) ҷол карда будем.

Боқӣи дар ин китоб бо номи Абдулбоқӣ, писари Шоҳнулки Шибирғонӣ омада, дар асри XVII ҳаёт ба сар бурдааст. Ӯ аз Шибирғон ба шаҳри Банораси Ҳиндустон сафар карда, ҳангоми оббозӣ дар дарёи Ганг фарқ мешавад.

Дар рисолаи мусиқии истифодакардаи мо доир ба тарҷимаи ҳоли Боқӣи Ноинӣ чунин нақл омадааст, ки маълумоти соли 1975 ҷолшударо равшан ва пурра гардониде, барои дар оянда омӯхтани тарҷимаи ҳоли ин мусиқшинос кӯмак хоҳад расонид.

«Боқӣи Ноинӣ дар мусиқӣ моҳир буда, ба Ҳиндустон рафта, ба вазни «Роғ» ва «Занг» таснифҳо сохта ва дар Банорас дар маҳалле, ки машҳур ба Ганг аст, сокин мешавад. Боқӣи ба яке аз духтарони бараҳман ошиқ мешавад ва дар ин боб рубой гуфта:

Шабҳо, ки ба сина доғи ҳирмон сӯзам,
Аз шӯълаи оҳи худ ҷаҳон афрузам.
Бар сӯзани алмос каҷам ристан сҳ,
Бишинамӯ меҳри дӯст бар ҷон дӯзам.

- Гуфтам: рӯят?
- Гуфт: тулӯи рӯз аст.
- Гуфтам: мӯят?
- Гуфт: шаби Наврӯз аст.
- Гуфтам: холат?
- Гуфт: шудӣ девона Доғи дили хуршеди ҷаҳонафрӯз аст.

То рӯзе ҳамзодони духтар ба ӯ гуфтанд, ки агар Бо-

қиё дар ишқи ту содиқ аст, бигӯ ки худро ба дарё андозад.

Духтар гуфт: — Эй Боқиё, агар ошиқи ҷамоли ман шудай аз сари ҷон даргузар ва худро ба дарё андоз.

Боқиё фавран худро ба дарё андохт. Духтар ҳам аз ақиби ӯ худро ба дарё андохт. Ҳарду мурданд, ҷаҳонро бар чашми асҳоб мотами тираву тор сохтанд.

Боқиё, дар ишқбозӣ кам зи ҳиндузан мабош
«К-аз барои мурда сӯзад зида ҷони хешро».
Боқиё, дар мазҳоби мо мӯминӣ ҳинду якест,
Бо мусулмон иллаҳ-иллаҳ гӯю, ҳинду ром-ром.

(Номи Боқиё Ноинӣ дар тавзеҳоти А. Раҷабов ба рисолаи мусиқии Кавкабӣ ҳамчун муаллифи «Замзамаи ваҳдат» зикр ёфтааст).

Дар архиви миллии Афғонистон рисолаҳои дигари мусиқӣ низ маҳфузанд. Яке аз онҳо бо нӯҳ номгӯи китоби гуногунмазмунӣ таъриҳӣ дар як ҷилд муқоабандӣ шуда, чунин ном гирифтааст: «Дар донишҷӯи дувоздамақом ва бистучаҳор шӯъба ва шаш овоз». Ин қисмати китоб бо қасидаи ба амири Бухоро Ҳайдар (1800—1825) бахшидае хатм шудааст. Маълум мешавад, ки рисолаи мусиқӣ ба аввали асри XIX тааллуқ дорад.

Якчанд суҳан ба таъриҳи ивазшавии мақомҳо. Дар оғози «Рисолаи мусиқӣ»-и Н. Кавкабӣ (Душанбе, 1985) доир ба давраи шакл гирифта ҷои худро ба дигар мақомҳо додани «Дувоздамақом» ду фикр ҷой гирифтааст. Аввало, гӯё дар асрҳои XIII—аввали XVIII, баъд аз охири асри XII то охири асри XVII мақомҳо шакл гирифтаанд (саҳ. 19—20). Магар асри XVII ӯ худ аввали XVIII дар ҳақиқат давраи аз байн рафтани «Дувоздамақом» буд? Дар ҷои дигар чунин омадааст: «Аз шарҳу гузориши маъхазҳо чунин бармеояд, ки мусиқии амалӣ дар асрҳои XVI—XVII хеле рангин ва гуногунмавзӯ буда, дар пешрафти он Кавкабӣ ва шогирдони ӯ мавқеи арзанда доштаанд... Дар ин давра (яъне асрҳои XVI—XVII—А. М.) ба камол расидани зумраи зиёди донишмандон, силсилаи рисолаҳо, манзумаҳои мусиқиро ба миён овард, ки ин аз вусъати афкори илми мусиқӣ шаҳодат медиҳад» (с. 30).

Дар дебочаи рисолаи мазкур чунин фикр ҷой гирифтааст: «Маълум аст, ки асрҳои XVI—XVII яке аз давра-

ҳои хеле пурмаҳсулу ғании афкори илмӣ-назарии мусиқии тоҷикон ва мардумони дигари Мовароуннаҳр ва Эрону Афғонистон будааст» (саҳ. 5).

Саволе ба миён меояд, ки асри XVII дар таърихи мусиқии классикӣ яке аз давраҳои «пурмаҳсулу ғаний буда», зумр **PDF Compressor Free Version** зиёде ба камол расида», «як силсила рисолаҳои мусиқӣ» ба миён омадаасту бо кадом сабаб дар охири асри XVII ва ибтидои асри XVIII «Дувоздаҳмақом» ба «Шашмақом» табдил ёфтааст? (саҳ. 20). Афзалияти «Шашмақом» нисбат ба «Дувоздаҳмақом» дар чист, ки мардум онро эътироф намуданд ва «Дувоздаҳмақом» аз байн рафтааст?

Дар «Дебоча» ва «Оғози» рисолаи Кавкабӣ роҷеъ ба сабабҳои ивазшавии мақомҳо чизе гуфта нашудааст. Маълум мешавад, ки масъаларо ҳанӯз ба таври мукаммал наомӯхтаанд. Сабаб он, ки мутахассисони соҳаи мусиқии классикӣ ба асарҳои мусиқӣ аҳамият дода, маъхазҳои таърихи роҷеъ сар кардаанд. Масалан, дар вақфномаи мадрасаи Мири-Араби Бухоро, ки соли 1527 тартиб дода шудааст, якҷанд мақоми мусиқӣ—нақш, сабт, амал, қавл ва тарона номбар шуда, иҷрои онҳо дар мадраса маънӣ шудааст. Дар ин ҳуҷҷат ин иқдом чунин ба қалам омадааст:

«... сокинини он мадраса аз музифоти авқот мисли истемоъи малоҳӣ (асбоби айшу ишрат) ва тағанни (сурудҳои) аз нақш, сабт, амал, қавл ва тарона, муҷтаниб (парҳез) бошанд. Агар бар онҳо иқдом наоянд, ё сабаб шаванд, мутаваллии ин вақф бояд, ки эшонро ҳукми муркибини кабоир (гунаҳгори калон) дода, баъд аз онгаҳ сари несиҳат карда бошад ва мамнӯъ нагашта бошанд, эшонро аз ин мадраса ихроҷ намуда, мубдал ба ғам албадал гардонад»¹.

Ин таъкидкорӣ чунин маънӣ дорад, ки дар асри XVI муборизаи рӯҳониён ба муқобили баъзе мақомҳои тоҷикӣ, классикӣ сар задааст, ки ин масъала низ омӯхта нашудааст. Ин мубориза дар асрҳои дигар идома дошт. Беасос нест, ки нусхаи вақфномаи соли 1527, дар охири

1. Архиви Маркази Давлатии Р. Уаб, Ф. И. — 323, он. 1, делон 10. Фотокопияи вақфномаи ба илтимоси мутаваллифи ин сатрҳо, доктори илмӣ таърих Р. Г. Муҳминова ва номзади илмӣ таърих Г. Цуряева равон кардаанд, ки мо иншаддорин худро ба онҳо изҳор менамоем.

асри XVIII аз тарафи амир Шоҳмурод (1785—1800) ва нусхаи дигари он дар аввали асри XIX бо мӯҳри амир Ҳайдер (1800—1825) тасдиқ шуда, қува гирифтааст.

Ин наъв муносибати манфӣ ба мусиқии классикӣ дар мамлакатҳои Ҳиндустон низ ҷой дошт. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон дар асрҳои XVI—XVII пешрафти зиёд намудааст. Вале дар замони ҳукмронии Аврангзеб (1658—1707) қор ранги дигар мегирад. Подшоҳ хонандагон ва навозандагонро аз дарбор ихроҷ кард. Ин безътиной ва бепарвой нисбат ба мусиқии классикӣ яке аз сабабҳои таназзули санъати мусиқии классикӣ дар Ҳинд гаштааст. Ин қори подшоҳ ба аҳли илму адаб ва санъати замони ӯ маъқул нашуда, онҳо бо таври худ ба ин беандешагӣ зътироз баён мекунанд. Аз рӯи навишти Риёзаҳмади Шеразонӣ (Ғании Кашмирӣ, Дехлӣ, 1349, сах. 75), «хонандагон ва навозандагон рӯзе тобути илоҳаи (?) мусиқиро дуруст карда аз ҷилави қасри подшоҳ бо гиряву зорӣ гузашта, онро мушоғоят карданд. Чун Аврангзеб аз ин мавзӯ иттилоъ пайдо кард, гуфт: «Тобутро хуб ва боэҳтиёт дафн кунанд, то ҳаргиз натавонад аз он ҷо бигрезад». Вале мисли соири ҳунарҳои зебоу фунун, ин ҳунари низ дар натиҷаи бемеҳрии подшоҳон қомилан аз байн рафтааст. Балки устодони феъл ин ҳунарро эҷода ниғаҳ доштаанд.

Чуноне ки мебинем, пешрафти мусиқии классикӣ дар асрҳои XVI—XVII ва бемеҳрии подшоҳ ба ин ҳунар дар нимаи дуввуми асри XVII, дар Мовароуннаҳру Ҳиндустон дар як вақт бо ивазшавии «дувоздаҳмақом» ба «Шашмақом» иттифоқ афтадааст. Ин аз як тараф наздикии санъати мусиқии халқҳои Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва таъсири онро ба ҳамдигар нишон диҳад, аз тарафи дигар ин наъв муносибат ба санъати мусиқӣ шояд ибтидои тақомул ёфтани мақомҳои классикӣ, ивазшавии номи онҳо дар як мулк ва давом доштани номи пешина дар мулкҳои вилоятҳои дигар сурат гирифта бошад. Беғос нест, ки дар асри XVIII ва ҳатто дар асри XIX ба рӯйнавис намуда, паҳн кардани рисолаҳои мусиқии «Дувоздаҳмақом» мутахассисон машғул шудаанд. Яъне ин рисолаҳо хонандаву навозандаи худро доштаанд.

Бе меҳрие, ки нисбат ба мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон рӯй додааст, эҳтимол дар Мовароуннаҳр низ байни

ҳои хеле пурмаҳсулу ғани афкори илмӣ-назарии мусиқии тоҷикон ва мардумони дигари Мовароуннаҳр ва Эрону Афғонистон будааст» (саҳ. 5).

Саволе ба миён меояд, ки асри XVII дар таърихи мусиқии классикӣ яке аз давраҳои «пурмаҳсулу ғани буда», зумраи «донишмандони зиёде ба камол расида», «як силсила рисолаҳои мусиқӣ» ба миён омадаасту бо қадом сабаб дар охири асри XVII ва ибтидои асри XVIII «Дувоздаҳмақом» ба «Шашмақом» таъдил ёфтааст? (саҳ. 20). Афзалияти «Шашмақом» нисбат ба «Дувоздаҳмақом» дар чист, ки мардум онро эътироф намуданд ва «Дувоздаҳмақом» аз байн рафтааст?

Дар «Дебоча» ва «Оғози» рисолаи Кавкабӣ роҷеъ ба сабабҳои ивазшавии мақомҳо чизе гуфта нашудааст. Маълум мешавад, ки масъаларо ҳанӯз ба таври мукаммал наҳмӯхтаанд. Сабаб он, ки мутахассисони соҳаи мусиқии классикӣ ба асарҳои мусиқӣ аҳамият дода, маъхазҳои таърихиро паси сар кардаанд. Масалан, дар вақфномаи мадрасаи Мири-Араби Бухоро, ки соли 1527 тартиб дода шудааст, якҷанд мақомҳои мусиқӣ—нақш, сабт, амал, қавл ва тарона номбар шуда, иҷрои онҳо дар мадраса манъ шудааст. Дар ин ҳуҷҷат ин иқдом чунин ба қалам омадааст:

«.. Соқинини он мадраса аз музифоти авҷот мисли истеомъи малоҳӣ (асбоби айшу ишрат) ва тағанни (сурудҳои) аз нақш, савт, амал, қавл ва тарона, муҷтаниб (парҳез) бошанд. Агар бар онҳо иқдом намоянд, ё сабаб шаванд, мутаваллиини ин вақф бояд, ки эшонро ҳукми муркибини кабоир (гунаҳгори калон) дода, баъд аз онгаҳ сари насихат карда бошад ва мамнӯъ нагашта бошанд, эшонро аз ин мадраса ихроҷ намуда, мубдал ба ғам албадал гардонад»¹.

Ин таъкидкорӣ чунин маънӣ дорад, ки дар асри XVI муборизаи рӯҳониён ба муқобили баъзе мақомҳои тоҷикӣ, классикӣ сар задааст, ки ин масъала низ омӯхта нашудааст. Ин мубориза дар асрҳои дигар идома дошт. Беасос нест, ки нусхаи вақфномаи соли 1527, дар охири

¹ Архиви Маркази Давлатии Р. Ғаб., Ф. И. — 323, оп. 1, делсо 13. Фотокӯпияи вақфномаро бо илтимоси муаллифи ин сатрҳо, доктори илмӣ таърих Р. Ғ. Муқимнова ва ҳамзари илмӣ таърих Г. Чӯраева равон кардаанд, ки мо миннатдорӣ худро ба онҳо ифшо менамоем.

асри XVIII аз тарафи амир Шоҳмурод (1785—1800) ва нухси дигари он дар аввали асри XIX бо мӯҳри амир Ҳайдар (1800—1825) тасдиқ шуда, қувва гирифтааст.

Ин навъ муносибати манфӣ ба мусиқии классикӣ дар мамлақати ҳамсоя — Ҳиндустон низ ҷой дошт. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон дар асрҳои XVI—XVII пешрафти зиёд намудааст. Вале дар замони ҳукмиронии Аврангзеб (1658—1707) қор ранги дигар мегирад. Подшоҳ хонандагон ва навозандагонро аз дарбор ихроҷ кард. Ин безътиной ва бепарвой нисбат ба мусиқии классикӣ яке аз сабабҳои таназзули санъати мусиқии классикӣ дар Ҳинд гаштааст. Ин қори подшоҳ ба аҳли илму адаб ва санъати замони ӯ маъқул нашуда, онҳо бо таври худ ба ин беандешагӣ эътироз баён мекунанд. Аз рӯи навишти Риёзаҳмади Шервонӣ (Ғании Кашмирӣ, Дехлӣ, 1349, сах. 75), «хонандагон ва навозандагон рӯзе тобути илоҳаи (?) мусиқиро дуруст карда аз ҷилави қасри подшоҳ бо гирязу зорӣ гузашта, онро мушоғоят карданд. Чун Аврангзеб аз ин мавзӯ иттилоъ пайдо кард, гуфт: «Тобутро хуб ва боэҳтиёт дафн кунанд, то ҳаргиз натавонад аз он ҷо бигрезад». Вале мисли соири ҳунарҳои зебоу фунун, ин ҳунари низ дар натиҷаи бемеҳрии подшоҳон қомилан аз байн нарасидааст. Балки устодони ғазини ҳунарро зинда нигоҳ доштаанд.

Чуноне ки мебинем, пешрафти мусиқии классикӣ дар асрҳои XVI—XVII ва бемеҳрии подшоҳ ба ин ҳунар дар нимаи дувуми асри XVII, дар Мовароуннаҳру Ҳиндустон дар як вақт бо ивазшавии «дувоздахмақом» ба «Шашмақом» иттифоқ афтадааст. Ин аз як тараф наздикии санъати мусиқии халқҳои Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва таъсири онро ба ҳамдигар нишон диҳад, аз тарафи дигар ин навъ муносибат ба санъати мусиқӣ шояд ибтидои тақомул ёфтани мақомҳои классикӣ, ивазшавии номи онҳо дар як мулк ва давом доштани номи пешина дар мулкҳои вилоятҳои дигар сурат гирифта бошад. Беғос нест, ки дар асри XVIII ва ҳатто дар асри XIX ба рӯйнавис намуда, паҳн кардани рисолаҳои мусиқии «Дувоздахмақом» мутахассисон машғул шудаанд. Яъне ин рисолаҳо хонандаву навозандаи худро доштаанд.

Бемеҳрие, ки нисбат ба мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон рӯй додааст, эҳтимол дар Мовароуннаҳр низ байни

ҳои хеле пурмаҳсулу ғании афкори илмӣ-назарию му-
сиқии тоҷикон ва мардумони дигари Мовароуннаҳр ва
Эрону Афғонистон будааст» (саҳ. 5).

Саволе ба миён меояд, ки асри XVII дар таърихи му-
сиқии классикӣ яке аз давраҳои «пурмаҳсулу ғанӣ буда»,
зумрандӣ ва ширинӣ ба зиёде ба камол расида», «як
силсила рисолаҳои мусиқӣ» ба миён омадаасту бо кадом
сабаб дар охири асри XVII ва ибтидои асри XVIII «Ду-
воздаҳмақом» ба «Шашмақом» табдил ёфтааст? (саҳ. 20).
Афзалияти «Шашмақом» нисбат ба «Дувоздаҳмақом»
дар чист, ки мардум онро эътироф намуданд ва «Ду-
воздаҳмақом» аз байн рафтааст?

Дар «Дебоча» ва «Оғози» рисолаи Кавкабӣ роҷеъ ба
сабабҳои ивазшавии мақомҳо чизе гуфта нашудааст.
Маълум мешавад, ки масъаларо ҳанӯз ба таври мукам-
мал наомӯхтаанд. Сабаб он, ки мутахассисони соҳаи му-
сиқии классикӣ ба асарҳои мусиқӣ аҳамият дода, маъхаз-
ҳои таърихиро паси сар кардаанд. Масалан, дар вақфно-
маи мадрасаи Мири-Араби Бухоро, ки соли 1527 тартиб
дода шудааст, якчанд мақоми мусиқӣ—нақш, сабт, амал,
қавл ва тарона номбар шуда, иҷрои онҳо дар мадраса
манъ шудааст. Дар ин ҳуҷҷат ин иқдом чунин ба қалам
омадааст:

«.. сокинини он мадраса аз музифоти авқот мисли ис-
темоъи малоҳӣ (асбоби айшу ишрат) ва тағанни (суруд-
хонӣ) аз нақш, савт, амал, қавл ва тарона, муҷтаниб (пар-
ҳез) бошанд. Агар бар онҳо иқдом намоянд, ё сабаб ша-
ванд, мутаваллии ин вақф бояд, ки эшонро ҳукми мур-
кибини кабоир (гунаҳгори калон) дода, баъд аз онгаҳ
сари насихат карда бошад ва мамнӯъ нагашта бошанд,
эшонро аз ин мадраса ихроҷ намуда, мубдал ба ғам ал-
бадал гардонад»¹.

Ин таъкидкорӣ чунин маънӣ дорад, ки дар асри XVI
муборизаи рӯҳониён ба муқобили баъзе мақомҳои то-
ҷикӣ, классикӣ сар задааст, ки ин масъала низ омӯхта
нашудааст. Ин мубориза дар асрҳои дигар идома дошт.
Беасос нест, ки нусхаи вақфномаи соли 1527, дар охири

¹. Архиви Маркази Давлатии Р. Ҷ. — 323, оп. 1, делон
16. Фотокопияи вақфномаро бо илтимоси муаллифи ин сатрҳо, док-
тори илми таърих Р. Г. Мукминова ва номзоди илми таърих Г. Чӯ-
раева равон кардаанд, ки мо миннатдорӣ худро ба онҳо изҳор
менамоем.

асри XVIII аз тарафи амир Шоҳмурод (1785—1800) ва нусхаи дигари он дар аввали асри XIX бо мӯҳри амир Ҳайдар (1800—1825) тасдиқ шуда, қувва гирифтааст.

Ин навъ муносибати манфӣ ба мусиқии классикӣ дар мамлакати ҳамсоя — Ҳиндустон низ ҷой дошт. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон дар асрҳои XVI—XVII пешрафти зиёд намудааст. Вале дар замони ҳукмронии Аврангзеб (1658—1707) қор ранги дигар мегирад. Подшоҳ хонандагон ва навозандагонро аз дарбор ихроҷ кард. Ин беътиной ва бепарвой нисбат ба мусиқии классикӣ яке аз сабабҳои таназзули санъати мусиқии классикӣ дар Ҳинд гаштааст. Ин қори подшоҳ ба аҳли илму адаб ва санъати замони ӯ маъқул нашуда, онҳо бо таври худ ба ин беандешагӣ эътироз баён мекунанд. Аз рӯи навишти Риёзаҳмади Шервонӣ (Ғании Кашмирӣ, Деҳлӣ, 1349, саҳ. 75), «хонандагон ва навозандагон рӯзе тобути илоҳаи (?) мусиқиро дуруст карда аз ҷилави қасри подшоҳ бо гираву зорӣ гузашта, онро мушоаят карданд. Чун Аврангзеб аз ин мавзӯ иттилоъ пайдо кард, гуфт: «Тобутро хуб ва боэҳтиёт дафъа кунанд, то ҳаргиз натавонад аз он ҷо бигрезад». Вале мисли соири ҳунарҳои зебоу фунун, ин ҳунар низ дар натиҷаи бемеҳрии подшоҳон қомилан аз байн нарафтааст. Балки устодони фан ин ҳунарро зинда нигоҳ доштаанд.

Чуноне ки мебинем, пешрафти мусиқии классикӣ дар асрҳои XVI—XVII ва бемеҳрии подшоҳ ба ин ҳунар дар нимаи дуввуми асри XVI, дар Мовароуннаҳру Ҳиндустон дар як вақт бо ивазшавии «дувоздаҳмақом» ба «Шашмақом» иттифоқ афтадааст. Ин аз як тараф наздикии санъати мусиқии халқҳои Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва таъсири онро ба ҳамдигар нишон диҳад, аз тарафи дигар ин навъ муносибат ба санъати мусиқӣ шояд ибтидои тақомул ёфтани мақомҳои классикӣ, ивазшавии номи онҳо дар як мулк ва давом доштани номи пешина дар мулку вилоятҳои дигар сурат гирифта бошад. Беасос нест, ки дар асри XVIII ва ҳатто дар асри XIX ба рӯйнавис намуда, паҳн кардани рисолаҳои мусиқии «Дувоздаҳмақом» мутахассисон машғул шудаанд. Яъне ин рисолаҳо хонандаву навозандаи худро доштаанд.

Бемеҳрие, ки нисбат ба мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон рӯй додааст, эҳтимол дар Мовароуннаҳр низ байни

табақаи ҳукмрон ҷой дошта бошад. Ибтоти ин фикр асноди мадрасаи Мири Араб мебошад, ки чанде пеш аз «гӯронидаи»-и мусиқии классикӣ дар Ҳиндустон, тартиб ёфта, то асри XIX эътироф шудааст.

Маън намудани иҷрои баъзе мақомҳо дар яке аз мадрасаҳои маъруфи Бухоро — Мири Араб, ба дигар мадрасаҳо таъсир намуда, муллобачаҳо маҷбур буданд, ки аз иҷори ин мақомҳо худдорӣ намоянд. Ин худдорӣ берун аз ҳудуди шаҳри Бухоро низ паҳн шуда метавонист. Чунки баъди хатми мадраса муллобачаҳо ба мансабҳои динӣ соҳиб шуда, ба шаҳру деҳотҳо тақсими мегаштанд ва байни аҳоли (қавми худ), таълимоти дар мадраса гирифташонро паҳн мекарданд.

Вале қувваи қозибаноки мусиқии классики тоҷик халқро дар давоми асрҳо чунон моту мафтун гардониданд буд, ки халқ ҳар як мақомро, бидуни муборизаи рӯҳониҳо, аз насл ба насл дода, то замони мо оварда расонидааст. Ин як навъ бузургии санъати ба худ хоси классикии тоҷикро бори дигар исбот мекунад.

Дар фонди архиви миллии Афғонистон гирд омадани як миқдор рисолаҳои мусиқии асрҳои мухталиф шоҳиди ҳавасу рағбат доштан ба мусиқии классикии «Дувоздаҳмақом» ва паҳншавии он дар ин сарзамин мебошад.

ШУҲРАТИ «ШАШМАҚОМ» ДАР АФҒОНИСТОН

Дӯстдорони ва иҷроқунандагони мақомҳои тоҷикии классикӣ дар қисмати шимолии Афғонистон на танҳо дар гузашта, балки ҳоло ҳам ҳастанд. Ба муаллифи ин сатрҳо муяссар гардид, ки овози ба навор гирифтани як кифар шашмақомхони муосири Афғонистон — Абдулғафур Камоли Анхӯиро дастрас намояд. У чунин мақомҳоро иҷро кардааст: «Бебокча» (ғазали Амирӣ), «Мустаҳзод» (мухаммаси Нишотӣ бар ғазали Навоӣ), «Ироқи Самарқанд» (ғазали Ҳофиз), «Гиря» (ғазали Фурқат), «Чопандози наво» (ғазали Холис), «Чопандози Ушшоқ» (мухаммаси Сайидо бар ғазали Бедил), «Шаҳноз» (мухаммаси Исо бар ғазали Бедил), «Ушшоқи аввал» (ғазали Зоҳири Форобӣ), «Баёти дувум» (ғазали Сайидо), «Бозургонӣ» (аз сурудҳои Ҳоҷӣ Абдулазиз), «Қӯш-кино» (ғазали Фузулӣ).

Дар бораи дар байни аҳли илму адаби Афғонистон машхур будани сурудҳои ҳофизони шашмақомҳои тоҷик, махсусан сурудҳои ҳофизи халқии ҷумҳурии Барно Исҳоқова, ба ҳамаи мо равшан аст. Сари чанд аз радиои тоҷик монтажи мусиқӣ шунавонида мешавад, ки Абдулқодир Маниёзов шеъри шоири Афған Учқуни Чағатоиро бахшида ба санъати газалхонии Барно Исҳоқова қират мекунад. Моҳи апрели соли 1985 шоири дигари афғон Муҳаммад Амине Матин шеъри ба Барно Исҳоқова бахшидаи худро ба муаллифи ин сатрҳо эҳдо намуд, то ки ман онро ба Барно биспорам. Дар ин ду шеъри ба ҳофизи муитози тоҷик бахшидаи шоирони афғон қазр-донии онҳо на танҳо ба Барно балки ба «Шашмақом» низ ба таври бояду шояд ҳувайдо гардидааст.

Ичроқунандаи «Шашмақом» Абдулғафур Камол ва гӯяндаи шеър ҳарду аз Андҳ⁹ мебошанд, ки ин шахр дар шимоли Афғонистон ҷойгир аст. Мухлису ичроқунандагони созу навои классикӣ дёр ин қисмати мамлакат шояд шоҳиди он бошад, ки «Дувоздаҳмақом» ва «Шашмақом» аз сарзамини Мовароуннаҳр ба Афғонистон гузаштааст.

Шеърҳои зерини Матин ва дигар шоирони Афғонистон шоҳиди шўҳрати «Шашмақом» дар ин мулк мебошад.

«Тақдим ба мўхтарама Барно Исҳоқова, устоди Шашмақоми мусиқии классикии тоҷик:

Бузург устод, Барнеси хушовоз,
Сазад бар номи ту мардум кунад ноз.
Фиристодам дуруди оташиҷан,
Зи лавҳи дил нуқоти беҳтаринам.
Маро меҳри ту бинишастаст бар дил,
Навоят дар замирам қарда манзил.
Ту ҳастӣ буабудан хуниҳони тоҷик,
Ба боғу гулшану бўстони тоҷик.
Зи оҳанги латифу дилнавозат,
В-аз он овози пур аз эҳтивозат.
Дил арбоби маънӣ шод гардад,
Ба ранги гул тараб эҷод гардад.
Шунидам ва ту «Наврӯзи сабо»-ро,
Аз он дарёфтам бӯи вафоро,
«Ирок»-у «Гулузорат» дилазиз аст,
«Бил»-ту «Чоргоҳат» беназир аст.

Навои «Насри Ушшок»-и ту нозам,
Сазад бар «Қўшчинорат» дил бибозам.
Надидам чун ту дар «Бебокча»-хонӣ,
Ба «Шахноз»-у «Дугоҳ» бае пуртавоӣ.
«Чапандози навоят» бишнавад дил,
Ба ракс ояд чу парвона ба маҳфил.
«Сарахбор»-и ту бахшад лаззати чон,
Хирад аз авчу акси вост хайрон.
Ба ҳар як пардаи мусикӣ эъҷоз,
Кунӣ эҷод ҳангоми сароғоз.
Ба ин савту ба ин оҳанги зебо,
Ба ин рангин суруди фарҳатафзо.
Мусаллам устоди Шашмақомӣ,
Ба меъроҷи хунар моҳи тамомӣ.

Мухлиси Шумо шоир Муҳаммад Амини Матини Андӯҳӣ, аз Ҷумҳурии Демократии Афғонистон».

Баъди чоли ин шеър, дере нагузашта, аз Кобул ба номи банда номае расид. Онро Ашраф Азим, узви маслаки таълиф ва тарҷимаи вазорати таълим ва тарбияи Афғонистон ксвиштааст. Нома бо чунин суханон ба забони ўзбекӣ оғоз ёфта буд. «Совет Тоҷикистон севимли хунармандӣ ва хушовоз хонандасӣ Барно Исҳоқова бағишлаганди». Зери сарлавҳаи «Шоир саломӣ» иборат аз ҳашт байт ў бахшида ба санъати Барно шеър гуфтааст.

Соли 1988 дар Кобул маҷмӯаи шеърҳои Муҳаммад Амини Матини Андӯҳӣ бо номи «Марзи хуршед» нашр шуд. Як шеъри ин маҷмӯа «Оҳанги дилангез» ном дошта, низ ба Барно Исҳоқова бахшида шудааст. Ин шеър бо чунин пешгуфтор сабт гаштааст:

«Такдим ба Барно Исҳоқова, устоди мусиқии Шашмақомхон ва Шашмақомдони Тоҷикистон».

Шодам имшаб ҳарфи дил аз лаб муаттар мечакад,
К-аз ҳадиси савти Барно нофзи тар мечакад.
Беқарсриҳои ушшок аст, аз Ушшоки ў
Шамъро аз сӯзи дил ашке ба мичмар мечакад,
Эй ачаб аз гиряам ҳосил шавад завқи нишот
В-аз навои дилхурӯшам шохду шаккар мечакад.
Мекунад хушбӯ қаҳонеро зи Наврӯзи сабо,
Нофа з-оҳанги дилангезаш муқэррар мечакад,
Гар ба шеъри мағзи Ҳофиз лаб кушояд дар Ирок,
Баҳри таҳсинаш гӯҳар аз таъби анвар мечакад.

Мурги дил дар синазм аз шавқ меояд ба раке,
Вах, чӣ маззун к-аз лабаш Савти муҳайлр мечзад.
Нозам охаалги баландаширо, Матин аз сидки дил,
Шашмақом аз лаҳни ў чуи оби гавҳар мечкад,

Шеърҳои баъдишидаи Учқуни Чағатой-Ашраф-Азим ва ду шеъри Матини Андхӯй гувоҳи онанд, ки ҳофизаи маъруфу машҳури халқи тоҷик Барно Исҳоқова дар байни мардуми даризабону ўзбекзабони Афғонистон мақоми хосе дорад ва онҳо низ сарояндаи дилпишанди худ мешуморанд.

РИСОЛАҲОИ МУСИҚӢ ДАР КАШМИР

Дар китобхонаи университети Кашмир (шаҳри Сринагар) якчанд рисолаи мусиқӣ бо номҳои зерин гирд омадааст: «Мусикии форсиву кашмирӣ» (№ 1374), «Маҷмӯаи дилқушо» № 1183), «Рисолаи мусиқӣ, тарона ва суруд» (№ 122), «Рисолаи мусиқӣ» (2183), «Илми мусиқӣ» (№ 3366), «Мусикии форсиву кашмирӣ» (№ 2232), «Усули мусиқӣ» ва ҳоказо. Ҳар кадом аз ин китобҳо, сарфи назар аз монандии номҳо, маънунан ва ҳаҷман аз ҳамдигар фарқ доранд. Рисолаҳои номбурда аксар ба забони форсӣ-тоҷикӣ буда, танҳо як нусхаи он (№ 2198) ба забони кашмирӣ ва нусхаи дигаре (№ 122) ба ду забон (форсӣ-тоҷикӣ ва урду) тасниф ёфтааст.

Дар рисолаи мусиқии «Маҷмӯаи дилқушо» муаллифи гумном пайдоиши баъзе мақомҳоро ба пайғамбарони дини ислом вобаста кардааст. Масалан: «Ҳазрати Яқуб дар оҳанги «Мақоми Ироқ» аз сабаби дарду фиروق, гиряву зорӣ кардӣ». «Ҳазрати Мӯсо дар оҳанги мақоми Ушшоқ ба сад иштиёқ муноҷот кардӣ», «Ҳазрати Довуд дар оҳанги мақоми Хусайнӣ нағмасарой намудӣ», «Ҳазрати Муҳаммад дар оҳанги мақоми Раҳовӣ қуръон хондӣ» ва ҳоказо. Маълум мешавад, ки муаллифи гумнош хостааст қадима будани мақомҳои мусиқӣ ва дар кадом ҳолатҳо иҷро карда, гӯш додани онҳоро аз номҳои пайғамбарон ба таъкид бирасонад.

Муаллифи аксари рисолаҳои номбурда маълум нест. Хушбахтона, номи муаллифи «Рисолаи мусиқии тарона ва суруд» — Даяләм Хушдил дар саҳифаи аввал хонда шуд. У аксари калонҳаҷми (904 саҳифа) худро ба забон-

дон форсӣ-тоҷикӣ ва урду навишта мақомҳои мусиқии классикии форсӣ-тоҷикӣ ва ҳиндиро ба якдигар муқоиме намудааст. Масалан: мақоми «Муҷоварат» (наздиқӣ), «Наврӯзи Сабон», шӯъбаи «Бӯсалиқ», ки бо «Ироқи мувофиқ» аст ва мардуми ҳиндӣ онро «Муҷоварат» гӯянд.

Муаллифи рисола баъди номи мақомҳо вақти сурудони онҳоро таъин намудааст, масалан: Мақоми «Исрафони», яъне «Чоргоҳи шӯъбаи «Зангӯла», вақти суруд дар аввали рӯз.

Дар ҷои дигар ба ғайр аз вақти суруд пайдоиши мақом зикр ёфтааст. Масалан, мақоми «Шоранг», вақти сурудан то шаш соати рӯз, аз овози ҷаковек бароварда: «Наврӯзи Аҷам», шӯъбаи «Бузурук», аз бурҷи Асад аст. Мақоми «Шаҳнози», баъзе «Зангӯла» гӯянд, шӯъбаи «Нинҳованд», аз бурҷи Ҷаддӣ гӯянд.

Дар ҳамин рисола суҳан аз «Ҳосияти шифобахши баъзе мақомҳо» рафтааст. Масалан, мақоми «Ҳусайний» то якуним баҳри рӯз аз бурҷи Қавс Доғи мекунад ҳарорати бадане, ки шадид бошад. Дар рисолаи Даялами Хушдил якчанд усулҳои ҳиндӣ мақомҳо низ зикр ёфтааст.

Рисолаи дигаре бо номи «Мусиқии форсӣ ва кашмирий», ки бо хатти настълиқӣ хоно (иборат аз 171 саҳифа) тасниф ёфтааст, ном ва шарҳу баъни 28 мақоми мусиқиро дар бар мегирад.

Яке аз асарҳои нодирӣ мусиқӣ «Илми мусиқӣ» (№ 3366) ном дорад. Ин асари галонҳаҷм (726 саҳифа) барои мусиқшиносон ва тадқиқотчиёни ин илми нафис неҳоят манфиатбахш шуда метавонад. Муаллифи ғамгон мақсад ва мундариҷаи асарин худро чунин ба қалам додааст: «Дар шарҳи таркиби шаш рӯй ва шаш тавру тӯл ва арзи вуҷуати тоҷ (парешон); қисмати савту оҳанг, омезиши рангҳои мақомҳо, шӯъбаҳои яқингар, ҳақиқат дар омаду баромади нафас, ки чӣ гуна бояд гирифт» ва ҳоказо.

Дар ҳамин асар тафсири муфасссали истилоҳҳои зерини мусиқӣ омадааст: кор, қавл, савт, синал, сарбанд, пешрав. Масалан: кор онро гӯянд, ки як байт дар таркиби нағма оранд ва ту парда пасту баланд савт биғирад. Ҳ худ, пешравай онро гӯянд, ки навозақдан соҳа баъди адои таркиби сарбанди гӯянда ҳамон таркибро ба ҳамон тавр созандагӣ кунанд то аз сӯзи он хуши мустамеъон (шунавандагон) қавӣ гардад, маҳфилро гарм

кунад, тӯлу арзи хондани назм дар хотир дошта, ки чӣ гуна зароботи рубъӣ, рафтори усул ба ранг гирад. Аввал ҳаёлҳои сангин, ки бо вусъат бошад, геронӣ диҳанд ва сарҳад мувофиқ бо ҷавобанд.

Ҳар кадом аз истилоҳҳои мусиқӣ ҳамин минвол шарҳ ёфтааст. Ин наъв шарҳулуҳӣ аз дигар рисолаҳои мусиқӣ ба мусиқашиносон маълум аст. Вале нусхаи мазкур, ки дар Кашмир китобат шудааст, дорони варианти худ буда, барои дар оянда муфассал омӯхтани он ҳидоят мекунад.

Рисолаҳои мусиқӣ дар китобхонаи дигари шаҳрҳои Ҳиндустон низ мавҷуданд. Масалан, дар китобхонаи Миллии шаҳри Калката дастхате бо номи «Рисола дар илми мусиқӣ» маҳфуз аст. Шояд бо сабаби бузургҷӯии китоб бошад, ки дар ҷои дигар (саҳ. 465) он «Хуллатиёт дар илми мусиқӣ» ном гирифтааст. Фарқи ин рисола ва дигар асарҳои дар боло номбаршуда дар он аст, ки дар саҳифоти он ҳар мақом ба нота гирифта шудааст. Ин китоби ба худ хос бо ҳуруфоти арабӣ бо ҳамин ҳаракатҳо (зеру забар) омадааст: «тан, тан: та, та, тана» ва ҳоказо.

Ҳамин тариқ, рисолаҳои мусиқии дар боло номбаршуда танҳо намунаҳои мебошанд, ки мо дар бораи онҳо мухтасар таваққуф намудем. Ин рисолаҳо мутахассисони санъати мусиқии классикии форсу-тоҷикро водор менамоянд, ки фонди китобҳои қалами Афғонистону Ҳиндустон ба таври бояду шояд аз назар гузаронида шавад. Ин кор имконият медиҳад, ки таърихи ҷӯр будани мусиқии ҳиндӣ ва классикии форсу-тоҷик, ҷои худро ба дигар мақомҳо додани баъзеи онҳо, шӯҳрати мусиқии классикӣ дар мулки Ҳинду афгон омӯхта шавад.

Хулласи калом, дидори хиттаи зебоманзари Кашмир ба дилҳо сурур, ба дидаҳо нур, ба мағзҳо ақлу хирад ва ба хотирҳо нақши меҳру муҳаббати абад мебахшад.

«ШАШМАҚОМ» ВА ХИЗМАТИ БОБОҶОН ҒАФУРОВ

Истеъдоди ташкилотчигӣ ва роҳбарии Б. Ғафуров ҳамин соҳаҳои ҳаётии ҷуиҳуриро дарбар карда буд. Дар солҳои мушкили баъди ҷанг соҳае, ки танҳо бо маслиҳати Москва қореро офоз намуда, анҷом додан имконпазир буд, ӯ тавонистааст мустақилона ба соҳае даст

закад, ки дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик, дар ҳаёти ояндаи ӯ мақоми хос бозидеаст ва мебозад. Ин ҳам бошад, аз нав зинда намудани санъати воло, санъати нотакрори ҷаҳони суруду мусиқӣ — санъати «Шашмақом» буд. Барои иҷрои ин кор Б. Гафуров қонуишкани намуда, чораҳои андешидааст, ки ақли комил оҷизӣ мекунад. PDF Compressor Free Version

Ӯ медонист, ки барои ба рӯи қоғаз овардани санъати мусиқии «Шашмақом» хизмати якҷанд ҳофизу мусиқшинос зарур аст. Он вақт дар Душанбе аз устодони «Шашмақом» танҳо Фазлиддин Шаҳобов зиндагӣ мекард. Аз рӯи нақли Б. Гафуров, ки ба ман карда буданд, хабар мерасад, ки як нафар ҳофизӣ шашмақомхон ва шашмақомдон — Бобоқул Файзуллоев дар Бухоро зиндагӣ мекунад. Вале ӯ аз баталиони корӣ (рабочий батальон) гурехта омеда, сарпаноҳ карда гаштааст. Барои пайдо карда овардани ӯ Б. Гафуров Фазлиддин Шаҳобовро ба Бухоро мефиристанд. Номбурда бо мушкилиҳои зиёд ҷои сарпаноҳи гурезаро пайдо намуда, он касро бо супориши Б. Гафуров ба шаҳри Сталинобод бурданӣ мешавад. Дар назди Ф. Шаҳобов ду вазифаи мушкил меистод. Аввало розигии Б. Файзуллоевро гирифтани, дигар ин ки шахси беласпортро ба Душанбе расонидан. (Дар он солҳо бе паспорт сафар кардан мумкин набуд ва ҳавфи дастгиркунӣ дошт). Ф. Шаҳобов бо роҳи танҳо ба он кас маълум аз ӯҳдаи ҳардун мушкилӣ баромадаанд.

Баъди расидан ба Сталинобод ва мулоқотҳои Б. Гафуров бо Б. Файзуллоев Б. Гафуров ба вазири корҳои дохилии ҷумҳурӣ супоридаанд, ки ба меҳмони бухорӣ паспорти тоҷикистонӣ диҳад. Б. Гафуров хуб мефаҳмиданд, ки ин кор бар хилофи қонун (махсусан дар замони ҷанг) аст. Вале ин қонуишкани ба манфиати халқи тоҷик буд. Он кас ба Б. Файзуллоев қонаи истиқоматӣ медиҳанд, ғайри таъин мекунад ва мегӯянд, ки ҷои Шумо батальони корӣ набуда, навиштани «Шашмақом» аст. Баъд аз яфоти Б. Гафуров ман воқеаи мазкурро дар бораи ба Сталинобод оварда кор фармудани Бобоқул Файзуллоев ба писари он кас, ҳофизӣ мумтоз, Аҳмад Бобоқулов нақл карда будам. Эшон нақли маро тасдиқ намуда, илова карданд, ки ман ва ақли оилаи мо як ӯро аз Б. Гафуров барои некиҳояшон миннатдор ҳастем.

Дар ҳамон солҳо ба Б. Ғафуров маълум мешавад ки дар Тошканд Шохназар Соҳибов — ҳофизи номӣ ва хатмкунанди консерваторияи шаҳри Москва, зиндагӣ мекунад. Ба он кас муяссар мешавад, ки соли 1947 нумбурдари низ ба Сталинобод даъват карда оранд.

Ин се нафар — Бобоқул Ғайзуллоев, Шохназар Соҳибов ва Ғазлиддин Шаҳобов на танҳо ҳофизони соҳибистеъдод буда, овози нотакорро доштанд, навозандаго-мумтоз ҳам буданд. Барои ба нота даровардани ҳар як мақом ин се нафар вазифаҳои худро чунин тақсим карда буданд: Бобоқул Ғайзуллоев, ки мақомҳоро аз ёд медонистанд онҳоро ба хотири дигарон меоварданд. Ғазлиддин Шаҳобов ба ин мақомҳо шеър интихоб мекарданд. Мақомҳоро Шохназар Соҳибов (вафот соли 1973) ба нота мегирифтанд, чунки эшон ба рӯи қоғаз овардани мақомҳоро дар консерваторияи Москва омӯхта буданд. Баъди ба анҷом расидани меҳнати пурарзиши абадзанда, бо маслиҳати Б. Ғафуров, мусиқашини рус Беляев вазифаи муҳаррири ин асари панҷҷилдари ба ӯҳда мегирад.

Аз наشري ин асар солҳо гузаштанд. Ба ғайр аз Б. Ғафуров касе хизмати ин се нафарро қадршиносӣ карда натавонист. Боз ҳамон Б. Ғафуров буданд, ки баъди 15 соли аз Тоҷикистон берун рафтани, соли 1971 дар маҷлиси солони Академияи илмҳои ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи қадршиносӣ намудани устодони «Шашмақом» ва асари чопкардаи онҳоро ба миён гузоштанд.

Масъалагузори Б. Ғафуров дар маҷлиси солони Академия чунин сурат гирифта буд.

Маҷлиси солони Академияи илмҳо оғоз ёфта, то-лор пур аз одам буд. Устод дар президиум менишастанд. Бо илтимоси он кас аз китобхонаи Академияи як силсила китобҳои калонҳаҷмро оварда, назди эшон мегузоштанд. Баъд аз маърӯзаҳои насмӣ ва шунидани ҳисоботи солони Академия, суҳан ба Б. Ғафуров дода шуд. Он кас ба микбар бо китобҳои дар даст дошташон баромаданд. Суҳанони эшон мисли ҳарвақти ниҳоят ботамкин, боодоб, аз нуқтаи назари илмӣ замонавӣ буд. Он кас ба кори олимони дар зарфи як соли гузашта эродҳо гирифтанд ва маслиҳатҳои муфид доданд. Дар охир Б. Ғафуров масъалаи сазовор гардонидани олимони ва арбобони маданиятро бо мукофотҳои ба номи А. Рӯдакӣ ва Абӯалӣ ибни Сино дахл карданд. Он кас гуфтанд, ки

ман хурд будам дар ҳавлиамон мурғ доштем. Баъди тухм карда аз катак баромадан, мурғ дод мезад. Модарам ба ман муроҷиат карда мегуфтанд: «Бобоҷон! Мурғ тухм кард, рафта тухмро гир!» Тухми мурғро гирифта, ҳайрон мемондам. Мурғи калон тухми майдаҳаққ мекард. Вале доди ӯ «фалакро кар» карда буд. Аммо ин гонҳо буданд, ки тухми тиллоӣ мекарданду аз катак хомуш баромада мерафтанд».

Як они воҳид Б. Гафуров хомӯш монда, нафаси чуқур кашиданд хомӯш истода, ба ақ-башон нимгардиш карданд ва ба академик З. Раҷабов рӯй оварда гуфтанд, ки «Шумо сазовори мукофоти ибни Сино гаштаед, табрик мекунам». Баъди ин китобхон дар наздашон гарам истодаро бардошта устод хитоб карданд, ки «Мана ин тухми тиллоӣ!», Ин панҷ чилди «Шашмақом» буд. Ду китоби дигарро бардошта боз хитоб карданд: «Ана тухми тиллоӣ!» Ин ду чилд асари проф. М. М. Андреев «Таджики долины Хуфа» буд. Бори саввум устод ду китобро бардошта, суханашонро такрор карданд. Ин ду чилд «Фарҳанги забони тоҷикӣ» буд. Баъди чунин суханон Б. Гафуров илова карданд, ки гӯё «Фарҳанги камбудӣҳо дорад. Ба ман гӯед, ки кадом китоб камбудӣ надорад?! Агар дер ҳақиқат ин ду чилд китоб камбудӣ дошта бошад, онро мебояд ислоҳ намуда ба ҳуруфоти арабӣ гардонида аз нав барои Тоҷикистону Эрон ҷол кард».

Баъди чунин баромаду қадршиносии меҳнати олимону аҳли санъат, ҳукумати Тоҷикистон маҷбур шуд, ки асари бисёрчилдаи «Шашмақом» ва муаллифони онро сазовори ҷоизаи ба номи Абӯабдуллои Рӯдакӣ гардонанд.

Дар натиҷаи чораҷӯиҳои Б. Гафуров ва устодони «Шашмақом» солҳои баъдина дар Тоҷикистон дастаи бомаҳорати ҳофизони шашмақомхон—Барно Исҳоқова, Нерие Аминов, Аҳмад Бобоқулов, Боймуҳаммад Ниёзов, Мастона Эргашева, Муродбек Насриддинов, Ҷӯрабек Муродов, бародарон Хурсандмурод ва Қобил Зарифовҳо ва дигар ҷавонони қобилиятнок ба майдон омаданд. Ба тӯфайли хизмати Б. Гафуров ҷавонони соҳиблаёқат санъати мақомҳои нотакрорро пос доштанд ва дар оянда пос хоҳанд дошт.

АЗ РЎЗГОРИ СОДИРХОН ҲОФИЗ

Дар бораи устои санъати овозхонӣ Содирхон (1847—1931) нақлу афсона ва ривоятҳои гуногун паҳн шудааст. Зери сарлавҳаи «Ягонаи даврон» («Маданияти Тоҷикистон», 10 декабри соли 1982) муаллифон Отахон Латифӣ ва Абдураҳеъ Рабиев навишта буданд: «Чӣ хӯб буд агар хотираи мӯйсафедонеро, ки солҳои охири умрашон бо ӯ (Содирхон—А. М.) шинухез доштанд ва аз санъаташ баҳра бардоштанд, чамъ оварда, пешкаши мардум месохтем. Зеро доир ба ҳаёту эҷодиёти ҳофизи бузург ҳарчанд қайду ишораҳои зиёде шудаанд ва мақолаҳои бисёр ба таъби расидаанд, аммо ҳанӯз бисёр лаҳзаҳои ҳаёту эҷодиёти ҳофиз хираанд ва тадқиқоти аниқеро интизоранд».

Ба муаллифи ин сатрҳо муяссар гардида буд, ки бо як нафар шахси бо Содирхон Ҳофиз шинухез дошта ҳамсӯхбат шавам. Ин мӯйсафед шодравон Қодиров Абдуғаффор буданд (падари генерал Гаффоров Абдусалом). Сӯхбати мо 17 декабри соли 1983 дар хонаи сокини шаҳри Душанбе Эшонхӯҷаев Зикриё, падари Артисти Халқии ҷумҳурӣ, устои балет Эшонхӯҷаев Воҳид сурат гирифта буд. Дар он вақт синни мубораки мӯйсафеди хушандоми хоксор ва пурдон—Қодиров Абдуғаффор ба 85 расида буд. Ин шахс таъби шоирӣ дошта, бо таҳаллуси «Деҳқон» шеър мегуфтанд.

Ҳангоми сӯхбат пири барнодил хотираҳояшонро рӯчӣ ба шоири нобино Партав ва бештар дар бораи Содирхон Ҳофиз бо камоли мамнуният нақл карданд.

Зодгоҳи А. Қодиров шаҳри Конибодом буда, ибтидои асри XX ба Хуҷанд кӯчида омадаанд.

Мӯйсафед бо табассуми ба худ хоси зебанда илова намуданд, ки авлоди Содирхон Ҳофиз аз Мастчоҳ омада дар Хуҷанд сокин шудаанд. Ин нақлро шунавида суҳанони Дилшоди Барно ба хотирам омад, ки ҳанӯз дар охири асри XIX навишта буд: «Дар натиҷаи тохту този чандинкаратаи ҳукмдорони Хуҷанд, Бухоро ва Фарғона, дар зери аламу ситам, аксарияти аҳолии ин деҳот (Уро-теппа — А. М.) сароянда ва гӯянда шудаанд. Хусусан халқи кӯҳсори Мастчоҳ ва Фалғар шоирони барҷаста аз сурудҳои аҷиб доранд».

(Шоиру сарояндаҳои номиву маъруфи тоҷик шоҳиди гуфтаҳои Дилшоданд. Қўрабек Муродов, Муродбек Насриддинов, Рустамбек Ботуров, Хосият Ортиқова, Лола Азизова, бародарон Зарифовҳо ва бисёр дигарон).

Қодиров Абдуғаффор нақл карданд, ки дар Хуҷанд яке аз ҳамсояғони мо Пошотўра ном доштанд. Тақрибан соли 1918 ба хонаи ин шахс як нафар меҳмони мўлтабар аз Тошканд омада буд. Баъди меҳмондории арзанда, меҳмон барои рафтан рухсат пурсид. Вале Пошотўра хоҳиш карданд, ки меҳмон шабро дар хонаи ӯ гузаронад. Азбаски ин таклиф қиддӣ буд, меҳмон шарт гузошт, ки агар Содирхон Ҳофизро ба хонаатон ҳозир кунед, ӯ шаб мемонад. Ман ки ҷавони 20 сола будам, бо супориши Пошотўра барои овардани ҳофиз ба хонашон рафтам. Дарвозаро кўфтам. Худи Содирхон назди ман баромаданд. Илтимоси Пошотўраро ба он кас расондам. Ҳофиз посух доданд, ки ҳатман меоянд ва ман пас гаштам. Чандон дур нарафта будам, ки аз ақиб овози ҳофиз баромад, ки ман баргардам. Баъди фурсате Содирхон ҳофиз танбўрашонро бароварда ба ман доданд, ки ба хонаи Пошотўра барам.

Баъди муддате Ҳофизии номӣ бо шогирдашон, ҳофизии ҷавон Сўфӣ Қаюм ба хонаи Пошотўра ҳозир шуданд. Баъд аз хурсандихо, ҳуззори маҷлис савол карданд, ки «сабаби пешакӣ равон кардани танбўр дар чист?» Содирхон ҳофиз посух доданд, ки агар ин ҷавон танбўри маро намеовард, Шумо бовар намекардед, ки ман дар хонаам будааму хоҳиши омадан накардаам.

Сабаби шогирдам Сўфӣ Қаюмро оварданам дар он аст, ки ҳоло пир шудаам (синни мубораки ҳофиз аз 70 гузашта буд), сари шеърро фаромўш мекунам ё ба авҷи шеър танҳо оқизӣ мекашам. Сўфӣ Қаюм бошад, ба хотири ман сари байтро мерасонад ва барои авҷ қувваи овозӣ медиҳад». Номии аслии шогирди ҳофиз Абдуқаюм буда, баъди дар яке аз масҷидҳои шаҳр вазифаи сўфигиро адо кардан ӯро Сўфӣ Қаюм номиданд. Ин шахс овози хубе доштааст, ки нақли зерини А. Қодиров шоҳиди он аст.

Сўфӣ Қаюм панҷ вақт азонро аз минбари рӯи ҳавлии масҷид мегуфтааст. Боре шахси мансабдори шўравӣ омада таъкид кардааст, ки дар рўбарӯи масҷид чдоран давлатӣ амал мекунад ва сўфӣ бо овози ҷаран-

госии худ ба онҳо халал мерасонад. Бинобар он азонро бо овози паст хонед!»

Аз байн чанд муддат сипарӣ мешавад. Боре Сӯфӣ Қаюм дар ҷилавхонаи масҷид нишаста буд, ки сардори идораи шӯравӣ, як нафар руси малларанги чашмкабуд наздаш омада аз ӯ савол кард, ки барои чӣ чанд вақт инҷониб овози тӯро намешунавам? Сӯфӣ Қаюм сабабашро арз кардааст. Рус дар таъҷуб монда фармудааст, ки азонро аз минбари саҳни масҷид хондан гиред. Овози Шумо чунон ширадорӣ форам аст, ки ман бо ҳоловат гӯш медиҳам.

УСТОДИ СОДИРХОН ҲОФИЗ

Аз рӯи нақли А. Қодиров устои Содирхон Ҳофиз Ҳабибхон ном доштааст (Дар Энциклопедияи Советии Тоҷик устои ӯро Бузургхонтӯра номиданд). Ҳабибхон натавон овози хуш дошт, балки устон танбӯрсоз ҳам будааст.

Таърихи ба шогирдӣ қабул кардани Содирхон ҳофиз чунин сурат гирифтааст: Содирхони ҷавон ба ҳузурӣ Ҳабибхон барои имтиҳон супоридан меояд. Устод ба шогирд мегӯяд, ки то ҳадди овоз (яъне то ҳадди имкон) ин ду калимаро гуфта дод зан — «Май-зу-би ни-шолло!!!». Содирхон ин ду калимаро дод зада талаффуз мекунад ва ба шогирдӣ қабул мешавад.

Шахсони дар ин лаҳза ҳозирбуда аз Ҳабибхон сабаби дод зада ба шогирдӣ қабул шудани Содирхонро ме-пурсанд. Ҳабибхон ҷавоб мегӯяд, ки ҳангоми зӯр зада талаффуз кардан рағҳои гардани Содирхон нахестанд. Ин нишонаи хуб ва нишонаи он аст, ки то камолоти пирӣ овози ин ҷавон дигар нахоҳад шуд.

СОДИРХОН ВА ҚАССОБ

Содирхон эҳтиёҷманд шуда аз як қассоб 5 сӯм ме-пурсад. Қассоб пул намедихад.

Худи ҳамон рӯз, баъди адои намози пешин дар ҳағли масҷид, ҷамъомадагон аз ҳофиз хоҳиш мекунанд, ки маснавӣ хонад. Овози хуши ҳофиз ҳозиронро ба

вақд оварда, баъзеҳо ба назди ҳофиз пул ва ҳатто қомаҳояшонро кашида мепартоянд. Байни ҳозирон он қассоб — ошнои ҳофиз низ ҳозир буд. Ӯ ҳамёнашро ба ҳофиз ҳаво медиҳад.

Баъди ҳатми маснавихонӣ пулҳоро Содирхон Ҳофиз ҳам намуда, ҳамёнро низ мебинад, ки 22 сӯм пул дорад. Ҳофиз савол мекунад, ки «ин ҳамён аз кист»? Қассоб садо мебарорад, ки «аз ман аст!» Содирхон мегӯяд, ки барои чӣ ту 5 сӯм ба ман қарз надодиву 22 сӯм муфт партофтӣ? Қассоб ҷавоб дод, ки он вақт панҷ сӯми бемеҳнат буд, ҳоло Шумо меҳнат карда гирифтед!

Содирхон аз ҳамён панҷ сӯмашро гирифта, боқиро ба қассоб бармегардонад ва мегӯяд, ки дар вақти пурсидани қарз эҳтиёҷи маро мебаровардӣ, пули туро бармегардонидам. Ҳоло бошад, барнамегардонам, чунки ин пули коркарда гирифтаи ман аст.

САРВАТМАНД ВА ҲОФИЗ

Содирхон ҳофиз ба тӯи як шахси сарватманди деҳотӣ даъват мешавад. Овози хуши ӯ ҳозиронро моту мафтун намуд. Онҳо ба ҳофиз пул, рӯмол, қома ва дигар чизҳо инъом мекунанд.

Баъди хатми тӯӣ соҳиби он ба ҳофиз танҳо як қомаву рӯмол дода дигарашро аз худ мекунад. Содирхон ҳофиз чизе нагуфта ба шаҳр бармегардад. Аз байн як сол сипарӣ мегардад.

Соли оянда ҳамон шахси сарватманд, Содирхон ҳофизро бори дигар ба деҳааш даъват намуд. Ҳофиз ин даъватро рад накард. Мисли соли гузашта ба ӯ чизу чораи зиёде тӯҳфа карданд.

Аз овози ҳофиз сарватманд ба вақҳ омада, назди пойҳои ҳофиз чорзону нишаста, дастонашро пеши сина гирифта «ман ғуломи Шумо» мегӯяд.

Ҳофиз мефармояд, ки «ғулом»-ро дар яке аз сутунҳои айвон банданд. Баъди ин ҳар як матоҳу пуле, ки барои ҳофиз тӯҳфа шуда буд, ба худаш мерасад. Ҳозирон аз ҳофиз сабаби банд бастани «ғулом»-ро савол карданд. Содирхон воқеаи соли гузаштаро нақл кард. Бо илтимоси ҳозирин «ғулом»-ро аз банд озод меку-

нанд ва ҳофиз ба тӯҳфаҳои соли гузашта ба ройгон рафта низ соҳибшуда ба Хучанд бармегардад.

ОВОЗИ НАҶОТДОДА

PDF Compressor Free Version

Дар иславотхонаи Хучанд ҳофизае буд, ки Зебохон ном дошт. Содирхон мафтунӣ овози ӯ мешавад ва ин занро гоҳ-гоҳ ба хонааш оварда суруд мехононид ва насихатҳо мекард. Оқибат бо сабаби суханони нек Зебохон сурудхониро тарк намуда, бо овози баланд дод мезанад, ки «ман тавба кардам, дигар ба иславотхона намеравам!».

Фарёд ва қасами занро шунавида, Содирхон ҳофиз мефармояд, ки «либоси занро бадар карда, либоси нал ба Зебохон пӯшонед». Ҳатто кавши занро иваз мекунанд ва сарулибоси мурдорро бо фармони ҳофиз ба Сирдарё равон мекунанд.

Оқибат Зебохон, ки овози хуб дошт, ҳаёти боқимондаи худро ба қироати қуръон гузаронидааст. Ӯ ба яке аз масҷидҳои Хучанд як адад қуръонро вақф мекунад, то ки мусулмонҳо аз он баҳрабар шаванд ва дар ҳаққи ӯ ва волидайнаш дуои хайр кунанд. Дертар Зебохон ба зиёрати Мақдатулло меравад. Дар ин шаҳри муқаддас ҳам 10—12 соли охири умрашро Зебохон ба қироати қуръон гузаронида, дар ҳамин шаҳр вафот кардааст.

Чуноне ки мебинем, вохӯриҳои Қодиров Абдуғаффор бо Содирхон ҳофиз, нақлҳои ӯ доир ба фаъолият, устакорӣ, ақлу заковати ин устои бузурги «Шашмақом», ниҳоят қолиб буда, натавонанд дар омӯхтани тарҷиҳи ҳоли ин марди шариф, балки таърихи мусиқии тоҷик, равшаниҳо меандозад.

ҲУҶУМИ ЛАШКАРИ ЭРОН БА НАСАФ ДАР СОЛҲОИ 1737—1738

Муносибати шоҳони Эрон бо хонҳои Бухоро дар даври замонҳои гузашта як равия надошт. Алоқаҳои тичоратӣ ва ҳамсоягии дӯстона чандон дер давом накарда, нисбатан бо тезӣ аз байн рафта, тоҷдорони ду сарзамин ба сари ҳамдигар бо тег меомаданд. Махсусан

аз ибтидои асри XVI, яъне баъд аз расман эълон шудани мазхаби шиъа ҳамчун дини давлатии Эрон, бо ҳар баҳона ба сарзамини ҳамдигар лашкаркашӣ сурат гирифт.

Сабаби дигари бад шудани муносибатҳо ин бо илтимоси Бобур Мирзо соли 1510 ба Мовароуннаҳр ҳамла овардан ба қатли моили Сафавӣ, ба қатл расидани Шайбониҳон буд. Илова бар он, баъди ду соли дигар (1512) сипоҳи бисёрҳазораи Эрон зери фармони Наҷми Сонӣ ба ин сарзамин, боз ба ёрии Бобур омада, танҳо дар Қаршӣ 15 ҳазор аҳолиро қатл кард. Оқибат дар ҷанги назди Ғичдувон номбурда қатл шуд. Бобур аз мақсади худ — ишғоли Самарқанд бори чаҳорум маҳрум гашта, ба сӯи Афғонистон фирор намуд.

Муносибати байниҳамдигарии Эрону Бухоро дар асри XVII аз асри XVI фарқ дошт. Ин фарқият дар тивачҷӯҳи шоҳони Эрон ба хонҳои Бухоро аз хонадони сулолаи Аштархонӣ буд.

Сабаби ин наздикшавӣ ва ҳатто дӯстӣ ҳамин буд: соли 1598 хони Бухоро Абдулмӯминхон Машҳадро забт кард. Ҳамроҳи хон дар ин юруш шахси бонуфузи хонадони Аштархонӣ Динмуҳаммадхон ширкат варзид. У як нафар духтари эрониро, ки Шаҳрбонубегим ном дошта, аз авлоди ҳазрати имом Алӣ Мусоризо буд, ба никоҳи худ даровард. Фарзанди онҳо — Надирмуҳаммадхон соли 1642 ба сари ҳокимият омада, хони Бухоро шуд.

Писари Надирмуҳаммадхон — Абдулазизхонро шоҳи Эрон бо хушнудӣ истиқбол намуда, соли 1680 ба сӯи ҳаҷ равон кард. Баъди ин воқеа ибтидои вайроншавии дӯстии ҳокимони ду мулк мушоҳида мешавад.

Сабаби ин дар он буд, ки дар нимаи аввали асри XVIII Бухоро давлати нотавон гардида, сардорони баъзе қабिलाҳо аз итоати хони марказӣ баромада ё худ ниммустақилона амал менаманд. Худсарии онҳо дар соҳҳои ҳуқуқии Абулфайзхон (1711—1747) бештар мушоҳида мешавад.

Аз заиф гаштани ҳокимият дар Бухоро истифода намуда, шоҳони Эрон мақсади ба худ тобеъ намудани ин мулкро гузоштанд.

Асарҳои таърихӣ дар Тоҷикистон ва Ўзбекистон то ҳол нашргашта танҳо ба лашкаркашӣи Нодиршоҳи Афшор дар солҳои 40-ми асри XVIII дахл карда, воқеа-

ҳои пеш аз он рӯйдодаро ба инобат нагирифтаанд. Ба ин сабаб он давра мавҳум мондааст. Чунки ба тадқиқотчиён сарчашмаҳои таърихии дар поён номбаршуда дастнорас буданд.

Мувофиқи маълумоти асарҳои мазкур ҳанӯз се соли қабл аз ҳуҷуми Нодиршоҳ лашқари ӯ дохили ҳудуди Бухоро гашта, ба қатлу ғорат даст задааст.

Пеш аз он ки рафти ҳодисаро баён намоем, мебояд ба асарҳои таърихии он давра назар андозем.

Яке аз сарчашмаи нодири таърихии асри XVIII асари Муҳаммадкозими вазири Марв (таваллуд 1149) 1720—1721 вафот маълум нест, — «Оламорои Нодирӣ» мебошад. Ба қавли олими Эрон, доктор Муҳаммадамини Раёҳӣ ин асар «Муфассалтарин зиндагиномаи Нодиршоҳи Афшор ва таърихи ҳаводиси рӯзгори ӯст... Қисмати умдаи китоб хотирот ва машҳудоти муаллиф ё ривоят аз шоҳидони айнии ҳодисот мебошад»¹.

Аз ин китоб фақат як нусхаи хаттӣ дар дунё, дар С.-Петербург маҳфуз аст. Чопи Техрон аз рӯи акси он, ки Миклухо-Маклай ба нашр ҳозир карда буд, анҷом ёфтааст.

Муаллифи «Оламорои Нодирӣ» китобашро дар хилват барои таскин ва рафоҳияти хотири дили худ навиштааст. Бинобар ин ончиро дида ё шунида ё эҳсос карда, ба рӯи коғаз оварда ва дар навиштаи ӯ садоқат ва самимият мавҷ задааст. Ӯ дар айни алоқа ба Нодир аз баёни корҳои номатлуби ӯ ҳам худдорӣ накардааст»². Ӯ то ба дараҷаи мансабдории замони Нодиршоҳ расида, ҳамчун шоҳиди воқеаҳо ба қатори маълумотҳои нодир, диловариҳои саркардагон ва сипоҳиёни қочорро низ ситоиш кардааст.

Ҳамзамони Муҳаммадкозими Марвӣ Юсуф ном шахсе буд, ки бо амри хони Бухоро Абулфайзхон бо номи «Зафарномаи Абулфайзхон» асари манзум навиштааст.

Ба амраш навишта зи вақти чулус,
Ки созад маро мустамеъ дастбӯс.

¹ Муҳаммадкозими Марвӣ. Оламорои Нодирӣ. Ба тасҳеҳ ва бо муқаддимаву тавзеҳот ва феҳристҳои док. Муҳаммадамини Раёҳӣ. Чопи дуввум, Техрон, 1369, с. 3.

² Ҳамон ҷо, с. 17.

Хушомад надорад ҳақоёти ӯ,
Бувад қайди воқеъ ривоёти ӯ.
Зи вақти хилофат тавонӣ навишт,
Ҳақоёти рӯдода аз хубу зишт.

Албатта, муаллиф ба ивази хизмати худ аз хони Бухоро **PDF Compressor Free Version** илтифоту инъоме меҳост:

Сухан аз ману меҳрубонӣ зи ту,
Ки борони шакарфишонӣ зи ту.

Дар хотима Юсуф навиштааст, ки дар асараш ӯ 21 соли ҳукмронии Абулфайзхонро «дар вақти чилусан намудааст сухан». Аммо воқеаҳои дар ин асар зикр ёфта то соли 1738-ро дар бар кардааст. Маълум мешавад, ки муаллиф замони ҳукмронии Абулфайзхонро аз соли 1716—1717 дахл кардааст. «Зафарномаи Абулфайзхон»-ро давоми асари Абдурахмони Толеъ — «Таърихи Абулфайзхон»¹, ки 14 соли аввали ҳукмронии хонро дарбар кардааст, номидан ҷоиз аст.

Дар «Зафарномаи Абулфайзхон» баъзе воқеаи солҳои 30-ми асри XVIII, ки дар «Оламорои Нодирӣ» зикр ёфтаанд, низ ҷой доранд. Фарқ дар он аст, ки агар дар асари мазкур Нодир ситониш кгарда шуда бошад, онгоҳ Юсуф асари худро ба ситониши хони Бухоро бахшидааст.

«Зафарномаи Абулфайзхон» мисли «Оламорои Нодирӣ» маъруфу машҳур нест, ҷоп ҳам нашудааст ва дар феҳристи китобҳои қаламӣ дастраси мо гашта, номи асар дучор намешавад. Нусхаи қаламӣ ва ягонаи (алҳол) ин асар дар архиви миллии Афғонистон (шаҳри Кобул) маҳфуз аст. Дастхат иборат аз 203 саҳифа ва 2514 байт мебошад. Дар рӯи варақи аввал омадааст: Рӯйнавис шуд бо қалами Ҳасаналӣ рӯзи ҷумъа, 4 саратон 1316 (26 июни 1937), соати 4 баҷаи аср, ба фармониши ҳазрати адиби мӯхтарам, раис соҳиб Ҳошим Шоиқ» (Ба қавли китобдор Ҳошим Шоиқ вазифаи таълиму тарбияро дар ӯҳда дошт. Яке аз ҳешовандони ӯ шоир Пайрав Сулаймонӣ мебошад). Ҳасаналӣ шахси саводноки замони худ

¹ Абдурахман-и Талик; Истории Абулфайзхона. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатель профес. А. Семёнова. Ташкент, 1959, с. 5.

бошад ҳам, барои иҷрои супориши мазкур чандон саъю кӯшиш ба ҳарч надодааст. Чунин ҳусни хатташ ба қадри зарура хоно ва равшану возеҳ нест.

Муаллифи асар Юсуф аз худ ҳеҷ ҳел маълумоте нагузоштааст. Ӯ ҳамчун шоҳиди воқеаҳои зикркардагии онро соли 1150 ҳиҷрӣ (1737—1738) хатм кардааст:

Зафар дод ҳақ дар хатону савоб,
«Зафарнома» шуд исми зебо китоб,
Ҳазору саду панҷоҳ омад калом,
Ки таърихи ӯ гашт инҷо тамом.

Соли мазкур ду сол баъд аз ба сари ҳокимият омадани Нодиршоҳ ва ҳучуми лашкари Эрон ба ҳудуди Бухоро мебошад. Воқеаҳои баъдина, яъне ба Мовароуннаҳр омадани ҳуди Нодиршоҳ дар асари мазкур ҷик наёфтаанд.

Хулоса, «Зафарномаи Абулфайзхон» чун нусхаи ягонаи ба қалами ҳамзамони воқеаҳо мансуб буда, ниҳоят сарчашмаи нодирест, ки маълумотҳои «Оламори Нодирӣ»-ро пурратар гардонида, барои ҳарҷониба омӯхтани авзои он давра арзиш дорад.

Муҳаммадқозими Марвӣ ба амалиёти лашкари Эрон дар Мовароуннаҳр бо «чашми» сарлашқарони Эрон, ҳамчун давлати ғолиб назар кардааст. Юсуф — муаллифи «Зафарномаи Абулфайзхон» ба ҳодисаҳои дар ватани ӯ рухдода бо сӯзу гудоз, чун марди ватанпарвар ҳақиқати ҳолро ба қалам овардааст. Ӯ ҳамчун муаллиф ва шоири замони худ, аз номбар кардани як силсила мансабдорони дарбори Абулфайзхон ва корномаи онҳо худдорӣ накардааст.

Воқеаи ибтидои асри XVIII

Дар ибтидои асри XVIII Эрон давраи мушқилро аз сар мегузаронид.

Як қисми ҳудуди мамлакат бо шаҳрҳои калони онвақта — Ҳуҷистон, Зинҷон, Қазвин ва Техрон дар дасти туркҳо буд.

Аз тарафи дигар шӯриши қabilaҳои гилзӣ ва абдолӣ эронӣро ба танг овардаст. Аз қисмати шимол лашкари русҳо сарҳади мамлакатро зери ҳавф нигоҳ дошта, Доғистон, Шервон ва шаҳрҳои Дарбанд, Боку ва Гилёнро ишғол кард. Дар чунин як давраи парокандагӣ ва заифӣ Эрон ба идора-

кунии шахси тавонои соҳибдавлат эҳтиёҷ дошт. Чунин одам Нодиршоҳи Афшор буд, ки дар замони ҳукмронии Таҳмоси II ҳокими Хуросон буд. Даре нагузашта номбурда бо навбат ба душманони Эрон, аз ҷумла ба афғонҳо зарбаҳои марғовар расонида, вилоятҳои Эронро паи ҳам аз дасти душманон озод кард. Номбурда ба дарҷаи расида буд, ки худро Таҳмоскулихон номид, тамоми вилоятҳои зери дасти Таҳмоси II бударо ба иттиҳоди худ гирифт.

Соли 1730 сарзамини Эронро аз афғонҳо пок сохта, Нодир бар зидди туркҳо амалиёт сар кард. Оқибат соли 1736 аз нуқтаи назари сиёсӣ муттаҳидшавии Эрон ба охир расид. Вале дар натиҷаи ҷангҳои паиҳам ҳаёти хоҷагӣ харобиро аз сар мегузаронид. Дар чунин шароити мушкил Нодир дар Мугон қурултой даъват намуда намояндаи охирини хонадони сулолаи сафавӣ — Аббоси III-ро аз тахти Эрон ронда, худро шоҳаншоҳи мулк эълон кард. Дар Эрон хонадони нав, сулолаи Афшорҳо ба сари давлат омад¹.

Вазифаи аввалиндараҷаи Нодиршоҳ баланд бардоштани иқтисодиёти Эрон ва тавоно гардонидани лашкари худ буд. Аз рӯи нақшаи ӯ яке аз чораандешӣ дар ин роҳ забт намудани мулкҳои ҳамсоя ва аз ҳисоби хазинаи шоҳони дигар мулк ва талаву тороҷи мардум бой гардонидани хазинаи мулки худ буд. Ӯ хуб медонист, ки дар қисмати шарқ Туркия ва қисмати шимол Русия давлатҳои тавоно буда, муқобили онҳо лашкар кашид, ғолиб омадачи Эрон зери шубҳа буд. Бинобар он Нодиршоҳ нақшаи забтисрии худро нисбат ба давлатҳои самти шарқии мулки худ — Афғонистон, Бухоро ва Хиндустон кашид. Амалан иҷрои ин нақша дер нақашид. Ӯ писари худ Ризоқулихонро, ки ҳокими Машҳад буд, ҳамроҳи сарлашқараш Таҳмосбхон Челоир (ё худ Таҳмосбхон вакилудавла) барои ишғоли Балх равон кард.

Таҳмосбхон бо сипоҳиёни худ дар Балх чор моҳ таққуф намуд. Як мақсади ишғоли Балх ин мубориза бо муқобили қабилаи шӯришбардоштаи қунгурот буд. Муҳаммадқозим навиштааст, ки номбурда ба саовари ин қабила — «Дониёлбег чома фиристода, ӯро ба ҳузурӣ худ талабид. Вале Дониёлбег дар хусуси омадани

¹ История Ирана. Изд-во МГУ. М., 1977, с. 203—204.

худ «такоҳул ва тағофул» (сустӣ карда худро ба ноду-
нӣ зада), ҷавоб надод ва қосиди эронӣро пас гардид-
нид». Ин навъ муносибат барои ба соҳили рости дарёи
Ҷайхун лашкар кашидани Таҳмосбхон баҳона гашт. Аз
гузаргоҳи Тирмиз гузашта, ҳаштуним ҳазор сарбози
эронӣ **PDF Compressor Free Version** заданд¹.

Донёлбеги қунғурот маҷбур мешавад, ки бо пеш-
кашҳо ва армуғонҳо ба ҳузури Таҳмосбхони ҷалсиа
ояд ва сулҳ талаб намояд. Баъд аз хотирҷамъӣ аз тои-
фаи қунғурот лашкари Эрон ба сӯи қалъаи Хузор (ё
Фузор) ҳаракат кард. Мувофиқи маълумоти Муҳаммад-
қозим «дар даври доираи он қалъа сиёҳхонаи² бисер
ва аҳшомоти (хизматгорон, давлатмандони) бешумор
сукно намуда буданд, ки ҳамагӣ он тоифа асир ва қат-
ли сарпанҷаи тақдир гардиданд³».

Оқибат Фузор забт мешавад. Баъди ду-се рӯзи он,
як қисми лашкари Эрон ба сӯи Қаршӣ ҳаракат намуд.
Ҳокими Қаршӣ, марди хирадпеша — Ҳаким атолиқи
Манғит барои муҳофизати мулки худ баъзе чораҳо ан-
дешид. Мардумро ӯ бо кӯҳҳо ва горҳо паноҳ дода, аз
дасти қатлу ғорати аҷнабиён раҳой медиҳад. Эронӣён
Қарширо муҳосира карда, «элу аҳшомоти бисереро
сарпанҷаи тақдир карданд»⁴.

Қисми дигари лашкари Таҳмосбхон ба қалъаи Шулу
хамла оварданд. Ҳокими он Худойшукурбийи манғит ба
мубориза омода гашта буд.

Воқеаҳои дар «Оламорои Нодирӣ» зикрфта дар
«Зафарномаи Абулфайзхон» ба таври зайл омадаанд.
Эронӣён иқлими Балхро бе ҷанг гирифтанд. Баъд аз он:

Чамъ дар Балх панҷоҳ ҳазор
Аз он ҷо намудани қасди Бухор.

Эронӣён барои ба мақсади худ расидан аз хизмати сар-
дорони баъзе қabilaҳо истифода карданд:

Ба таҳриқи ин фитначӯи хито,
Ки манавл ба манавл шува раҳнамо,

¹ Муҳаммадқозим. Асарӣ номбурда, с. 584.

² Сиёҳхона — шояд хонаи мардуми камбизоат бошад.

³ Муҳаммадқозим, Асарӣ номбурда, с. 585.

⁴ Ҳамон ҷо, с. 586.

Мардуми қабилаҳои дигар — қунғуроту сарой, гурехта халос мешаванд.

Қатлу ғорати душманро муаллифи асар — Юсуф чунин ба қалам овардааст:

PDF Compressor Free Version
Барфанду бинду куштанду тез,
Талаф шуд фаровон залилу азиз.
Бародар занад моли ҳамшираро,
Бараҳна кунад пир ҳамшираро».

Юсуф ба масъалаи мудофиаи қалъаи Қаршӣ дахл намуда, ҳокими он Ҳакимбийро чунин сифат кардааст:

Ба мири атолики мангит сиринт,
Шуда инчунин ҳодиса сарнавишт.
Ҳакиме, ки дар рӯзи қангу қидол
Намуда бае душманон поймол».

Чораҳои андешидаи ӯ барои муҳофизати аҳолии зеридаст ба маълумоти дар «Оламорои Нодирӣ» зикр ёфта монанд аст. Юсуф навиштааст:

Пиёда гурезон ба кӯҳи баланд,
К-аз онҷо шавад судҳо пойбанд.
Гурезон ба ҳомун шуда ҳар яке
Ки аз бим маҷнун шуда ҳар яке.

Ба Таҳмосбхон муяссар нашуд, ки Насафро ишғол намояд. Дар ин бора Юсуф навиштааст, ки «надода зи мардӣ Насафро ба ғайр». Баъд аз даҳ ё бист рӯзи муҳосира сокинони қалъа ҳамроҳи ҳокими худ барои ғарод ба хони Бухоро муроҷиат намуданд. Абулфайзхон бо лашкари худ дуввуми моҳи раҷаби соли 1150 (27 октябри соли 1737) сӯи Насаф ҳаракат кард:

Зи ҳичрат саду панҷоҳу як ҳазор,
Ба сӯи Насаф шуд шаи дин савор.

Дар чунин вазъияти пуртахлука сардорони қабилаҳои гуногун эҳсос карданд, ки лашкари Эрон онҳоро танҳо ба танҳо несту нобуд ва поймол хоҳад кард. Бинобар он қабилаҳои юз, қатаған, дурмон, сарой, хитой ва дигарҳо бо сардорони худ Ҳоҷамери атолиқ ва Ҳақ-

назар, бо ибораи Юсуф, «бибастанд дар хидмати шаҳ камар».

Ва боз:

Ҳама ҷонсипорони ин боргоҳ,
Ки судант сар дар қадамҳои шох,
Дигар бандагони ҳариму ҳарам,
Ки буданд аз лутфи ша мӯхтарам.

Ба ибораи дигар, хавфи марговарро ҳис намуда, дар қаламрави Абулфайзхон дар як муддати кӯтоҳ муттаҳидӣ ба миён омад:

Дар атрофи ша бандаи хоназод,
Ҳама ҷонсипорони бозътимод.

Барои лашкари музофотҳоро дар Қаршӣ гирд овардан, ба қавли Юсуф, Хоҷа Улфат ном вазири хони Бухоро бо ҳар кадом гуфтушунид сар кард. Ба ҳузури шох ба ғайр аз қувваи қабилаҳои номбурда лашкари Кармина, Нурато, 10 ҳазор лашкари Хӯқанд бо сардории Одинақул расида меоянд.

Мувофиқи маълумоти ба Ризоқулихон расида, ... дар дами арқомот ва фармоишот ва элоту аҳшомоти (ҳашам) ўзбакият ва туркашон ба навоҳии Самарқанд, Ўротеппа, Андиқон, Марғелон, Туркистон, Хуҷанд, Тошканд, элоти Оқ-Ялов ва ғайра мамолики Туркистон қаламӣ намуд ва имдоду конат талаб намуд»¹. Аз рӯи маълумот «Оламорои Нодирӣ» Одинақулбии Тошканд бо мавозии бист ҳазор нафар Оқ-Ялов ворида Самарқанд гашт. Дар андак фурсати мувозӣ шаст ҳазор нафар аз элоту аҳшомоти навоҳии Мовароуннаҳр дар балдаи фоҳираи Бухоро сарҷамъ гардиданд»².

Мувофиқи маълумоти Юсуф дар ихтиёри Абулфайзхон сад ҳазор лашкар гирд омада буд:

Ки анҷоми лашкар шуда, дар шумор,
• Ки гардида теъдодашон садҳазор.

¹ Ҳамон ҷо, с. 588.

² Ҳамон ҷо, с. 589.

Аз маълумоти муаллифи «Зафарномаи Абулфайзхон» бармеояд, ки хони Бухоро ҳанӯз ба ҷанги шадид бо эрониён тайёр набуд. Ӯ саросемагӣ кард. Чунки мардуми дар Қаршӣ муҳосирашуда ҳарчи зудтар имдод меخواستанд (шояд ба он сабаб, ки обу озуқаи онҳо тамоом шуда буд):

PDF Compressor Free Version

Агар шоҳи одил наёянд зуд,
Ба мулки адам меравем аз вучуд,

— навишта буданд онҳо ба Абулфайзхон.

Тайёр набудани хони Бухороро дар ҷанги зикрѐфта боз аз чунин ҳол пай бурдан мумкин аст, ки ӯ омадани хони Хева Элбарсхонро мунтазир нашуда, сӯи Қаршӣ ҳаракат кард. Муҳаммадқозим навиштааст, ки Абулфайзхон шаст ҳазор лашкарро дида, хуррами бад-он роҳ ѐфта, дигар мултафити омадани Элбарсхон — подшоҳи Хоразм нагашта, муқаррар фармуд, ки табли кӯч ба навозиш дароварда, дар соати саъд бо сипоҳи қиёмат дастгоҳ пой дар рикоби саодатфарҷом ниҳода, инони ҳиммат ба суби Қаршӣ маътуф фармуд».

Оқибат ба шоҳ муяссар мешавад, ки сафи душманро раҳна намуда, қувваҳои мусаллаҳи худро дохили Қаршӣ намояд. Абулфайзхон дар ин ҷой шаш рӯз бе ҳаракат истод. Аз ин фурсат истифода намуда, Ризоқулихон ва Таҳмосбхон ҷамъи пирони худро ҷамъ карда, машварат оростанд. Лашкари анбӯҳи хони Бухоро онҳоро ба тарс андохта буд. Мӯйсафедон маслиҳат доданд, ки мебояд ба Балх ақибнишинӣ намоем. «Аммо Таҳмосбхони Ҷалоир фармуд, ки ҳар гоҳ иродаи муроҷиат ба қубатулислон (Балх) намоем, тоифаи ўзбакият мутаоқиб омада, онҳоро нахоҳанд гузошт, ки зинда бадар раванд. Ҳамагӣ асокири қизилбошия асир ва қабил хоҳем гардид. Бинобар он набояд «ҳарос ба худроҳ» диҳем¹.

Сарлашкарони Эрон аз ором нишастани Абулфайзхон истифода намуда, ҷопарҳо равон намуданд, ки Шоҳқулибег ва Исмоилхон ҳазима, ки дар канораи руди Ҷайхун, дар сари тўлхона мебошанд, бо истехсоли (ши-

¹ Ҳамон ҷо с. 591—592.

тоби) тамо тўпхонаро бардошта, вориди урдуи муалло (бузург) гарданд (яъне, ба ихтиёри лашкар оянд).

Рӯзи шашум Абулфайзхон ба муқобили эрониён ҷанг сар кард. Мувофиқи маълумоти Муҳаммадқозими Марвӣ, ба ғайр аз лашкари музофотҳои дар боло номбар намуда, дар ихтиёри ӯ лашкари Шаҳрисабзу Ҳисор низ омада буданд. Вале фурсат аз даст рафта буд. Тўпҳои душман ба қор дароварда шуд, ки аз садои раъдосори тўпҳои сӯъбонқирдор (аждаҳоқирдор) заминро чун қарраи симоб ларзонида ва тири тўп монанди донаи ҳубаб ба боридан даромад.

Лашкари Бухоро бо ин намуд яроқ балад набуд ва аксарияти онро ҳам нашнида буданд. Заминро замон аз хуни эшон гулгун мешуд. Бинобар он тоифаи сарбозони Бухоро ба муҷарради расидани тири кулӯлаи тўп фарёд мекарданд, ки «қоч ки бало келди!» Дигаре мегуфт: «Аҷали ногаҳон келди!» Оқибат лашкари Бухоро «мушаввашаҳвол ва парешон рӯзгор гашта, дар саҳорӣ ва боғоти он навоҳӣ мутафарриқ гашта, худро ба зери деворҳои хароба, бурҷҳои вайрона ва рудхонаҳо мегирифтанд»¹. Лашкари қизилбошӣ ба сӯи онҳо ҳамла оварда, талафоти қалон мерасониданд. Дар натиҷа баъд аз андаке пешқабли сипоҳи Абулфайзхон гурез бар ситез ихтиёр намуданд. Сафи лашкар дарҳам шикаста буд. Одинақулбеги оқ-ялов кушта мешавад, ки ин ҳам ба рӯҳияи лашкари Хўқанду Тошканд бетаъсир намонд. Ба ғайр аз номбурда, сардору саркардаҳои бисёр аз он гирифтор гардида, ба қатл расид. Шикаст хӯрдани лашкари Бухоро бечунучаро маълум гашт. Ҷанги шадид дар назди Қаршӣ ва шикасти лашкари Бухоро дар «Зафарномаи Абулфайзхон» ба таври зайл омадааст. Муаллифи асар шаҳодат додааст, ки хони Бухоро мебоист барои вориди Қаршӣ гаштан аҷала намояд, чунки аҳволи мардуми қалъа табоҳ гашта буд:

Шаҳи дин даромад ба Қаршӣ нишаст,

Ки он шаҳр аз оташи фитна раст.

Ҷамон рӯз агар шаҳ нагаштӣ савор,

Баровардӣ аз қони Қаршӣ димор².

¹ Ҷамон ҷо, с. 594.

² Юсуф. Зафарномаи Абулфайзхон, с. 66.

Юсуф навиштааст, ки дар ҳақиқат лашкари ҳамроҳи Абулфайзхон ба Қаршӣ омадаро душман дида, ба андешаи ҳавлноқ афтод ва маслиҳат ороост, ки ба қанг омода гардад ё роҳи гурез пеш гирад. Аз маълумотҳои муаллифи мазкур равшан мешавад, ки ӯ ҳеҷ як воқеаеро муболиға накарда ё яктарафа баён накардааст. Юсуф низ аз тӯпҳои «Чу шери жаён» суҳан рондааст. Сабаби шикастхӯриро ӯ дахл карда навиштааст: ки:

Ба як сӯй сарлашқари ду амир,
Ҳаким Хоҷамёрбийи беназир,
Ки туғи аламҳо барафроста,
Чуни қанги бемаслиҳат сохта.

Ба қавли муаллиф дар ин қанг аввалин шуда, лашкари туркман буздилий намуд:

Сафи туркамони аввалин тохта,
Гузеҳои шуда қону дил бохта.
Зи марди ба як ҳамла тоқат накард».

Дар ин ҷо Юсуф ба Фирдавси пайравӣ намуда («Наояд пароканда лашқар ба қор, Дусад марди қангӣ беҳ аз сад ҳазор») навиштааст:

Муҳолиф бувад лашқари садҳазор,
Ба майдони душман наёяд ба қор,
Таачҷуб аз ин лашқари беқарон,
Ба як лаҳза гардид ҳар сӯ равон.

Равон гашта лашқар ба сӯи Насаф,
Якero саре неву найза ба каф.
Амирони ислом доданд пушт,
Қизил аз ақиб ҳар касero бикушт»¹.

Дар ҳангоми гирудор хони Бухоро ба дасти душман асир шуданаш яқин буд. Вале ба қадри се ҳазор нафар ғуломони қалмоқ, машҳур ба «Олтин қилав» чун чунон диданд, Абулфайзхонро дар миён гирифта, ба самти Қаршӣ бадар рафтанд. Асокири мансура дар қатлу го-

¹. Ҳамон ҷо, с. 109 — 170.

рати он тоифа кӯшида, аз кушта пуштаҳо ва аз хун рӯд-хонаҳо тартиб доданд».

Миқдори ғанимати ба дасти эрониён расида ҳадду каноҳ надошт. Ба қавли Муҳаммадқозим ҳамаи сипоҳиён «молдор ва мӯхташам гардида буданд»¹.

Қасони зиёд аз гири тулу замбӯрак мақтул гаштанд. Юсуф навиштааст;

Садоҳои замбӯрак омад зи дур,
Ки мекард девори Қаршӣ нафур.

Ва ҳазорҳо кушташудагон, ки «зинда ба болои мурда давидааст»². Ғалабаи лашкари Эрон беталаф нашуд. Юсуф навиштааст:

Зи ҳарду тараф кушта гашта басӣ,
Нагардид андар миён ворасӣ³.

Баъди қанг мардуми Қаршӣ пароканда шуда бошанд ҳам, Абулфайзхон қалъаро тарк накард. Аз деворҳои шаҳр берун омадан ҳам барои хон хатар дошт. Аз лашкари садҳазораи хон, ба қавли Юсуф, сӣ ҳазор, аз бандогони аҳли дарбору сарлашкарон сад ё дусад одам монда буд. Онҳо бо хон машварат намуда, сабаби шикастхӯрӣ ва нақшаи сянदारо фикр мекарданд. Баъзеҳо мегуфтанд, ки аз Тошканд лашкар ба қадри кифоя наомад. Дигарҳо мегуфтанд, ки мебояд аз Ҳисору Хоразм мадад талабид ва ҳоказо.

Қизилбошҳо бошанд, аз ғалабаи худ шердил гашта, ишғоли Қарширо ба нақша мегиранд. Вале сарлашकारी зирак — Таҳмосбхони Ҷалоир бад-ин қарор буд, ки гирифтани қалъаи Қаршӣ амрест азим. Бинобар он аз он навоҳӣ дар ҳаракат омада, озими қалъаи Шулук буд. Ин қалъа барои соҳиб шудан ба шаҳри Қаршӣ аҳамияти аввалиндараҷа дошт. Юсуф Шулуқро калиди Насаф номидааст:

Ки Шулук бошад калиди Насаф,
Ту ин қуфл бикшӣ, бар тан талаф⁴.

¹ Муҳаммадқозим, с. 595—596.

² «Зафарномаи Абулфайзхон, с. 179—181.

³ Ҷамон ҷо, с. 171.

⁴ Ҷамон ҷо, с. 174.

Оқибат қалъаи Шулук забт шуд¹ ва ҳокими он ба қатл расид. Юсуф ҳокими мақтулгаштаро Оллоҳшукур, Сайиди Насафӣ ўро Шукур тўқсабо, аз қабилаи хито номиданд:

PDF Compressor Free Version
«Дар он дам Шукур тўқсабои хито,
Ниҳода сари худ ба дори фано».

Нисбат ба қатли ҳокими мазкур Муҳаммадқозими Марвӣ маълумоти муфассал овардааст: «Дар ҳангоми фирор тире аз сарпанҷаи тақдир бар рони Худойшукурбой, ҳокими он қалъа омада, ба ҳазор саъйу чаҳд дохили қалъа гардид ва баъд аз тасарруфи қалъа мазбур (ном бурда) ба қатл расид².

Чунки ба назар мерасад, ки дар маълумоти ҳар се муаллифи мазкур суҳан аз марги як шахс меравад. Чунки онҳо қанги лашкари Эронро барои забти қалъаи Шулук тасвир намуда, як воқеа ва як ҳокимро ба қалам оварданд.

Эрониён қалъаи Шулукро ишғол карда бошанд ҳам, бо сабаби зерин навбат ба забти Қаршӣ нарасид.

Таҳмосбхони Чалоир ба номи Нодиршоҳи Афшор, ки он вақт машғули ишғоли Қандаҳор буд, мактуб ирсол намуда, шоҳро аз ғалабаи худ мағлуб гаштани Абулфайзхон ва аз нақшаи ояндаи худ хабардор кард. Мувофиқи ин нақша баъд аз забти Шулук лашкари Эрон мебоист Қаршӣ ва баъд Бухороро ишғол намояд.

Номаи Таҳмосбхон Нодиршоҳро ба андешаи чуқур водор намуд. Барои шох қанги назди Қаршӣ ҳанӯз ғалабаи қатъӣ аз болои хони Бухоро набуд. Бо ибораи Муҳаммадқозим, «баъд аз тааммули бисёр дуди нохуш аз равзанаи димоғи ӯ (Нодиршоҳ) забона кашид»³.

Нодиршоҳ андеша намуд, «ки мамолики Туркистон мамлакатест, васеъ, олуту аҳшомоти бисёр ва сипоҳиёни бешумор аз айёми Қингизхону Чағатой ва амир Темури Курагон дар он навоҳ мебошад. Ҳаргоҳ худо накарда, чамъияте аз он навоҳӣ, аз гӯшаву канор ҳаракат намоянд, чамъи асокири мансураро мунҳадим ва безбрӯ карда,

¹ Холҳо дар худуди вилояти Қашқадарёи Ўзбекистон ҷоеро «Тепнаи Шулук» меноманд.

² Оламори Нодирӣ, с. 600.

³ Ҳамон ҷо, с. 603.

аҳаде зинда аз рӯди Чайхун дигар уBUR наметавонад на-
муд ва фарзанди аршади худро дар ҳини ҳаёт бояд аз
даст дод. Ин ҳаракат аз корбинӣ ва ғурури Таҳмосбхони
вақилулдавла аст. Ба ҳар ҷиҳат аз ҷиҳате, ки тасаввур
намуд, фарзанди номдори худро муҳити гирдобӣ боло
дид».

PDF Compressor Free Version

Дар мактуби ба номи писараш Ризоқулихон шоҳ
«муштамил бар ҳақорат ва сиёсати тамоми» навишта буд:
«Ин ҳаракат, ки аз ту ба вуқӯъ омада, писанди табъи ҳу-
моюни мо нааяфтод. Бояд бидуни таъмул ва таҳқиқ бо
асокири мансура вориди қубатулисломи Балх гардиде,
таваққуф намой, ки ба ҳар наҳв рои қаҳонкушо қарор
гирад, аз он қарор муқаррар хоҳем фармуд, ки маъмул
дорӣ!».

Шоҳ рақами дигар ба номи Таҳмосбхон муштамил
бар итобу хитоб ва сиёсати бисёр навишт, ки «Оре, қал-
табони (нобакори) фартут (аз кор монда)! Ман тӯро му-
қаррар фармуда будам, ки баъд аз тасхири умулбилоди
Балх дар он ҳудуд таваққуф (намой) ва ба ҳар наҳв, ки
рои илҳоморо қарор мегирифт, муқаррар мефармудем,
аз он қарор маъмул дорӣ. На ин ки худсар инони кишва-
ристониро пешниҳоди хотири худ карда ва фарзанд
арҷманд Ризоқули Мирзоро, ки дар сигарисин (хурдс-
лӣ), аз еқл дур ва дар сафогӣ ва бебокӣ машҳур (аст), ба
хеёлоти фосида ва андешаҳои ботила андохта, бардошта
ба самти Мовароуннаҳр рафта, худро ва фарзандавро
ба асокири мансура, муҳити боло гардонидан, аз ҷӣ роҳ
аст?».

Дар ин мактуб низ таъкид шуда буд, ки лашкари Эрон
бояд ба Балх баргардад. Нодиршоҳ аз он тарсида буд,
ки «Худо накарда, лашкарони ўзбаку қазоқу қалмоқ, чи-
гатою урус ва олон ҳамагӣ муттафиқ-ул-инон иродаи му-
ҷадала намоянд, аз ўҳдаи он лашкари анбўҳ чигуна дар-
хоҳед омад?» ва ҳоказо. Нодиршоҳ нақша дошт, ки «баъд
аз тасхири дорулқарори Қандаҳор инони азимат ба савби
тасхири мамолики фасеҳулфазо Ҳиндустон» ва баъд ба
Мовароуннаҳр қадам гузорем.

Аз фикрронихо ва нақшаи Нодиршоҳ бармеояд, ки як
қисми лашкари ў бо сардори писараш Ризоқулихон ва
Таҳмосбхон дар Балх мебоист бехатарии ақибгоҳи ўро
таъмин намояд, то ки дар ҳини ишғоли Афғонистону Ҳин-
дустон лашкари Бухоро, қабилаҳои Дашти қазоқ то Русия

ба сӯи ӯ ҳамла накунанд. Баъд аз ишғоли ин ду мулк Нодиршоҳ ба Мовароуннаҳр лашкар кашиданро нақша кашада буд. Ва ҳамин нақша дар оянда амалӣ гашт.

Воқеаҳои баъд Қалъаи Шулухро Таҳмосбхон ишғол намуда, талаву тороҷ намуд. Ба қавли Юсуф дар ин ҷо «на зар монду на ғалла, на яроқ». Лашкари Эрон ба «калиди» Қаршӣ соҳиб гашта, барои ишғоли ин шаҳр тамоми қувваи худро сафарбар намуд ва онро дар ихота гирифт.

Дар чунин соати пурхатар хабар расид, ки лашкари Хоразм ба қасди ишғоли Бухоро сафарбар шудааст. Ин ҳаракати дуввуми онҳо буд. Бори аввал хони ин мулк Элтузорхон мувофиқи таклифи Абулфайзхон барои зидди эрониён якҷоя мубориза бурдан ба Бухоро омада буд. Шикаст хӯрдани лашкари Бухоро дар назди Қаршӣ ӯро ба андеша андохт. Элтузорхон фикр кард, ки Таҳмосбхон баъди ин ғалаба метавонад ба Хоразм лашкар кашад. Бо ин ваҳму тарс ӯ лашкарашро ба тарафи Урганҷ баргардонид.

Лашкаркашии дуввум бо он сабаб буд, ки Бухоро шикасти марговарро аз сар гузаронида, заиф гашта, имконияти муҳофизати худро надошт. Хон дар Қаршии муҳосирашуда зери назорати лашкари Эрон буд. Ишғоли пойтахти хонигарӣ, ба ақидаи хони Хева, чандон кори мушкил набуд.

Хабари ҳуҷуми хони Хеваро фаҳмида, Абулфайзхон аз Қаршӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва тавонист, ки урганчиёнро аз мулки худ дур созад.

Ҳокими Қаршӣ Ҳаким атолиқ ба маслиҳати хон аз эрониён сулҳ хост. Барои озод кардани асирон қадхудоёни қалъа 14 ҳазор туман ваъда карданд. Таҳмосбхон 20 ҳазор туман талаб кард. Дар ҳини гуфтушунид ду номаи Нодиршоҳ, ки дар боло иқтибос шуданд, дастраси Таҳмосбхон ва Ризоқулихон гардиданд. Номбурдагон ҳарчанд, ки аз мазмуни номаҳо норозӣ буданд, вале иҷрои фармони шоҳ воҷиб буд (Таҳмосбхон ҳатто гуфтааст, ки агар фармон бозгашт намешуд, ман «ҷамъи мамолики Туркистонро ба ҳавзаи тасарруфи ӯ (Нодиршоҳ) меовардам»¹).

¹. Ҳамон ҷо, с. 605.

Лашкари Эрон бо ғаллаву озукан худ аз Қаршй ба Хузор меояд. Лашкари Бухоро аз муҳосира озод гашта, Таҳмосбхонро таъкиб намуд.

Дар роҳ байни онҳо ҷанг шуда, ба фикри Муҳаммад-козим, бухориҳо шикаст хӯрдаанд. Вале шоири ширинкаломи тирмизӣ Сайиди Насофӣ эронийро шикастхӯрда ҳисобида, ғалабаи лашкари Бухороро ҷунин ба назм овардааст:

Ба тӯронӣён бахт ёри намуд,
Дари фатҳ ба руи эшон кушуд.
Ба эронӣён охир омад шикаст,
Забардаст шуд оқибат зери даст.
Аламдорро дасту но шуд қалам,
Биварланд асрон думи худ алам.
Намои об шамшерхоро ба ҷуй,
Ба дарё ниҳоданд ҷун еел руй.
Сипоҳони Балхи аз болон ан,
Фитоданд ҷун нақши но бар замин.
Бигуррид он шоҳи Эронзамин,
Ки бодо шуморо ҳазор офарин!
Чи дидед аа ин як-ду-се хурдсол,
Ки бо худ гирифтед ҷандон нубол?!
Чи пеш омад аа гардиши рузгор,
Ки кардед худро ҷунин шармсор?!
Аа эшон яке гуфт, к-эй қомчу,
Ба ин қавм наъвои шулан ру ба ру.

Сайидо Навиштааст, ки эронийёни гуреза ба воситаи Тирмиз Ҷайхунро убур намуданд¹. Муҳаммадкозим низ ин гузаргоҳро овардааст. Ӯ навиштааст, ки руди Ҷайхун ях баста буд. Мардуми Мовароуннаҳр ёд надоранд, ки

¹ Солҳои ҳаёти Сайидо ноҳеҷ нест. Вафоти Ӯро таърихшиносон байни солҳои 1707 — 1711 тахмин кардаанд. Иқтибоси манкур ба солҳои 1737 — 1738 мансуб аст. Ҷунин номи ҳокими Шулуи ва ҳалови шудани ӯ дар «Оламул-Нодирин», «Зафарномаи Абдулфайзхон» ва қасоиди Сайидо иттифоқ эфтадааст. Масъалаи манкур дар онҷо мебошад ҳарчонинба омухта шавад. Дар иқтибоси манкур роҷеъ ба таърихи он иштибоҳе содир гашта бошад, аз ҳовандагон уэр хоста, ислоҳи онро барои онҷо во мегузорем. Ниягаред: Сайиди Насофӣ, Куллиётҳои осор, Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1990, с. 91.

дар ягон вақт дарё тамоман ях баста бошад. Аз рӯи як сипоҳ ва чорпоёнро мегузаронанд.

Дар соҳили дарё Таҳмосбхонро яке аз мансабдорони дарбори Нодиршоҳ — Аҳмадхони Марвай интизор буд. Ду номаи дар боло иқтибосшударо ӯ расонидааст. Ба ғайр аз ин супориш, бо фармони шоҳи мазкур Таҳмосбхонро низ таъсис дода, бо сари ӯ се маротиба бо чӯб задааст (Фармони Нодиршоҳ 10 — 12 чӯб буд).

Бо ҳамин амалиёти ҷангии соли 1737 ва зимистони 1738 бо сардории Ризоқулихон ва Таҳмосбхон дар Мовароуннаҳр ба охир расид. Натиҷаи ин юриш он буд, ки эронӣён бо аҳволи хони Бухоро, лашкари ӯ, мансабдорони хонӣ аз наздик шинос шуданд. Ин наваъ шиносӣ барои ҳуҷуми ояндаи Нодиршоҳ ба ин мулк дар солҳои 40-ми асри XVIII, замина тайёр намуд.

Ба Балх баргардонидани лашкари зафаровари Эрон аз назди Қаршӣ, мактубҳои дашиномомези Нодиршоҳ он маъниро нашошт, ки ӯ аз забти ин мулк даст кашандааст. Мақсади ӯ эҳтиёткорӣ ва бо тайёрии ҷамаҷониба ба ҳуҷум гузаштани бо осонӣ ба ин мақсад расидан буд. Амалиёти Нодиршоҳ дар ҳудуди Бухоро, иваз намудани сулолаи ҳукмрони Аштархонӣ бо хонадони Манғития исботи амалӣ гештани нақшаи ӯ буд.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ «МҶИИ МУБОРАК»

Дар шаҳри деҳаҳо, махсусан дар кӯҳистони Мовароуннаҳр мавзеъҳои бо номи «қадамҷой» ва «паи пой Дулдули ҳазрати Алӣ» маъруфанд. Мардум асрҳо боз он мавзеъҳоро қадамҷойи пайгамбар ва нақши рӯи харсангро изи пой асли ҳазрати Алӣ ба қалам дода, он мавзеъҳоро зиёратгоҳ гардониданд. Ба ин наваъ ҷойҳо ҳоло ҳам ҳар рӯз аз гӯшаву кенорҳои дурдаст одамон омада, назру ниёзи зиёде медиҳанд.

Дар масҷиди ҷомеаи шаҳри Деҳля ҳуҷрае ҳаст, ки диққати мусулмонон ва туристони бешуморро ба худ ҷалб кардааст. Дар ин хонача ба ивази мувиҷан музд мӯй ва пах поеро, ки дар зери оила нигоҳ медоранд, нишон дода, исбот кардани мешаванд, ки «ин мӯйи муборак» аз пайгамбар буда, паи пой — нишони пойи ӯст. «Мӯйи муборак» дар яке аз масҷидҳои шаҳри Ҳирот низ гузошта

шудааст. Дар Мовароуннаҳр низ ба «мӯйи муборак» саҷда кардан ҳанӯз дар асрҳои гузашта қарор шуда буд. Дар воқеаи Фарғона Қаротеппа ном деҳа буд, ки баъдтар номи «Мӯйи муборак»-ро гирифтааст. Барои шиносӣ ба таърихи ивазшавии ин ном ба суҳанони шоҳиди воқеа—Муҳаммад Ҳақимхон муроҷиат мекунем. Ин шахс кӣ буд?

Ҳақимхон соли 1803 дар оилаи рӯхонии олимартаба — эшони Маъсумхон, дар шаҳри Хӯқанд таваллуд ёфтааст. Авлоди падарии Маъсумхон аз шаҳри Уротеппа ва авлоди модараш аз Шаҳрисабз буд. У хоҳари хони Хӯқанд — Умархонро ба занӣ гирифта буд. Ҳақимхон ба Умархон (1810 — 1822) хоҳарзода мешуд. Ба қавли ҳуди Ҳақимхон шаш соли охири ҳукмронии Умархон дар Хӯқанд, яъне дар солҳои 1816 — 1822, ӯ шабу рӯз ҳамроҳи тағони худ буда, аз тамоми сирри асрори давлатӣ воқиф гаштааст.

Баъди вафоти Умархон ва ба хонигарии Хӯқанд соҳиб шудани писари ӯ (аз Нодира) Муҳаммадалихон (ё Мадалихон), Ҳақимхон ҳамроҳи падараш аз дарбор ронда шуда, падару писар пешу ақиб ба зиёрати Макка меразанд.

Саёҳати Ҳақимхон тӯл кашид. У аввал ба Россия, ба шаҳрҳои Омск, Оренбург ва Ҳоҷитархон (Астархан) рафта, баъд ба воситаи Кавказ, Туркия, Миср ба Арабистони Суудӣ меояд. Бозгашти ӯ баъди сарсонии 5-6 сола ба воситаи Эрон ва Афғонистон сурат гирифт. Баъди бозгашт ба Мовароуннаҳр (соли 1828) Ҳақимхон меҳодад, ки дар Уротеппа соқии гардад. Вале ҳамон вақт ин шаҳр ба дасти Мадалихон гузашта буд. Аз ҳамин сабаб Ҳақимхон, ки ба Зомин расида буд, ақиб гашта аввало дар Бухоро, баъд дар мулки меросии худ — Шаҳрисабз маскан гирифт. Дар ҳамин шаҳр хотираҳои худро бо номи «Мунтахаб ат-таворих» дар солҳои 1842-1845 навиштааст. Ин асар ҳаҷман калон ва мазмунан ниҳоят муҳим, аз тарафи муаллифи ин сатрҳо иборат аз ду китоб дар солҳои 1983-1985 ба чоп ҳозир шуд. Ин асар барои омӯхтани таърих ва ҳаёти адабии Бухоро ва Хӯқанд дар нимаи аввали асри XIX ба аҳамияти калони илмӣ соҳиб аст.

Дар ин ҷо мо меҳодем фикру андешаи муаллифи «Мунтахаб ат-таворих» Ҳақимхонро доир ба мӯйи муборак ва баъзе аз расму русумҳои дар аввали асри XIX маҳкумшударо манзури хонандагон намоем.

Хони Хӯқанд Олимхон (1800-1810) барои тозагии дини ислом қонбозиҳо намуда, мувофиқи навиштаи Ҳа-

дар ягон вақт дарё тамоман ях баста бошад. Аз рӯи як сипоҳ ва чорпоёнро мегузаронанд.

Дар соҳили дарё Таҳмосбхонро яке аз мансабдорони дарбори Нодиршоҳ — Аҳмадхони Марвӣ интизор буд. Ду номаи дар боло иқтибосшударо ӯ расонидааст. Ба ғайр аз ин сувориш бо фармони шоҳи мазкур Таҳмосбхонро низ танбеҳ дода, ба сари ӯ се маротиба бо чӯб задааст (Фармони Нодиршоҳ 10 — 12 чӯб буд).

Бо ҳамин амалиёти қангии соли 1737 ва зимистони 1738 бо сардории Ризоқулихон ва Таҳмосбхон дар Мовароуннаҳр ба охир расид. Натиҷаи ин юриш он буд, ки эронӣён бо аҳволи хони Бухоро, лашкари ӯ, мансабдорони хонӣ аз наздик шинос шуданд. Ин навъ шиносӣ барои ҳуҷуми ояндаи Нодиршоҳ ба ин мулк дар солҳои 40-ми асри XVIII, замина тайёр намуд.

Ба Балх баргардонидани лашкари зафаровари Эрон аз назди Қаршӣ, мактубҳои дашномомези Нодиршоҳ он маъниро нашошт, ки ӯ аз забти ин мулк даст кашидааст. Мақсади ӯ эҳтиёткорӣ ва бо тайёрии ҳамаҷониба ба ҳуҷум гузаштану бо осонӣ ба ин мақсад расидан буд. Амалиёти Нодиршоҳ дар ҳудуди Бухоро, иваз намудани сулолаи ҳукмронии Аштархонӣ бо хонадони Манғития исботи амалӣ гаштани нақшаи ӯ буд.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ «МҶИИ МУБОРАК»

Дар шаҳру деҳаҳо, махсусан дар кӯҳистони Мовароуннаҳр мавзеъҳои бо номи «қадамҷой» ва «паи пой Дулдули ҳазрати Алӣ» маъруфанд. Мардум асрҳо боз он мавзеъҳоро қадамҷойи пайғамбар ва нақши рӯи харсангро изи пой аспи ҳазрати Алӣ ба қалам дода, он мавзеъҳоро зиёратгоҳ гардониданд. Ба ин навъ ҷойҳо ҳоло ҳам ҳар рӯз аз гӯшаву канорҳои дурдаст одамон омада, назру ниёзи зиёде медиҳанд.

Дар масҷиди ҷомеаи шаҳри Деҳлӣ ҳуҷрае ҳаст, ки диққати мусулмонон ва туристони бешуморро ба худ ҷалб кардааст. Дар ин хонача ба ивази муайян музд мӯй ва паи поеро, ки дар зери оина нигоҳ медоранд, нишон дода, исбот карданӣ мешаванд, ки «ин мӯйи муборак» аз пайғамбар буда, паи пой — нишони пойи ӯст. «Мӯйи муборак» дар яке аз масҷидҳои шаҳри Ҳирот низ гузошта

шудааст. Дар Мовароуннаҳр низ ба «мӯйи муборақ» саҷда кардан ҳанӯз дар асрҳои гузашта қорӣ шуда буд. Дар воқеаи Фарғона Қаротеппа ном деҳа буд, ки баъдтар номи «Мӯйи муборақ» ро гирифтааст. Барои шиносӣ ба таърихи ивазшавии ин ном ба суҳанони шоҳиди воқеа—Муҳаммад Ҳакимхон муроҷиат мекунем. Ин шахс кӣ буд?

Ҳакимхон соли 1803 дар оилаи рӯҳонии олимартаба — эшони Маъсумхон, дар шаҳри Хӯқанд таваллуд ёфтааст. Авлоди падарии Маъсумхон аз шаҳри Уротеппа ва авлоди модарнаш аз Шаҳрисабз буд. Ӯ хоҳари хони Хӯқанд — Умархонро ба занӣ гирифта буд. Ҳакимхон ба Умархон (1810 — 1822) хоҳарзода мешуд. Ба қавли худи Ҳакимхон шаш соли охири ҳукмронии Умархон дар Хӯқанд, яъне дар солҳои 1816 — 1822, ӯ шабу рӯз ҳамроҳи тағои худ буда, аз тамоми сирри асрори давлатӣ воқиф гаштааст.

Баъди вафоти Умархон ва ба хонигарии Хӯқанд соҳиб шудани писари ӯ (аз Нодира) Муҳаммадалихон (ё Мадалихон), Ҳакимхон ҳамроҳи падараш аз дарбор ронда шуда, падару писар пешу ақиб ба зиёрати Макка меразанд.

Саёҳати Ҳакимхон тӯл кашид. Ӯ аввал ба Россия, ба шаҳрҳои Омск, Оренбург ва Ҳочитархон (Астархан) рафта, баъд ба воситаи Кавказ, Туркия, Миср ба Арабистони Суудӣ меояд. Бозгашти ӯ баъди сарсонии 5-6 сола ба воситаи Эрон ва Афғонистон сурат гирифт. Баъди бозгашт ба Мовароуннаҳр (соли 1828) Ҳакимхон меҳоҳад, ки дар Уротеппа сокин гардад. Вале ҳамон вақт ин шаҳр ба дасти Мадалихон гузашта буд. Аз ҳамин сабаб Ҳакимхон, ки ба Зомин расида буд, ақиб гашта аввало дар Бухоро, баъд дар мулки меросии худ — Шаҳрисабз маскан гирифт. Дар ҳамин шаҳр хотираҳои худро бо номи «Мунтахаб ат-тавориҳ» дар солҳои 1842-1845 навиштааст. Ин асар ҳаҷман калон ва мазмунан ниҳоят муҳим, аз тарафи муаллифи ин сатрҳо иборат аз ду китоб дар солҳои 1983-1985 ба ҷол ҳозир шуд. Ин асар барои омӯхтани таърих ва ҳаёти адабии Бухоро ва Хӯқанд дар нимаи аввали асри XIX ба аҳамияти калони илмӣ соҳиб аст.

Дар ин ҷо мо меҳодем фикру андешаи муаллифи «Мунтахаб ат-тавориҳ» Ҳакимхонро доир ба мӯйи муборақ ва баъзе аз расму русумҳои дар аввали асри XIX маҳдумшударо манзури хонандагон намоем.

Хони Хӯқанд Олимхон (1800-1810) барои тозагии дини ислом ҷонбозиҳо намуда, мувофиқи навиштаи Ҳа-

кимхон, чунин корҳоро дар ин роҳ анҷом додааст: «... касоне ки худро дурӯғ саидзода ва шайхзода сохта буданд, ҳамаро манъ намуд. Дар Туркистон расм аст, ки дар ҳар ҷо дарахти азим бошад, дар онҷо ӯро алам сохта, занон мазор пиндошта латта меовезанд ва чароғ дармегиронанд ва аз он ҷо талаби истионат (ёрмандӣ) мекунанд, худро дар залолат (хорӣ) меандозанд, Амир Олимхон ин қабил дарахтро аз беҳу бунёдаш барканд.

(Дар Хӯқанд) гадоёни мутамаввил (молдор) будаанд, ки бо вучуди давлат доштан гадоӣ мекарданд. (Олимхон) ҳамаро ҷамъ намуд, сорбон сохт ва ба ҳар кадоми эшон як уштур биспурд, ки эшон фарбеҳ кунанд, дар вақти бор ба корхонаи подшоҳӣ ҳозир созанд. Дигар шайхтарошоне, ки буданду худро валӣ сохта бардурӯғ каромотфурӯшӣ мекарданд ва мусулмононро ба роҳи талаббус (нофаҳмӣ) мефиристоданд, ҷумларо ҷамъ намуда (Олимхон) имтиҳон) менамуд. Онро ки кораш ба шаръи мувофиқ буд, ба иззати тамом рухсату иҷозат меод ва онро, ки кораш бар хилофи шаръӣ меёфт, ба чандин хорӣ тавба дода рухсат меод. Байт:

Ботини ин қавм кофиркешу бо зоҳир масеҳ,
Ҷумла қурон дар канорасту санам дар остин».

(саҳ. 419).

Вале ин шоҳидии Ҳакимхон чунин маънӣ надошт, ки Олимхон бо рӯҳониҳо мубориза бурдааст. Чуноне ки гуфтем, ӯ барои тозагии дини ислом чораҳо дида, ҳудаш иҷрои баъзе расму оини диниро сарварӣ менамояд. Масалан, Ҳакимхон чунин овардааст. «Худи (Олимхон) ба хидмати ҳидоятпаноҳи эшони Мавлавӣ дохил шуда, машғулӣ мекард, тариқаи чаҳрия дошт ва ҳар рӯз баъд аз хуфтан дар урдуи (қасри) худ чаҳр мекард».

Дигар масъалае, ки Ҳакимхон дахл намуда, зери танқид гирифтааст, бардурӯғ худро ба авлоди пайғамбар нисбат дода, сайид шуморидани баъзе касон мебошад. Ин навь одамон дар ҷамъияти ҳозираи мо ҳам ҳарҷо ҳарҷо сар задаанд, ки онҳоро Ҳакимхон ҳанӯз 150 сол қабл аз ин ба таври зайл писханд зада, маҳкум намудааст:

«Сайид шудан аз ҳарчи осонтар аст. Хусусан ба давлат расида (баъзеҳо) ҳамон соати аввал орзуи саёдат

мекунанд, худро сайид сохта, баъд аз он ба кори дигар (машгул мешаванд). Ба ҳадиси набӣ алайсалом (онҳо) қор надоранд, ки (гуфтааст): «Касе сайид набошаду худро сайид созад, лаънати оллоҳ ба ӯ бошад». Ва касе, ки сайид бошад, мутакеррири (такроркунанда) насаб бошад ба ғайри насаби аҷлол таоло бошад. Чунончи, сайидҳое, ки дар Мовароуннаҳр шӯҳрат дорем, мисли авлоди Хоҷа Ubайдулло Аҳрор, Махдуми Аъзам, Хоҷаи Чӯнбор ва ғайраҳум, Бисёр мағрури насаб ҳастем ва ҳадди худро намедонем. Бисёри мо, ки илм надорем, ҳар хайру шеро аз ҳаддҳои худ медонем. Чаҳл аз ин зиёд намебошад.

Иллоҳо! Хар сайидзодаро аз ин фаҳми галат дар ҷанноҳи худ нигоҳ дорад! Чунончи, Абдурахмони Ҷомӣ мефармояд:

Бастан ишк шаву тарси насаб кун, Ҷомӣ,
Ки дар ин руҳ «фалон ибни фалон» чиде нест.

Бинобар он ҳар оқиле, ки ҳаст, бар ин шеър амал на-
муда, ба кори худ бошад:

Гирди номи падар чи мегарда?
Надари хеш шау, агар марди!».

Ҳақ ба ҷониби Ҳакимхон мебошад. Дар ҳақиқат Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ шахси «авлодтарош»-ро маъзамат кардаанд. Масалан, яке аз мансабдорони олимартабан замон, вазири дарбор Хоҷа Низомулмулки Хавафӣ барои худро ба авлоди пайғамбар нисбат додан насабнома (шаҷара) тартиб дода, ба имзон аслзодагон, соҳибмансабон ва шахси обрӯманди замон во мегузорад. Ин шаҷараи қалбакиро барои имзо ба назди Мавлоно Ҷомӣ меоваранд. Вале Ҷомӣ имзо нагузошт. Вазир дар ҳайрат монда, худаш шаҳсан ба хонаи Мавлоно меояд. Ҷомӣ бузургвор шаҷареро аз дастӣ Низомулмулки Хавафӣ гирифта, ба ҷои имзо чунин байтҳоро навиштааст:

Оиро ки бувад нури набӣ дар башара,
Ҳочат набувад ба тузу аран шаҷара.
Оиро ки аз руҳ натобад ни нури сара,

• *инд Ҷомӣ* надихад ба ғайри лаънат сазара».

Ҳакимхон нисбат ба баъзе овозаҳои бардурӯғи динии байни мусулмонон паҳншуда назари ноёварона дошт.

У саёҳати хони Хуқанд Умархонро ба шаҳри Туркистон ва зиёрати мақбараи Хоҷа Аҳмади Ясавиро тасвир наму- да, чунин овардааст:

«Гўянд дар он чо дегест дар камоли бузургї мувофи- қи нияти ҳар кас пур мешавад. Чунончї гўянд, яке аз бо- зургони Даштї — Кипчоқ 500 гўсфанд ба он дег забҳ карда (сар буррида) андохт, пур нашуд. Дигаре бо панҷ гўсфанд пур сохт. Амир Умархон то ба 70 гўсфанд (дег- ро) пур кард. Ин суҳан дар тамоми Мовароуннаҳр шўҳ- рат дорад, аммо ба назди фақир зътиборе надорад». Ин дег то замони мо расидааст. Олимони советї муайян намудаанд, ки деги дар масҷиди Хоҷа Аҳмади Ясаӣ мавҷуд буда бо амри Темури Ланг, бо дастони устои со- хибхунар Абдулмаҷиди Табризї, соли 1399 аз биринҷ сохта шудааст. Вазни дег ду тон буда, се ҳазор литр об мебарад. Ҳоло ин дег ҳамчун намунаи олии санъати мис- гарї ва кендакорї дар муҳофизати давлат буда, ҳазорҳо одамон бо чашмони ҳайрат онро тамошо мекунанд. (Ниг.: Булатов М. С. Арочносводчатые формы в зодчест- ве средневекового Самарканда. «Из истории искусства великого города» (К 2500-летию Самарканда). Ташкент, 1972. с. 55 — 56).

Музофиқи маълумоти дигари Ҳакимхон дар музофоти Фарғона се манзила пайдо шуд, ки ин ҷойҳоро «Мўйи му- бораки» номида, аз ихлосмандони ба зиёрат омада пул ҷамъ мекарданд. Яке аз ин «мўйҳон»-ро дар хонаи шахсе ҳам гузошта буданд. Доир ба таърихи пайдоиши «мўйи муборак», истифодаи он аз тарафи рўҳониҳо ва ҳатто хони Хуқанд Мадалихон, Ҳакимхон хело хуб шоҳидї кар- дааст.

Пеш аз он, ки риштаи суҳанро ба Ҳакимхон супорем, бояд сабаби ба ин кори ғайри шаръї камар бастанӣ Ма- далихонро мухтасар баён намоем.

Баъди ба тахти хонигарї соҳиб шудан Мадалї ба кор- ҳои давлатї шўғл накамуда бештар, бо ифодаи Ҳаким- хон «бо қиморбозон ва кабутарбозоне, ки умрҳо улфат шуде лофи ҷўрагї мезаданд», ҳамреғї намуд. Ҳамниши- нони ӯ авбошони кўча гаштанд. Илова ба корҳои ношоисте- таи худ, ӯ модари ўғажшро ба занї гирифт ва аз ин зан се фарзанд таваллуд ёфт. Бейни мардум овоза паҳн шуд, ки Мадалихон аз дини ислом даст кашидааст. Барои аз сари худ дур намудани ин айбномаи сахт, Мадалихон за-

рур донист, ки аз «пайдо» шудани «мӯйи муборақ» истифода намояд. Ин индоми ӯро Ҳакимхон хеле хуб ба қалам додааст:

Шайхча ном кас — шайхи аблаҳфиребӣ, гиёҳе ки дар Ҳиндустон бар лаби дарёи Лоҳур мебошад ва ӯ ба салоти (дуои) **PDF Compressor Free Version** ҳар вақт салавот хонанд дар ҳаракат меояд. Бинобар он деғалбозони Ҳиндустон он гиёҳро гирифта, «мӯйи бинни Алай салом» гуфта, мардумро фиреб дода, мол меситонанд. Он Шайхча ҳам мисли эшон аз ҳамон гиёҳ оварда дид, ки аз Муҳаммадалихон аблаҳтар касе дар дунё намебошад: бинобар он ба ӯ дода маблағ гирифта буд.

Муҳаммадалихон он мӯро гирифта, дар қасри амир Умархон гузошта, зиёратгоҳ сохта буд ва муддате мардумони саҳрой зиёрат мекарданд, ба ҳукми он ки:

Деларо гуфтаи сивҳиди бузанд аз баҳри чист?

Гуфт: ҳолаи ин бувад ҳар кас, ки дар саҳро нишаст.

Баъд аз чандин вақт он гиёҳро гирифта, дар мавзеи Қаротеппа бурда гузоштанд ва он мавзеъ ба «Мӯйи муборақ» иштиҳор ёфт ва мардуми бисёре дар он ҷо ҷамъ омада, зиёрат мекарданд. Билохир ҳама гумроҳ шуда, аз тамоми мамолики Фарғона аз думи гови даштӣ, ки ӯро кутос мегӯянд, туғҳо дар камоли зинат сохта меоварданд ва дар онҷо мегузоштанд. Қариб чаҳор ҳазор туғ дар он мавзеъ мисли дарахт нишонида буданд.

Дар он вақт як ҳоҷии ноинсофи дигар дар вилояти Марғелон, низ инчунин дастгоҳеро барпо кард. Баъд аз он дар ҳаёти Азимҷонбой низ мӯйи мубораке пайдо шуд.

Хулласи калом он, ки мардуми Фарғонаи бечора, ки соддалавҳтарини инсон аст, ба сухани он ҳоҷиёну деғалбозон амал намуда, он гиёҳонро «мӯйи ҳазрати Ҳайрулбашар» дониста, бидаъти зоҳирӣ барпо карда, чанд рӯз дар вақти Муҳаммадалихон худро дар залолат андохтанд...

Азбаски фақир (Ҳакимхон — А. М.) оламо дидам, дар Меккаи муаззама ва дар Мадинаи мунаввара ба шарифон улфат шудам, дар Мисру Шам ва ғайри вилоятҳо «мӯйи он ҳазрат дар олам мавҷуд будаст» гуфта аз касе нашнида будам. Якбора шунидам, ки дар вилояти Хуқанд се «мӯйи муборақ» мавҷуд шудааст. Фақир дар Баҳри таҳайюр фурӯ рафта дар ҳайрат будам, ки ин чи ҳуку-

мат бошад, агар мӯйи он ҳазрат набошад? «Дурӯғ гиёҳе-ро ба он ҳазрат нисбат диҳанд, қазон ӯро хоҳанд кашид», гуфта ба хотир доштам. Баъд яқинам шуд, ки ин ҳаме бидъати сарехро барпо карда, хилофи шаръӣ корҳо ба вуқӯъ омадан низ аз бадбахтиҳои Муҳаммадалихон будааст. Чунаки дурӯғи ӯ инчунин она равшан гашт ва оқибат гул кард, ба ҳукми он ки, Байт:

Сӯхтем аз дасти саррофии гавҳариношинос,
Донимо хармуҳраро бо дурр баробар мекунамд.

Ин навъ тафсири муфассали таърихи пайдоиши «Мӯйи муборак» аз тарафи Ҳакимхон ба шарҳу эзоҳ ҳоҷат надорад. Фақат ҳаминро бояд қайд намуд, ки дар қасри подшоҳӣ (Умархон) нигоҳ доштани «мӯйи муборак» аз тарафи Муҳаммадалихон шӯҳрати ӯро чандон баланд карда натавонистааст. Чунки на ҳамаи ихлосмандон ҷуръати ба он қасри хунхор рафтаи доштанд. Инро ҳис намуда, Муҳаммадалихон «мӯйи муборак»-ро ба деҳаи Қаротеппа мебарад, ки оқибати ин корро Ҳакимхон хело хуб ба қалам додааст.

Шарқшиноси рус В. Наливкин дар китоби худ «Краткая история Кокандского ханства» (чопи Қазон, 1885) роҷеъ ба сохтакории «мӯйи муборак» низ суҳан ронда, навиштааст, ки баъди пайдо шудани саввумин «мӯйи пайгамбар» халқ дид, ки ба доми фиреб афтадааст. Бинобар он парестиши мӯъҷизоти Қаротеппа аз байн рафт ва ҳатто як қисми аламҳои гаронбаҳои бо думи қутос зебефта, дуздида шуданд. Ба ҳамаи ин нигоҳ нокарда, номи «мӯйи муборак» то ба ҳол дар забони бошандагонии Қаротеппа боқӣ мондааст» (саҳ. 135).

Воқеаи тасвир намудан Ҳакимхон ба солҳои 30-юми асри XIX тааллуқ дорад. Тақрибан баъди 60 соли он бо кӯшиши боз ҳам хориҷии «мӯйи муборак» аз нав дар Фарғона пайдо мешавад. Дар архиви миллии Афғонистон се ҳуҷҷат маҳфуз аст, ки «Асноди мӯйи муборак» ном доранд.

Дар яке аз ин ҳуҷҷатҳо (№ 461) гуфта мешавад, ки уламои Хӯқанд ва дигар шаҳрҳои Фарғона тасдиқ кардаанд, ки султони турк Абдулҳамидхон соғӣ (1876—1909) аз Тӯғжия «мӯйи муборак»-ро бо дасти сафири худ Абдуҷалил афандӣ соли 1315 ҳиҷрӣ (1897-1898) дода равон кардааст.

Дар асноди дигар (№ 464), ки ба забони ўзбекӣ на-
виштаанд, гуфта мешавад, ки уламо, фузало ва арбоби
фаҳму зақои вилояти Марғелон, Андиҷон, Хутан ва соири
диёри ислом маълуму масмӯъ ва мақбул бошад, ки ҳам-
чун шотид мусалҷал (мӯҳру имзо) гузоштаем, ки ба
«мӯйи муборак» будани он шубҳа набуда, онро қабул
намоянд, хайрот ва мубаррот (садақа) кунанд».

Дар асноди саввум (№ 463) гуфта шудааст, ки дар
Макка як мадраса бино намуда, дар даруни он «мӯйи му-
борак» мэнда, онро «мадрасаи ўзбекон» ном ниҳодаанд.

Саволе ба миён меояд, ки «мӯйи муборак»-и Қаротеп-
па фиреби Шайхчаи Ҳиндустон дар солҳои 30 асри XIX
бошад, барои ҷӣ дар охири ин аср, ин навъ фиреб аз дав-
лати дигар — Туркия сар зад? Сабаб он ки султони Аб-
дулҳамиди сонӣ дар дохили мамлакат ва нисбат ба мам-
лакатҳои хориҷӣ сиёсати реаксиониро пеш гирифта буд.
Дар дохили мамлакат ӯ парламентро, ки дар асоси кон-
ститутсия интихоб шуда буд, пароканда намуда, ҳокимия-
ти мутлақӣ подшоҳиро пайдор гардонид. Дар муносибат
бо давлатҳои дигар Абдулҳамид мақсад дошт, ки тамоми
мусулмонҳои дар дигар мамлакатҳо зиндагӣ дошта, бояд
тобеи султони турк бошанд. Ин буд мақсади асосии ба
Осиёи Миёна овардани «мӯйи муборак». Яъне, мардуми
ин сарзамин мебоист оҳиста-оҳиста пайрави ақидаҳои
реаксионии «панисломӣ» ва «пантуркистии» султони турк
гарданд. Дар Макка бино ёфтани мадрасаи махсус ба
«мӯйи мубораки худ» низ ин мақсад, мақсади ба он ҷой-
ҳо барои зиёрат бештар ҷалб намудани сокинони Мова-
роуннаҳр дошт. Чунки дар он солҳо ҳудуди Арабистони
Сууд ва ҳазира тобеи Туркия буда, султони он вазифаи
халифро низ эдо мекард.

Дар зери се асноди аз архиви миллии Афғонистон
пайдокардаи мо садҳо мӯҳр ва имзои рӯҳониён, бою
савдогарони водии Фарғона гузошта шудааст. Бо ин кори
худ онҳо тасдиқ кардани шудаанд, ки гӯё мӯе ки сафиро
Абдулҷалил афандӣ аз Туркия овардааст, «дар ҳақиқат
мӯйи пайгамбар мебошад». Инсоф намоед! Баъди 1266
соли вафоти Муҳаммад мӯйи ӯ боқӣ мондааст? Инчунин
аз ҷмзо гузоштагон охири асри XIX кадомашон мӯйи ҳаз-
ру сесадсоларо дида, шинохта ва тасдиқнома тартиб до-
дааст? Магар худӣ ҳамин сохтакорӣ нест? Худӣ ҳамин бар
хилофи ривояти диние мебошад, ки дар асоси он ҳазрати

Мухаммад дар назди худ сартарошро бо номи Салмони Форс дошт, ки ӯ мӯйи пайгамбарро тарошида, дафъатан фурӯ мебурдааст!

Саволе ба миён меояд, ки ин наъв «мӯйи табаррук» барои чӣ дар байни мусулмонҳои Туркия мақом наёфта, ба Осифи Миена равона шуд?

Ҷавоби ин савол боз ҳамон сиёсати «панисломӣ» ва «пантуркии» табақҳои реаксионии Туркия мебошад. Илс-ва бар ин, тафсири муфассали шоҳиди воқеа—Ҳакимхон, ба ҳамаи «мӯйҳои муборак» ҷавоб шуда метавонад.

МУНДАРИҶА

PDF Compressor Free Version

Аз нан мероси инсон	3
Дар Кашмир	15
Доир ба як далели таърихӣ дар «Доҳунда»-и С. Айни	24
Ашъори Рӯдакӣ дар «Фарҳанги Қаввос»	30
Сухан аз иштиҳори Рӯдакӣ дар Хинд	39
Расидаҳои адибони Хуҷандӣ	57
Ашъори писево	62
Рӯзгори Зебуннисо	88
Семинари Беҳдӣ ва девони Туграл	97
Расолаҳои мусиқӣ ва шӯҳрати «Шашмақом»	102
Шӯҳрати «Шашмақом» дар Афғонистон	110
Расолаҳои мусиқӣ дар Кашмир	113
«Шашмақом» ва хизмати Бобоҷон Гафуров	115
Аз рӯзгори Садирхон Ҳофиз	119
Ҳучуми лашкари Эрон ба Насаф дар солҳои 1737—1738	123
Таърихи пайдоиши «Мӯйи муборак»	140

Ахрор МУХТОРОВ
МЕРОСИ НИЁГОН

Мухаррир — О. МИРАК

Мухаррири техникӣ — Ҳ. НИЁЗОВА

Мусаххех — Ш. ТОҲИРОВА

Ба китоб 408,99 сувориди муҳ, ба ҷамъи 18,10,99 ниқо муҳ.

Андозан 84x108 1/32. Сувориди 322. Азди натиҷа 600.
